

म. ग्रं. सं. ठाणे

विषय कालोय

सं. क्र. ११८९

REFBK-0005765

REFBK-0005765

नैषधसार

शं. क्र. २१०

नोट नं. ७७

१-१-३०

लेखक

गणेश रामकृष्ण हवलदार, बी. ए., एल्. एल्. बी.

आवृत्ति पहिली

किंमत १२ आणे

नैषधसार

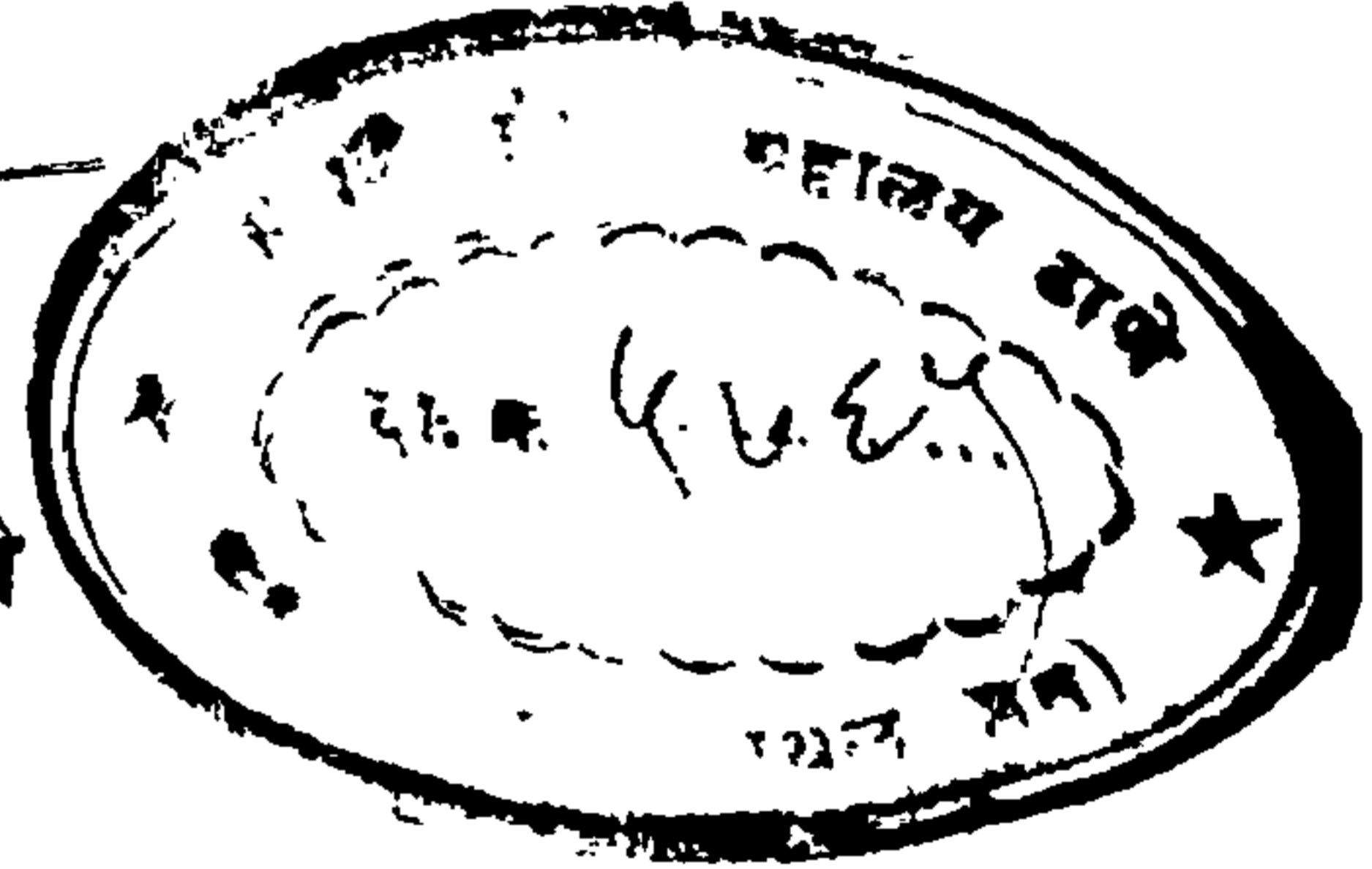
लेखकं

गणेश रामकृष्ण हवलदार, बी. ए. एल् एल्. बी.

होमरकृत इलियडचें कविताबद्ध भाषांतर, रावसाहेब विश्वनाथ नारायण मंडलिक यांचें विस्तृत चरित्र, श्रीगणेश पुराणसार, निर्जनग्राम (गोल्डस्मिथकृत डेझर्टेड विहलेज यांचें आर्यावृत्तांत भाषांतर), भारतामृत (श्रीव्यासकृत महाभारत व मोरोपंतकृत आर्याभारत यांची तुलना करणारा ग्रन्थ), वृत्तिसंशोधन व वरसंशोधन यांचे कर्ते.

सर्व हक्क स्वाधीन

आवृत्ति पहिली

किंमत १२ आणे

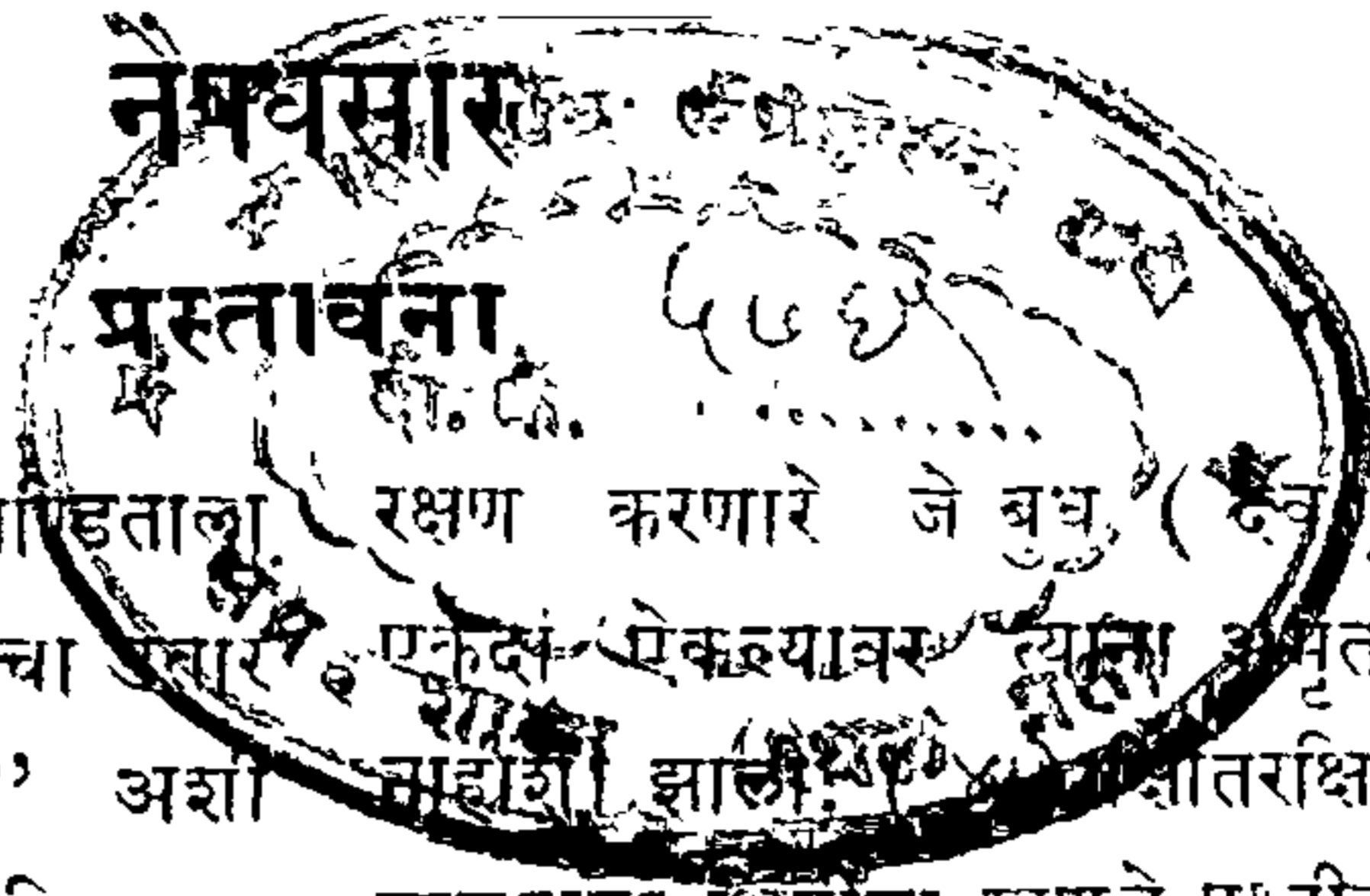
REFBK-0005765

श्रीलक्ष्मी-नारायण प्रेस, ३६४ ठाकुरद्वार, मुंबई २

भांग्रेवाडी, गिरगाव, मुंबई

गणेशचतुर्थी श. १८६०

२९ आगस्ट १९३८

आपल्या विद्वत्तेविषयी एखाद्या पाण्डिताला जर मद चढला असेल, तर नैषधकाव्य त्याचा उत्तार आहे, या अर्थाची “ नैषधं विद्वदौषधम् ” अशी एक संस्कृत म्हण आहे. संस्कृत भाषेत लवचिकपणा पुष्कळ आहे. थोड्या थोड्या अंतराने अर्थाचे सूक्ष्म भेद दाखविणाऱ्या शब्दांचा तीत मोठा भरणा आहे. मक्याची कणसें जशीं दाण्यांनी, तशीं वाक्ये, समासांचे साहाय्य असलेल्या शब्दांनी, गच्च भरतां येतात. कधीं कित्येक शब्दांत असलेले श्लेष (दोन दोन अर्थ) घेऊन तर कधीं नुसत्या संधीचा विग्रह करून दोन अर्थ साधून अर्थचमत्कृति करतां येते. अशा सर्व अनुकूल स्थितीचा शक्य तेवढा उपयोग करून श्रीहर्षकवीनें नैषधकाव्य रचिलें आहे. तें विद्वदौषध आहे, याची ओळख पहिल्या श्लोकापासूनच होते. त्यांत किती चातुर्य भरलें आहे तें पहा.

निपीय यस्य क्षितिरक्षिणः कथाः ।
तथा द्रियन्ते न बुधाः सुधामपि ॥
(नलः सितच्छत्रितकीर्तिमण्डलः ।

स राशिरासीन्महसां महोज्ज्वलः) ॥१॥ (सर्ग १)

पहिल्या दोन चरणांचा भावार्थः—या राजाच्या (नळान्या) कथांचा रस एकदां चाखल्यावर अमृताचा तितका आदर बुधांना (अमरांना अथवा सुपरीक्षकांना) वाटत नाहीसा झाला. या श्लोकांत क्षितिरक्षिणः या शब्दाचे टीकाकार किती अर्थ करतात तें पहा.

(१) क्षितिरक्षिणः कथाः—क्षिति म्हणजे पृथ्वी, तिचे रक्षण करणारा जो नळ, त्याच्या प्रजापालनरूप कथा; (२) क्षितिरक्षिणः म्हणजे राजे, त्यांनीं नलकथा ऐकल्यावर यागादिसाध्य अमृताचा आदर त्यांना वाटत नाहीसा झाला; (३) किंवा क्षितिरक्षिणः म्हणजे वृष्ट्यादि प्रकारांनीं क्षितीचे (पृथ्वीचे)

रक्षण करणारे जे बुधु, (६६६) त्यांनीं नलकथा ऐकल्यावर त्यांना अमृताची गोडी वाटत नाहीसा झाला. क्षितिरक्षिणः म्हणजे फणा-मण्डलावर क्षिताला म्हणजे पृथ्वीला धारण करणारे जे शेपादि नाग त्यांनीं नलकथा श्रवण केल्यावर त्यांस इन्द्रानें रक्षणार्थ दिलेले अमृतही नकोसें झाले. या अर्थांनीं स्वर्ग, पृथ्वी व पाताल या लोकत्रयाला व्यापून नळाची कीर्ति राहिली असा कवीनें अर्थ आणला आहे. आतां क्षितिरक्षिणः या दोन शब्दांच्या संधीचा विग्रह करून अर्थ केले आहेत ते निराळे. (१) क्षिति म्हणजे क्षय व अक्षिणः म्हणजे कलीचा. ज्या कथा ऐकून कलीचा क्षय होतो त्या; (२) क्षिति म्हणजे पृथ्वी व अक्षिणः म्हणजे अक्ष म्हणजे जे फांसे ते घेऊन खेळणारा जो अक्षी (चूतकार) त्याच्या कथा. चूतकाराचेंहि राज्य असूं शकतें याविषयीं अद्भुत कथा. याप्रमाणें दुसऱ्या ते चवथ्या चरणांत सुधामपि, महसां राशिः, सितच्छत्रित, महोज्ज्वल इ. जे शब्द आहेत, त्यांचा अर्थ नलपक्षीं, सूर्यपक्षीं व चंद्रपक्षीं, कसा लावलेला आहे, तें विस्तारभयास्तव येथें दिलें नाहीं.

यांतील कांहीं अर्थ ओढून ताणून आणलेले असले, तरी चूत व कलि यांचा नळान्या चारित्र्याशी संबंध असल्यामुळे ती ओढाताण आल्हादकारक होते.

वरील अर्थ जरी क्लिष्ट असला, तरी श्लेषांच्या किंवा संधिविग्रहांच्या उपायानें वाखाणण्यासारखी सुलभ अर्थचमत्कृति हर्षकवीनें करून दाखविली आहे. तिचे थोडे मासले सुंदर म्हणून दिले आहेत.

हंसाला नळानें पकडल्यावर, नळ आपल्याला सुवर्णलोभानें मारणार अशी भीति दाखवीत, हंस त्याला म्हणतोः—

पदे पदे सन्ति भटा रणोद्भटाः ।

न तेषु हिंसारस एष पूर्यते ॥ १३२ (सर्ग १)

भावार्थः—पदे पदे (जागजागीं) सन्ति भटाः (वीर आहेत) कसे ? तर रणोद्भटाः (अद्भुत रणचमत्कार करून दाखविणारे; पण न तेषु हिंसारस एष पूर्यते (ही तुझी हिंसा करण्याची आवड त्यांच्यांत पुरवून घेत नाहीस.) उलट आतां “ न तेषु ” हे शब्द जोडून घेतले म्हणजे असा अर्थ निघतो कीं, नतेपु (जे नम्र माझ्या सारखे निरुपद्रवी आहेत, त्यांच्यांत) ही तुझी आवड पुरविण्यांत येत आहे.

हंस दमयन्तीला सांगतो मी तुझ्याकरितां लंकेला सुद्धां जाईन. त्यावर दमयन्ती म्हणते

चेतो न लंकामयते मदीयम् ॥ ६७ ॥ (सर्ग ३)

चेतो (माझे मन) न लंकाम् अयते (लंकेची प्राप्ति व्हावी अशी इच्छा करीत नाहीं. असा या चरणाचा सरळ अर्थ होतो; पण “ नलं कामयते ” अशीं पदे जुळविलीं असतां दमयन्तीचें म्हणणें असें पडतें कीं, माझे मन नळाची इच्छा करितें ! हा अर्थ जाणून मनाला फार आनंद होतो. जेथें आनंद होतो, तेथें कांहीं अलंकार आहे असें समजावें. येथें वरवर दिसणारा जो अर्थ “ छे ! मला लंकाविका नको आहे,” त्यांतून, मला नळाची इच्छा आहे असा ध्वनि निघत आहे. ध्वनि हें उत्तम काव्याचें लक्षण आहे. विद्याधर यांतील अलंकारास श्लेष म्हणतो.

पुढें १३ व्या सर्गांत पञ्चनलीचे श्लोक आले आहेत, त्यांत सरस्वती नलरूपधारी दिग्पालांचें वर्णन करीत आहे. त्यांतील श्लोक पृथक्पृथक् इन्द्र, अग्नि इ. दिग्पालांस लागू पडतात. शिवाय सारे नळाला लागू पडतात. त्यांतील एका श्लोकाचा चरण असा आहे.

किं नाम नार्जितमनेन धनंजयेन ॥ १० ॥ (सर्ग १३)

हें वर्णन नलरूपधारी अग्नीला व नळाला दोघांना लागू आहे. अग्नीपक्षां असा अर्थ निघतो कीं, या

धनंजयानें (अग्नीनें) कोणकोणतें नाम (नांव) मिळविलें नाहीं ? अग्निवैश्वानरो वह्निः अशी नावे कोशांत अग्नीचीं सांपडतात. विग्रह करून नलपक्षां असें म्हणतां येतें कीं

किं नाम नार्जितमनेन धनं जयेन ।

अनेन (या नळानें) जयेन (शत्रूंवर जय मिळवून) किं नाम (खरोखर कोठलें कोठलें अपार) धनं (धन) मिळविलें नाहीं ?

हर्षकवीला जशी श्लेषांची तशी वृत्त्यनुप्रासांची एका चरणांत त्याच त्याच अक्षरांची पुनरावृत्ति करण्याची हौस होती. तशीं उदाहरणें बहुतेक साऱ्या काव्यभर आढळतात. त्यामुळें कठीण शब्द त्याला योजावे लागले आहेत. संस्कृतांत निर्यमक कविता लिहिण्याचा प्रघात असूनही त्यानें यमकें जुळवून आणिलीं आहेत.

अथ भीमभुजेन पालिता ।

नगरी मंजुरसौ धराजिता ॥

पतगस्य जगाम दृग्पथम् ।

हरशैलोपमसौधराजिता ॥ ७३ ॥

(सर्ग २)

हर्ष हा मोठा पण्डित कवि होता. तो वेदान्त-शास्त्र, योगशास्त्र, कामशास्त्र, सामुद्रिकशास्त्र, न्यायशास्त्र, ज्योतिःशास्त्र इ. शास्त्रांत अभ्यस्त होता. त्यामुळें या शास्त्रांतील शास्त्रीय शब्द त्यानें आपल्या काव्यांत दृष्टान्त देण्यास योजले आहेत. त्यांनीं हें काव्य समजण्यास कठीण झालें आहे.

कित्येक ठिकाणीं अरण्यांतील दाट झाडीप्रमाणें अर्थाला गुरफटून धरणारे दोन दोन चरणभर पसरणारे दीर्घ समास आढळतात.

संख्यविक्षततनुस्रवदसु ।

क्षालिताखिलनिजाघलघूनाम्- ॥ २५ ॥

(सर्ग ५)

नारद इन्द्राला म्हणतो, रणामध्यें विक्षत झालेल्या तनूंतून स्रवणाऱ्या रक्तानें अखिल पाप सहज धुवून

गेल्यामुळें पुण्यवन्त झालेले वीर, त्यांस स्वर्गप्राप्ति होण्याचें कारण असूनही, स्वर्गागमन करीत नाहीत, त्याचें कारण ऐक.

हर्षान्या काव्यांत कांहीं शब्द प्रचारांत नसणारे आढळतात. ते कठीणच वाटतात. कौतस्कुतः= कुतः कुतः आगतः=कोठून कोठून आलेला. कारु= शिल्पी. औचित्ती=औचित्य. अदसीय=अमुष्य. स्थायुक=स्थितिशील. कथंकार=कथं इ० हे शब्द काव्याला क्लिष्टपणाच आणतात.

या इतक्या प्रकारांवरून हें काव्य किती क्लिष्ट झालें आहे सें समजेल. तरी षण या काव्यांत कांहीं सौरभ आहे. कांहीं संविधानकाची रमणीयता आहे. त्यांवर लुब्ध होऊन रघुनाथपंडितांनी त्यांच्या आधारानें नलदमयन्तीस्वयंवर हें काव्य रचिलें आहे.* किंवा असेंही म्हणतां येईल कीं, काव्यरणक्षेत्रांत हर्षाचा पराक्रम पाहून त्यांच्याशीं झगडा करण्याची प्रवृत्ति रघुनाथ पंडितांना होऊन त्यांच्याच कृतीसारखी एक लघुकृति त्यांच्याच काव्याचे आधारानें पंडितांनीं रचून रसिकांना सादर केली आहे. ती एखाद्या भव्य प्रचण्ड देखाव्याची यथादर्शन शास्त्राप्रमाणें काढलेल्या छवीप्रमाणें रमणीय निघाली आहे. तींत मूळांतील २२ पैकीं १६ सर्गांच्या १८९८ श्लोकांचें पंडितांनीं ३०० श्लोकांत सार काढलें आहे. तसें करतांना त्यांनीं उत्तम उत्तम श्लोक व कांहीं गुण वेंचून घेतले आहेत. दुर्गुण टाळले आहेत. तेणेंकरून हें सार सरस झालें आहे. तें मूळकाव्य जितकें कठीण, तितकें हें सोपें आहे. हर्षाची वृत्त्यनुप्रासाची आवड पंडितांनीं कळसाला नेली आहे. पंडितकृत हंसवर्णन पहा.

असा पक्षी लक्ष्मी, बहुविहगलक्ष्मीं न मिळता ।

सुवर्णी जो वर्णी, वद कवण वर्णी कवड्दता ॥९९॥

हंसाला धरूं जाणाऱ्या दमयन्तीचें पंडितकृत वर्णन पहा.

हे मन्दमन्दपद सुन्दर कुन्ददन्ती ।

चाले जसा मदधुरंधर इन्द्रदन्ती ॥ १०१ ॥

* श्लोक ३०० नलदमयन्तीस्वयंवर.

असें अनुप्रासानें जाळें सर्व काव्यभर पसरून पंडितांनीं एका तऱ्हेची वाचकांवर मोहिनीच टाकली आहे. मुळावर त्यांनीं ताण केली आहे व तसें करतांना उपवर दमयन्तीला नळाकडून वाळे देऊं केले आहेत, व तेवढ्या देणगीवर ती आपल्याला उराशीं माळेपरी धरूं देईल, अशी आशा नळाकडून पंतांनीं प्रदर्शित करविली आहे. नळ म्हणतो, “ वाळे ! हे सांडीं चाळे; देईन तुज वाळे; धरिन उरिं माळेपरि; श्लोक ८३. †

निवडलेल्या श्लोकांचें आपल्या सोईकरतां पंडितांनीं स्थलांतर केलें आहे. नळान्या अचुक शर-संधानकरणीचें म्हणून जें उत्तम वर्णन काव्यारंभीच नवव्या श्लोकांत केलेलें आहे, तें वास्तविक मूळ काव्यांत नळाविषयीं नसून स्वयंवराला आलेल्या एका राजाचें असून त्या राजाची कुलकथा सांगणाऱ्या सरस्वतीच्या तोंडीं हर्षानें घातलेलें आहे. (पहा मूळ श्लोक ४९ सर्ग १२; प्रस्तुत ग्रंथांतील श्लोक १७-१८, सर्ग १२)

तुला नळ आवडतो काय ? या हंसांच्या प्रश्नाला दमयन्ती स्पष्ट शब्दांत विनय सोडून उत्तर देण्यास असमर्थ म्हणून श्लेषमूलक वचनानें ती उत्तर देत आहे असें दाखविण्याकरितां दमयन्तीच्या तोंडीं हंसांच्या भेटीच्या प्रसंगीं पुढील श्लोक पंतांनीं घातला आहे.

मी जाण देवनळही स्वकरीं धराया ।

सांगेन, काय चतुरा मज लाज जाया ?

कालेंकरुनि मुख जो वर होय लेखीं, ॥

हें बोलणें, खग, मनीं उभयार्थ लेखीं ॥१३१॥

पण हा श्लोक वास्तविक १३ सर्गांतील ४९ वा आहे, तो स्वयंवरमंडपांत नलरूपी देवांना बघून नळाचें

(†) ही लांचलुचपत धीरोदात्त नायकाच्या तोंडची वाचून येग येग तूं माझ्याजवळी । तुला देईन साडी-चोळी ॥ ये० ॥ माझ्या घरिं ग काय तुज तोटा । नित्य होत पुरणपोळी ॥ ये० ॥

या ग्रामीण नायकाच्या तोंडीं असलेल्या उक्तीची आठवण होते.

स्वरूप न ओळखणाऱ्या दमयन्तीच्या तोंडचा आहे (याचें भाषांतर प्रस्तुत ग्रंथांत सर्ग १३, श्लोक १८ येथें आलें आहे). ज्या मूळ श्लोकाकरितां १३१ वा श्लोक पण्डितांनीं दमयन्तीच्या तोंडीं घातला आहे, तो मू० सर्ग ३, श्लोक ५९ वा आहे. तो असाच श्लेष-मूलक असून हंसाला समजला आहे. त्याचें भाषांतर प्रस्तुत ग्रंथांत सर्ग ३ श्लोक २४ येथें आलें आहे. त्याचप्रमाणें एखाद्या चांगल्या शब्दाचेंही स्थलान्तर केलेलें आढळतें. मू. श्लोक २७, सर्ग १३ येथें राज-सभा नळाला परिवेषाप्रमाणें शोभली असें म्हणून नळाचें चन्द्रत्व ध्वनित केलें आहे. या परिवेष शब्दाचा उपयोग पंडितांनीं भैमीसंबंधीं केला आहे. हंस गगनांतून खालीं उतरावयास लागला तेव्हां पंडित म्हणतात—

तो मण्डलाकृति फिरे उतरावयाला

भैमीमुखेन्दुपरिवेष म्हणों तयाला ॥ ९७ ॥

येथें भैमीच्या मुखाचें चन्द्रत्व ध्वनित न ठेवल्यानें म्हणजे स्पष्ट केल्यानें काव्य या दृष्टीनें एका अर्थी किंचित् उणेपणा या श्लोकाला वरील मूळ श्लोकान्या मानानें आला असला, तरी चन्द्रत्व हें नलान्या मुखापेक्षां भैमीच्या मुखाला जास्त औचित्यानें शोभणारें असल्यामुळे पण्डितांचाच ९७ वा श्लोक सुन्दर झाला आहे. अशा रीतीनें चांगले निवडलेले श्लोक व शब्द यांचा पंडितांनीं सन्मान केला, तरी वर कांहीं चमत्कृतिजनक “ नलं कामयते ” इ. श्लोक दाखवून दिले आहेत, त्यांचें भाषांतर अथवा रूपांतर त्या त्या जागीं अथवा प्रसंगीं पंडितांनीं करून दाखविलें नाहीं. प्रत्यक्ष पंचनलीचे जे श्लोक आहेत त्यांचें काम बदलीवरच जरी २७६ ते २८० श्लोकांवर त्यांनीं भागविलें आहे, तरी त्या श्लोकांना “ हा पाहिजे तर वरीं नळरूपधारी ” या अप्रतिम सूचक पालुपदानें शोभा आणली आहे. एकंदरीत पाहतां श्लेषमूलक श्लोकांविषयीं पण्डितांनीं वाचकांची जरी जराशी निराशाच केली आहे, तरी त्या साऱ्याचा

वचपा त्यांनीं एका श्लोकांत स्वतःच्या अशा सुलभ असलेल्या श्लोकांत काढला आहे. त्याच्यावर पंडितांचा कोणताही वाचक नुसता खूप होऊन राहिल. तो श्लोक रचण्याचा प्रसंगही तसाच आहे. विरहावस्थेंत असतांना भैमीला मूर्च्छा आली. वडील माणसें व इतर परिजन शीतलोपचार करूं लागल्यावर ती शुद्धीवर येऊन म्हणत आहे “ मला काय होत आहे ? मला औषध नलगे ! ” या औषध नलगे म्हणण्यांत रोगाचें बरोबर निदान व त्यावरील रामबाण औषधी उपाय तत्काल मोठ्या शालीनतेनें सुचवून भैमी मोकळी झाली आहे.

याशिवाय पाहिलें तर पंडितांचे अर्थान्तरन्यास कालिदासान्या धर्तीवर गोड आहेत. हंसाला नळानें पकडतांच तो तडफडून त्याच्या हाताशीं सुटण्याकरितां झुंजत असतां इतर खग भयानें पळालेले पाहून पण्डित म्हणतात “ कठिण समय येतां कोण कामास येतो ? ” श्लोक ४५. हा अर्थान्तरन्यास अमर झाला आहे.

पंडितांनीं आपलें सर्व लक्ष वर्णांची रचना श्रुतिमधुर करण्यांत खर्च करून तिला इतकें सौकुमार्य आणलें आहे कीं, त्याच्या गोडीमुळे पंडितांना अजरामरत्व आलें आहे.

हर्ष कवीच्या नैषधाचें इतक्या उत्तम प्रकारचें सार रघुनाथ पंडितांनीं काढलें असून पुन्हा सार काढण्याचें काम प्रस्तुत ग्रंथकार अल्पमति असून करित आहे हें त्याचें मोठें धाडस आहे व तें लहान नाहीं. तथापि तसें करण्यांत एक हेतु आहे व तो बलवत्तर आहे. तो असा कीं, हर्षाची वर्णनशैली कांहीं विशिष्ट प्रकारची आहे. वर्णन करतांना तो नेहमींचीं सौन्दर्याविषयींचीं चन्द्रादि उषमानें सोडीत नाहीं; पण त्यांची मांडणी मात्र निराळी करतो. उदाहरणार्थ कोणीही इतर कवि एखाद्या तरुणीचा वर्तुल नितंब-भाग पाहून त्यास चक्राची उपमा देता. हर्ष तीच उपमा देतो. पण भैमीचा नितंब चक्राकार आहे, असें

न म्हणतां मदनाचा रथ एकचाकी आहे असें भैमीचा नितंब पाहून वाटते असे तो म्हणतो. पहा (श्लोक १४, सर्ग २) (मूळ, श्लोक ३६, सर्ग २). दमयन्तीला नलाचा निरोप सांगण्याकरितां सख्यां-पासून तिला नकळत दूर नेण्याच्या हेतूनें हंस हळू हळू पुढें जात आहे त्याला विलोभून मागून दमयन्ती छायेसारखी जात आहे. याचें वर्णन करतांना हर्ष म्हणतो.

हंसोऽप्यसौ हंसगतेः सुदत्याः

पुरः पुरश्चारु चलन्वभासे ॥

वैलक्ष्यहेतुर्गतिरेतदीयाम् ।

अग्रेऽनुकृत्योपहसन्निवोच्चैः ॥१०॥ (सर्ग ३)

कवि म्हणतो, “हंस हळू हळू चालत नसून भैमीच्या गतीचें अनुकरण करीत आहे.” वास्तविक हंसाच्या गतीसारखी तिची गति असल्यामुळे “भैमी हंसगति आहे असें कोणी कवि म्हणता. तेथें हर्ष आपल्या विशिष्ट पद्धतीप्रमाणें म्हणत आहे कीं भैमीचें अनुकरण करून हंस हा भैमीलाच वेडावून हंसू पिकवीत मोठ्यानें हंसत आहे.” एखाद्याच्या गतीचें अथवा उक्तीचें अनुकरण करून (त्याला वेडावून) हंसू पिकवितां येतें. हा भैमीच्या मंद-गतीच्या कौतुकाचा हर्षाचा प्रकार फार चातुर्याचा आहे व विशिष्ट प्रकारचा आहे.

याचप्रमाणें हर्षाचे कांहीं अनपेक्षित प्रकाराचे समास सरस आहेत. उ. नकारपादश्य=विनंति अमान्य करतांना नाही असें म्हणण्यांत जें पारुष्य, जो कठोरपणा, असतो तो (मू. श्लोक ९२ स., ६). भैमीला कुशोदरी न म्हणतां द्वयणुकोदरी हर्षानें

म्हटलें आहे. (मू. श्लो. ३, सर्ग ४) हे प्रयोग कौतुक करण्यासारखे आहेत.

याप्रमाणें अनेक ठिकाणीं हर्षाची स्वत्वाची खूण दिसून येते. ती पंडितांनीं, तीवर मारलेल्या आपल्या छायांनीं अगदीं नाहीशी केली आहे. हर्षाची पद्धति पंडितांनीं खाऊन टाकिली आहे. ती वाचकांच्या नजरेला आणावी व या पंचमहाकाव्यांपैकीं एका बाराव्या शतकाच्या शेवटीं होऊन गेलेल्या प्रसिद्ध कवींच्या समग्र काव्याची, त्यांच्या खऱ्या स्वरूपाची थोडक्यांत मराठी वाचकांना ओळख करून द्यावी, या हेतूनें हर्षाच्या महाकाव्याचें सार प्रस्तुत ग्रंथकारानें काढलें आहे. तसें करतांना मूळ श्लोकाचें शब्दशः भाषांतर केलेलें नाही, त्यामुळे अर्थातही थोडा फरक झालेला कांहीं ठिकाणीं दिसेल. कठीण श्लोक तर सोडलेच आहेत म्हणा; शृंगारवर्णनाचे फाजील श्लोक गाळले आहेत व ते थोडे नाहीत. पुनरुक्ति कांहीं ठिकाणीं दिसून येते, त्या ठिकाणीं ते श्लोक गाळलेले आहेत. मूळ स. १०, श्लोक ४१ यावर टीकाकारानें सुद्धां असा शेर मारला आहे कीं, हा श्लोक गतार्थ असल्यामुळे तो पुनरुक्त आहे. तेव्हां हर्षाचा हा परिचयग्रंथ रचतांना त्याच्या स्वत्वाच्या खूणेचे श्लोक घेऊन कथा समजण्याकरितां व संदर्भ राखण्याकरितां अवश्य ते दुसरे श्लोक घेऊन त्यांचेंच तेवढें भाषांतर प्रस्तुत ग्रंथकारानें केले आहे, त्यांत दोष अनेक असतील. ते टाळून जर कोणी एखादा कवि हें सरस काव्य समग्र रचून हर्षाचा योग्य परिचय करून देईल, तर मराठी वाचकांना तो उपकृत करील व प्रस्तुत ग्रंथकारही आपणास कृतार्थ मानील.

ग. रा. हवलदार

५५५

११८९

११५

नैषधसार

सर्ग १

(विदर्भाधिषाची कन्या दमयन्ती व निषधाधिप नळ परस्परगंचें वर्णन ऐकून परस्परांवर अनुरक्त होतात. मनोविनोदनार्थ विरही नळ क्रीडारण्यांत जाऊन वसतो. तेथें सुवर्णाचा हंस दिसतो. त्याला नळ पकडतो. परंतु हंसान्या विनवणीवरून सद्य होत्साता नळ त्याला मुक्त करतो.)

सकृत् नलाची पिउनी यशःकथा ।

लोकत्रयव्याप्त रसाळ जी तथा ॥

न आदरा योग्य गमे तशी सुधा ।

गुणागुणज्ञा सुपरीक्षका बुधा. ॥ १ ॥

त्याच्या दळें उठविली करितां प्रयाण ।

जी धूळ ती पडुनि घे उदधींत ठाण ॥

झाला तिचा मलिन तेथ भिजून पंक ।

संसर्गदोष जडला विधुला कलंक ! ॥ २ ॥

दारिद्र्यलेख विधि अर्थिललाटभागीं ।

रेखी; पुशी न परि भूप असोन त्यागी ॥

● दारिद्र्यमूलपद त्यास दरिद्रता हें ।

जोडी. विधे ! उलगडून समास पाहें ! ॥ ३ ॥

चंद्र स्वतां न रमणीय जसें नलास्य ।

त्याच्यापुढें करिल कां नच चंद्र लास्य ? ॥

चंद्रा हवीं पुनव शारद आणि रात्र ।

तोलावया नलनृपासह तो न पात्र ! ॥ ४ ॥

छे ! छे ! तुम्हांस म्हटलें नल काय आज ? ।

न स्वप्न हें, भ्रम न हा, त्यजिली न लाज. ॥

जिव्हा अशी स्वलन पावत अङ्गनांची ।

ती गोष्ट होय सगळी नलदर्शनाची ॥ ५ ॥

कोणी पुसे बघुनि दर्पणि “ काय भैमी ।

रूपें नला उचित ? आणि तशी नव्हे मी ? ॥

होई क्षणीं विगतदर्प व दर्पणाला ।

श्वासें करी मलिन निन्दुन आपणाला. ॥ ६ ॥

बन्दी पित्याजवळ हे नृपगूण वर्णी ।

भैमी रमे नलकथा पडतांच कर्णी ॥

रोमोद्गमं निबिड सात्विक भाव दावी ।

पर्युत्सुकी स्थिति तिची कवणें वदावी ! ॥ ७ ॥

भैमी करी मग अतर्कित या विचारा ।

सांगे निदेश अपुल्या पटु चित्रकारा ॥

“ मातें नलासहित भित्तिवरी समोर ।

क्रीडागृहांत दिधल्याविण नाम कोर.” ॥ ८ ॥

भैमी कशी रुचिर सौरभ पुष्पराशी ।

सारें नलास कथि भाट—न तें पराशीं ॥

माला तिची निजगुणें युवधर्मलोषी ।

गुंफून कंठिं कमनीय नृपाल ओपी. ॥ ९ ॥

बाधा प्रभूस बहु त्या कुसुमायुधाची ।

झाली; तरी न नृप भीमसुतेस याची. ॥

वेळीं असूसहि त्यजी नच शर्म जोडी ।

मानी परी व्रत अयाचित तें न मोडी. ॥ १० ॥

मनोव्यथेचा परिहार व्हाया ।

रहस्यवेत्त्यांस तदा सहायां ॥

“ उठा ” म्हणे भूप “ सर्वें चला या ।

पुरोषकण्ठोपवनीं क्षणा या ”. ॥ ११ ॥

क्रीडावनांत शिरतां नृप, त्यास वानी, ।

जें शोभलें छुरित पादपपल्लवानीं. ॥

प्रच्छाय शीतल जलस्थल भूष पाही ।

तेथेंच तापशमनार्थ बसून राही. ॥ १२ ॥

पुष्पें वरून पडती खगपक्षपातें ।

त्यांनीं तरू पुजिति हे गमतें नृपातें. ॥

* दारिद्र्य व दरिद्रता या दोन शब्दांचा षष्ठीतत्पुरुष समास केला असतां दारिद्र्याची दरिद्रता म्हणजे सुसंपन्नता असा अर्थ निघतो.

जाणों ऋषी जरठजीर्ण बसून जागीं ।
 आतिथ्य योग्य करितात नृपानुरागी. ॥ १३ ॥
 अधीतभूपस्तुति सारिकाशुक ।
 जनै दिले सोडुनि ते सकौतुक ॥
 नलार्थ मोदें करितात गायन. ।
 कोठें न भोगी सुख भाग्यभुग्जन ! ॥ १४ ॥
 वनीं पुढें एक सजे सरोवर ।
 बघून तच्छ्रीस म्हणे महीश्वर ॥
 “धरोनियां मन्थनभीति सागर ।
 रत्नांस घेवोनि करी स्थलान्तर !” ॥ १५ ॥
 ष्ढदांत हंसीकृत मंजुसिंजित ।
 सुवर्णहंसास *करी विमोहित. ॥
 पुढें सरे हंस मिळावया तिला. ।
 अकृष्य योगीहि न आत्मशक्तिला. ॥ १६ ॥
 प्रिया विचारें जरि होय विव्हल ।
 सचित्त पाहे तरि दृश्य हें नल. ॥
 शकुन्त अत्यन्त मनोविनोदन ।
 महीपतीचें भरि कौतुकें मन. ॥ १७ ॥
 सोत्साह पल्लवजलीं करुनी विलास ।
 होई रतातिशयमंथरगात्र हंस. ॥
 पंखें विनम्र शिर झांकुन कन्धरा ही ।
 एका पदावर तटींच निजून राही. ॥ १८ ॥
 करोनि काया नृप अल्प ठेंगणी ।
 अबोल चाले कपटा न तो गणी. ॥
 हळू हळू मागुनियां उपस्थित ।
 धरी खगातें स्वकरें अलक्षित. ॥ १९ ॥
 कळे खगा “ सांपडलों, खरा करीं. ।
 उडावया यत्न अनेक तो करी. ॥

निराश होतां करि दीन चित्कृति ।
 व भूप हस्तावर चंचुने क्षति. ॥ २० ॥
 सारे विहंग पळती धरुनी भयातें ।
 ऊर्मी जलीं उठुनियां चल पक्षवातें ॥
 होती सकम्प कमलें करची सराचे ।
 त्यांनीं निवारण करी सर तें नलाचें ॥ २१ ॥
 नभांत जातां त्यजुनी खग क्षिति ।
 करोनि आक्रोश नलास निन्दिति ॥
 “ न वासयोग्या वसुधा, जिचा असा ।
 अधीश पापी धरितो अनागसा !” ॥ २२ ॥
 देती सुवर्णमय पंख खगास रूप ।
 मानी मनीं नवल हें बहुवार भूप ॥
 तो मानसाहं करपंजररुद्ध हंस ।
 बोले जनाधिपतिलागुनि सोपहास ॥ २३ ॥
 “ हा ! धिक् ! तुझें तरल चित्त सतृष्ण नाचे ।
 पाहोनि पक्ष मम सुंदर कांचनाचे ॥
 त्यांनीं किती भर पडेल तुझ्या निधानीं ? ।
 ये सागरा न भरती हिमसीकरांनीं ! ॥ २४ ॥
 विश्वासलों हृदयिं मीं तव दर्शनानें ।
 सामान्य मद्बुध नसे स्मृतिशास्त्रमानें ॥
 विश्वासघात अरिचा जर निंद्य साचा ।
 कां तो नसेल अति निंद्य अनागसाचा ? ॥ २५ ॥
 आहेत दुर्दम पदोपदि शूर वीर ।
 हिंसारसा पुरव त्यांत धरून धीर ॥
 धिक्कार त्या तव अशा पृथु विक्रमास ! ।
 जो दावितोस कृपणास विहंगमास ! ॥ २६ ॥
 फळें, मुळें, कन्द, मृणाल सेवुनी ।
 वनांत जो राहतसे जसे मुनी ॥
 तथा मला दण्डुनि निस्पृहास ही ।
 कशी पते ! लाजविली न तूं मही ! ॥ २७ ॥
 माझी एकसुता असून जननी पीडा तिला दे जरा
 भार्या दीन सती प्रसूत नुकती चालू शके ना जरा ।
 दोघांची गति हाच एक जन त्या मारावया पाहसी

*हिरण्यः पुरुष एको हंसः ही श्रुति येथें उद्दिष्ट आहे.

‡ या प्रसंगाला धरून संसारांत मनुष्य कसा बद्ध होतो तें दाखविणारें “हर हर ! सांपडलों, कैसा फांशी पडलों,” असें पण्डितांनीं एक फार सुंदर पद केलें आहे.

वाटे अद्भुत हे ! विधे ! न करुणा तूतें निवारी
कसी ! * ॥ २८ ॥

गाळून अश्रुजल तेंहि मुहूर्त मात्र
दुःखास या विमरतील दयाळ मित्र ।
आहे भवस्थिति अशी ! परि खेद भारी ॥
माते ! दुस्तर तुला सुतशोकवारि ! ॥ २९ ॥
वज्रप्रहार सदृशी मम मृत्युवार्ता ।
ऐकून होशिल झणां दयिते ! शुचार्ता ॥
जाशील शोधुं तरलाक्षि ! दिशांस दाही ।
त्या शून्य मद्रहित आदळतील दाही ! ॥ ३० ॥
शोकें फुटून उरिं सुन्दरि ! आज जाशी ! ।
तो कोण रक्षिळ पुढें मम बालकांशीं ? ॥
मातें हताहत पुन्हा विधि हा करीत ।
हें पिष्टपेपण नव्हे स्फुट शिष्ट रीत !” ॥ ३१ ॥

* हा हंसनल-संवाद फार तर्कशुद्ध आहे. नळानें हंसाला कां पकडूं नये त्याचीं एकाहून एक अधिक बलवत्तर कारणें प्रश्नोत्तररूपानें या संवादांत आली आहेत.

“ माझी आई वृद्ध आहे. स्वतः पोट भरावयाला समर्थ नाही.” “दुमरा मुलगा नाही का ?” “ नाही. मी तिचा एकुलता एक मुलगा आहे. ” “ तुझी स्त्री काय झाली ?” “ ती बाळंतीण असून अद्यापि कोनांतच आहे. अशा दोघांना पोसणारा मीच एकटा आहे. ” पुढें राजाशी बोलून कांहीं उपयोग नाही हें जाणून हंस विधीलाच (ब्रह्मदेवालाच) दोष देत आहे. प्रत्यक्ष विधीला दया येत नाही, मग मनुष्याला कोठून येणार ! याचा मूळ श्लोक फार सुंदर आहे.

मदेकपुत्रा जननी जरातुरा ।

नत्र प्रसूतिर्वरटा तपस्विनी ॥

गतिस्तयोरेपजनस्तमर्दयन् ।

अहो विधे त्वां करुणा रुणद्धि न ॥ १३५ ॥

हा श्लोक लहान असून करुणरसाला मोठा ऊत आणीत आहे. ‘महातारी उडतां न येचि तिजला’ इ० शब्दांत पंडितांनीं केलेले भाषांतर फार सरस असून अमर झाले आहे.

पाहे नृपाळ तंव मूर्च्छित हंस झाला ।

सिंची दयाश्रुजल, बोध तयास आला ॥

सौवर्ण हंस धरुनीच कृतार्थ राजा ।

हंसास सोडुनि “यथेच्छ” म्हणे “घरा जा” ३२

सर्ग २

(मुक्त केल्याबद्दल कृतज्ञताबुद्धीनें “ मी तुला दमयन्तीची प्राप्ति करून देतो ” असें हंस नळाला वचन देतो व कुण्डिनपुरास जाऊन दमयन्तीची भेट घेतो.)

* द्विजहंस मुक्त केला श्रीशें पुरुषोत्तमं नलें जेव्हां झाला आनंद तथा, विषय न वाचेस जो असा तेव्हां. ॥ १ ॥

हंसातें धरिलें नृपें उभटलीं बोटें शरीरावरी ।

तेणें निम्न कुठें व उन्नत कुठें, तें अल्प मध्यन्तरी ॥

त्यातें खाजवुनी पुन्हां सम करी चंचूपुटानें खग ।

रोमांनीं फुलवी सहर्ष हलवी नैकप्रकारें मग ॥२॥

पक्षी वनांतील तडागवासी ।

तों त्रैसले वेढुनियां तयासीं; ॥

नलग्रहोत्पन्न बघून पीडा ।

विकस्वरें जाति उडून नीडा. ॥ ३ ॥

* या आयेंत. “ द्विज ” “ मुक्त ” “ श्रीश ” व “ पुरुषोत्तम ” या शब्दांवर श्लेष आहे. जेव्हां श्रीशें (सम्राट् नलानें) पुरुषोत्तमानें (श्रेष्ठ पुरुषानें) द्विजहंस (पक्षी जो हंस त्याला) मुक्त (मोकळा केला) तेव्हां त्या हंसास वाचेचा विषय नाही (वर्णन करण्यास अशक्य) असा आनंद झाला; कसा ? तर श्रीशें (लक्ष्मीच्या पतीनें) पुरुषोत्तमं (विष्णूनें) जेव्हां एखाद्या द्विजाला (ब्राह्मणाला) मुक्त केलें (मुक्ति दिली) म्हणजे जसा वाचो निवर्तते इति आनंदं ब्रह्मणो रूपम् या श्रुतिवाक्याप्रमाणें त्याला अनिर्वचनीय आनंद होतो तसा.

तदा उठोनी तिथुनी खगेश्वर ।
 महीभुजान्या बसला भुजेवर ॥
 बघून भूपा श्रवणार्थ उत्सुक ।
 वचास आरंभ करी सहेतुक. ॥ ४ ॥
 “जातात जे विबुध धर्मरहस्यपार ।
 भूपां प्रशस्य म्हणती मृगयाविहार. ॥
 तत्रापि सोडिशि मला स्मरसुन्दरा ! हे ! ।
 तूझा दयोदयविराजित धर्म आहे ! ॥ ५ ॥
 तूतें अप्रिय बोललों करुं कशी न्याची नृपा
 निष्कृति ? ।
 ‘कांहीं त्वरिप्रिय साधलें तर बघें’ ऐसें कथी
 मन्मति. ॥
 मोठा तूं पडलास भूप, पडलों मी पाखरूं हें खरें
 मातें त्वरिप्रिय साधण्या वद कसें सामर्थ्य यावें
 बरें ! ॥ ६ ॥
 माझा विचार तुजला दिसला न चारु ।
 हा प्रश्न एक नृपते ! मज दे विचारूं ॥
 ‘कां ऐकती जन सकौतुक कीरवाणी ?’ ।
 श्रोतव्य मद्वच; वितर्क मनीं न आणीं. ॥ ७ ॥
 आहे विदर्भनृप ज्या म्हणतात भीम ।
 शत्रूस जो भिववुनी करि सार्थ नाम ॥
 झाली तथा मुनिवरें कमनीय कन्या ।
 कालत्रयीं त्रिभुवनीं न मिळेल अन्या. ॥ ८ ॥
 सुन्दरी मदविनाशककान्ति ।
 नाम दे मिळवुनी दमयन्ती ॥
 वर्णुं मी तिज शकें बहुधा न ।
 दे परी मजसिं तूं अवधान. ॥ ९ ॥
 लक्ष्मीच भूपगुणसिन्धुजलोदिताही ।
 माथ्यावरी चिकुर चामरतुल्य वाही ॥
 डोळे निरंजन तदा कमळें उदास ।
 होतांच सांजन मृगां करितात दास ! ॥ १० ॥
 छिद्रें घाडुनि मण्डलास, विधुचें श्रीसार काढी तयें
 वाटे निमित्तसे रसज्ञ विधि हा भैमीमुखातें स्वयें ॥

झाल्या ज्या खळग्या तथांत शिरतां आकाशिंचा
 नीलिमा ।
 आली तैं सकलंकता विधुस हें ती दाखवी
 पौर्णिमा. ॥ ११ ॥
 बिंबास हीन ठरवी अधरें कुमारी ।
 भ्रूकार्मुकें नयनवाण जयार्थ मारी ॥
 येतां धरून पथ तद्द्रुजुनासिकेचा ।
 तूं तो अमोघवल आंवरशील कैचा ! ॥ १२ ॥
 ‘भैमी मदीय’ अथपासून बाल्य सांगे ।
 ‘झाली मदीय’ अज यौवन तीस मागे ॥
 बाल्याविरुद्ध नुकतें नवयौवनाचें ।
 झालें सुरू समर संधिवरी वयाचे. ॥ १३ ॥
 भैमीनितंब पृथु वर्तुल पाहिला कीं ।
 आहे अनंगरथ वाटत एकचाकी ॥
 ऐशा अलोक सुरसुन्दर कामिनीचा ।
 मीं पाहतों पति कुठें विधिच्या मनींचा. ॥ १४ ॥
 हा थोभ्य ? तो ? अपर ? हें पुरवोन लक्ष ।
 सारे अयोग्य म्हणुनी कृतपूर्वपक्ष ॥
 सिद्धान्त मीं ठरविला तुजहून धन्य ।
 भैमीस योग्य तरुणांत असे न अन्य. ॥ १५ ॥
 विफल रूप नृपा ! तव तीविणें ।
 सुमन वंध्य तरुवरचें उणें. ॥
 सुलभ योग नसे तिजशीं तव ।
 घडुन येइल मी करितां स्तव. ॥ १६ ॥
 जाणण्या मन, निवेदन सारें ।
 पाहिलें करुनि मीं सहसा रे ! ॥
 बोलती सुजन ते फलदानें ।
 कण्ठगें न कधिं फोल पदानें.” ॥ १७ ॥
 पिऊन पीयूष खगोक्तिरूप ।
 मनांत झाला अति तृप्त भूप ॥
 पंखांवरी तो फिरवून हस्त ।
 नृपाल बोले मृदुवाक् समस्त. ॥ १८ ॥

“वाणी सुवर्णमय* ही तव तैवि काया ।
 त्वत्पक्षपात हि निराश्रित वा उडायी ॥
 तूतें समर्थ करितां, बहु थोर आस ।
 — मुातें अशा अगतिकासचि आश्रयास. ॥ १९ ॥
 भीमजा स्तवियली कितिकांनीं ।
 राहिलें न पुसशी किति कांनीं ? ॥
 वानिशी तिजशिं तूं अज तोंच ।
 मी तिला स्वनयनें बघतोंच. ॥ २० ॥
 ज्यातें दिसे स्वगत कज्जल लोचनां न ।
 ते काय केवळ अलंकृति आनना न ? ॥
 मल्लोचनांस तसल्या सुहृदा ! हवीशी ।
 दूरस्थ वस्तु जशिन्या तशि दाखवीशी. ॥ २१ ॥
 मी वाहतांना विरहार्णवांत ।
 आधार आकस्मिक तूंच पोत ॥
 सिद्ध प्रयोगें अशि गोष्ट साधी ॥
 साधु स्वयंप्रेरित कार्य साधी. ॥ २२ ॥
 यदा मनीं तें पद साधु येतें ।
 परोपकारित्व सर्वेच ये, तें ॥
 येतां मनीं तें पद वृक्ष, पानें ।
 शाखा, फुलें येति फळें क्रमानें. ॥ २३ ॥
 होवो तुझें शिव पथीं, स्मृति नित्य राहो. ।
 लाभो समागम पुन्हां, मम भीमजा हो”. ॥
 धाडी खगा नृप, तिथेंच करी प्रतीक्षा ।
 पक्षी उडे धरून कुण्डिनपूरदिक्षा. ॥ २४ ॥
 ती मान उंच उचली हलवून पक्ष ।
 जाई वरी वरि नभांत बसे न लक्ष. ॥
 ताणून पंख मग निश्चल अंतरालीं ।
 राहे जनां नवल कीं उतरे न खालीं. ॥ २५ ॥

*येथें सुवर्णमय व पक्षपात या शब्दांत श्लोष आहे. नळ म्हणतो “ तुझी वाणी सु-वर्णमय (सु म्हणजे चांगल्या वर्णांची अक्षरांची) आहे. तुझा पक्षपात (पक्षांचा पक्षांचा पात-हलविणें—) तुला निराश्रितपणें नेभांत उडण्यास समर्थ करीत आहे. म्हणून तुझा पक्षपात (माझा पक्ष घेतोस तें) मला अगतिकास आश्रयच होवो.

नाकाश पाषाण दिसे जनांशीं ।
 पक्षी सुवर्णांग वरून घांशी ॥
 शवी जनां पूर्णपणें कसोटी ।
 झैमी खरी हंसतनू, न खोटी. ॥ २६ ॥
 नृपतिभीमकरप्रतिपालित ।
 हिमशिलोपमसौधविराजित ॥
 विहगदृग्पथिं तों नच दूरसें ।
 नगर कुण्डिन सुन्दर तें दिसे. ॥ २७ ॥
 तें वेढितां सजल विस्तृत खंदकांनीं ।
 वाटे न हे नृपतिनिर्मित राजधानी, ।
 स्वर्लोक दीर्घपरिमाण परी तटाकीं ॥
 संक्षेपरूप अधुलें प्रतिबिंब टाकी. ॥ २८ ॥
 पृथ्वी महार्ह अति सुन्दर वस्तु जी वी ।
 पण्यस्थलीं पसरि आणुन लाभजीवी ॥
 वाणी विकी अलिमलीन सुगन्धमूढ ।
 कस्तूरिका म्हणुन घे जन हेंच गूढ ! ॥ २९ ॥
 ऋडावनीं तंव खगास विनाप्रयास ।
 भैमी दिसे वरून सज्ज रमावयास ॥
 होत्या सख्या किति तिच्या शत देखण्या त्या
 रंभाच कीं उतरल्या म्हणतील जात्या. ॥ ३० ॥
 भैमीचें मुख, हातपाय, नयनें, नासाहि सर्वोत्तम ।
 गोरीं, लालचिलाल, नीलकमळें चांफेकळी सत्तम ॥
 ऐशी सर्व तिची मउ मऊ तनु श्रीनें फुलांच्या सजे
 भैमी आपण माल होउनि गमे त्या कामदेवा
 भजे ! ॥ ३१ ॥
 तदा वनीं तेथ सुवर्ण पक्षी ।
 समानशोभेंत विशेष लक्षी ॥
 सखीगणीं भीमसुता समोर ।
 तारासभास्थापित चंद्रकोर. ॥ ३२ ॥
 पक्षी बघे उतरण्या स्थल शीघ्र कोठें ।
 वेगें भ्रमे, विखरि मण्डल हैम मोठें ॥
 भैमीमुखास परिवेष्टुनियां वळे तें ।
 शोभे जसें विधुसभोवति जें वळें तें. ॥ ३३ ॥
 करोनि संकोचित पक्ष हंस ।
 सवेग लागे उतरावयास ॥

ताणोनियां पंख षडे सकंप ।
भुईवरी भीमसुतेसमीप. ॥ ३४ ॥

सर्ग ३

(भैमीला भेटून हंस कार्यसिद्धि मिळवितो व तसें परत नळाला सांगतो.)

आकस्मिक क्षितिवरी खगपक्षपातें ।
मोठा उठे ध्वनि कळे न कुणा कसा तें. ॥
भैमी स्वदृष्टि विषयान्तरबद्ध आतां ।
लावी खगावर सकौतुक पाहुं जातां. ॥ १ ॥
भैमी बघे* विहग ता निरुपाख्यरूप ।
झाली अधीर; तिज आलि बहू हुरूप ॥
'हंसा धरीन' धरि हा अभिलाष चित्तीं ।
यत्नें तनु स्थिर करी मुनि जेंवि वृत्ति. ॥ २ ॥
भैमीगितें कळुन आलि खगास माया; ।
तत्रापि तो न करि यत्न उडोन जाया ॥
दाऊन अल्प परि लाघव तो उडीचें ।
वारी करा; करि निरोधन तो कुडीचें. ॥ ३ ॥
जाणून, हंसें व्यवसाय ऐसा ।
केला उडीनें फलहीन कैसा ॥
देऊन टाळ्या हंसल्या सख्या तें ।
पाहून भैमी वदली तयातें. ॥ ४ ॥
“ज्या मीं धरूं जाय हळू पदानें ।
उच्चाटितां त्या करतालिदानें ॥
जी मागुनी ये तुमच्यांतली ते ।
माझा महाद्रोह गणा करीते.” ॥ ५ ॥
भैमी खगामागुन जाय छाया ।
तो घे उड्या चारु पुढें सराया ॥

गत्यानुकारें सकलोसे भासे ।
भैमीस हा हंसगतीस हांसे ! ॥ ६ ॥
धरीन यातें पुढल्या पदास ।
पदोपदीं ही धरि जों न आस ॥
तों हीस तो ने फसवून तूर्त ।
लतापथें* खेळत हंस धूर्त. ॥ ७ ॥
ती येउं दे न समवेत सख्यांस रागें ।
छाया चले सह सखीजन सर्व मागें ॥
पाहून कीं तिजसि घर्म सुटे श्रमाचा ।
तो कीरवत् वदत हंस मनुष्यवाचा. ॥ ८ ॥
“ वातावधूततरुपल्लवकम्पयोगें ।
किंवा कपोतकृतहुंकृतिवाणिने गे ॥

* हंसानें दमयंतीचें ज्या प्रकारें विलोभन केलें, तसला प्रकार स्पेन्सरकृत फेरी टेलसमध्ये आढळतो.

Therewith she rose in haste, and
her adrest.

x x x

But the swift bird obeyed not her
beheast.

But swerved aside, and there again
did stay;

She followed her and thought again
it to assay.

And ever when the night approach-
ed, the dove

Would flit a little forward and then
stay

Till she drew near, and then again
remove;

So tempting her still to pursue the
prey,

And still from her escaping soft
away:

Till that at length into that forest
wide

She drew her far and led with slow
delay: (IV, 8)

* नल व दमयन्ती या उभयतांनीं आपापल्यापरी हंसाला फार सावधगिरी करून धरीत आहेत अशीं रघुनाथ पंडितांनीं काढलेलीं शब्दचित्रें मोठमोठ्या चितान्यांना हटवतील यांत संशय नाही. पहा.
काढी उपानह पदें अतिमंद ठेवी ॥ इ० श्लोक ४३
व. हें मंदमंद पद सुन्दर कुन्ददन्तां ॥ इ० श्लोक १०१

सांगे निषेध करुनी तुज वृक्षराजी ।
 तूं व्यर्थ टाकिसि पदा अपथांत आजी ॥ ९ ॥
 एका क्षितीवर फिरे म्हणजेच भारी ।
 जी, ती कसा धरिल हंस वियद्विहारी ॥
 अज्ञान वाळपणचें तव नष्ट यानें ।
 केलें अनंगसुहृदें न नव्या वयानें. ॥ १० ॥
 जी वाहनें त्या कमलासनांचीं ।
 ज्यांचीं शरीरें मृदु कांचनांचीं ॥
 तीं ठाउकीं हंसकुलें कुणा न ? ।
 त्यांचा मला एक सहाय मान. ॥ ११ ॥
 स्वसिन्धुसंभव सुवर्ण मृणालनाल ।
 खातो यथेच्छ सगळेजण सर्वकाल ॥
 अन्नानुरूप अमुच्या तनुची समृद्धि ।
 *कार्यांत कारण गुणां स्थल ही प्रसिद्धि. ॥ १२ ॥
 ते याग ते कूप व थोर दानें ।
 यांनीं नलातें वश देव मानें ॥
 जन्मांत या येथचि त्यास भावी ।
 ते भोग देती, सुरलोक ज्यां वी. ॥ १३ ॥
 आदेश आम्हांस करी विधाता ।
 'सेवा सरें नैषधभोग्य आतां' ॥
 मी एक भूलोकविलोकनातें ।
 आलों नलाशीं मम गाढ नातें. ॥ १४ ॥
 मेरू वरोनी उतरून तूर्ण ।
 स्वर्वाहिनीवारिकणावकीर्ण ॥
 पक्षद्वयें चामरसन्निभें मी ।
 वारा नला घालिं सुखार्थ मैमि ! ॥ १५ ॥
 त्रैलोक्य हें नलगुणां गणण्या निघेल ।
 आयुष्य आणि गणितां न तसें सरेल ॥
 जाईल तें गणितशास्त्र परार्थपार ।

होईल शक्य गणणें गुण एकवार* ॥ १६ ॥
 त्याच्याच काय पडशील करांत तूं न ।
 पाहील कोण विधिचें मन तें शिरून ? ॥
 रूपीं तुझ्या अति वसे रमणीयताही ।
 झालें करग्रहणही तव आज नाही. ॥ १७ ॥
 शशी निशेशीं शिव पार्वतीशीं ।
 लक्ष्मी हरीशीं विधि जोडि कैशीं ? ॥
 ब्रह्मा करी आपणचि प्रयास ।
 संबन्ध हे योग्य घडावयास. ॥ १८ ॥
 राहोत अप्रस्तुत वर्णनें हीं ।
 दिले तुला म्यां श्रम फार देहीं ॥
 जेणें पुसोनी अपराध जाय ।
 करूं तुझें तें वद कार्य काय ? ॥ १९ ॥
 असें म्हणोनी खग मूक वैसे ।
 कळे न भैमीमन काय कैसें ॥
 जलाशयाचा मिळतां न अन्त ।
 तरावया पन्थ कथी न सन्त. ॥ २० ॥
 करून किंचित् शिर वक्र, बाल ।
 क्षणैक वक्तव्य पुसे मनाला ॥
 पराजितेन्दुद्युतिनें मुखानें ।
 हंसा वदे. तो परिसें सुखानें. ॥ २१ ॥
 "ही निद्रा चांचल्यरुची शिशूची ।
 प्रेरी मला लोल करी उगाची ॥
 लागून मागें पिडिलें तटस्था ।
 वातें करी ऊर्मि अशी अवस्था. ॥ २२ ॥
 संक्रान्त भाज्ञा अपराध तूंत ।
 आश्चर्य कीं मानिसि आत्मभूत ! ॥
 आहेस तूं निर्मल आरसाच ।
 द्यायास दृष्टान्त सतास साच. ॥ २३ ॥
 मनोरथें ज्या न मना त्यजावें ।
 त्यानें पथें कण्ठग केंवि जावें ॥

* प्रसिद्ध कार्य जें घटादि, तें त्याचें मृत्पिण्डादि जें निदान कारण, त्याचे काठिण्यादि गुण घेतें. कारणाच्या गुणांचा कार्याच्या ठायीं आरंभ होतो असें नैयायिकांचें मत यथे उद्दिष्ट आहे. हंस म्हणतो, "आम्हीं सुवर्ण मृणालें खातो, म्हणून आमचे देह सुवर्णमय झाले."

* यांत दिसून येणारा अतिशयोक्ति अलंकार हर्षाच्या आंगवळणीं पडलेला वाचकांस आढळून येईल.

ती कोण बाला ःद्विजराजपाणि-।
 ग्रहस्पृहा जी धरिते शहाणी ? ” ॥ २४ ॥
 द्राक्षांपरी गोड तिची गिरा ही ।
 चाखोनियां हृष्ट न हंस राही ॥
 वीण्यावरी जाय पुढें विटोन ।
 पिकस्वरें मोदित होय तो न. ॥ २५ ॥
 पक्षी वदे “ श्लेष तुझा न गूढ ।
 नृपालपाणिग्रहणाधिरूढ ॥
 कळे अभिप्राय न सांगतांही ।
 त्या पण्डिता आणि अपण्डिताही. ॥ २६ ॥
 ‘जरी न आज्ञा असली पित्याची ।
 भैमी तरी अन्य कुणा न याची’ ॥
 विश्वास्य ऐशीं कुठलीं विधानें ।
 तिथें करावीं वद मद्रिधानें ?” ॥ २७ ॥
 भैमी शिरा कम्प असंमतीचा ।
 देई, कथी स्पष्ट विचार तीचा ॥
 “ इन्दूविना रात्रिस कान्त नाहीं ।
 भैमीस या तेंविं नलाविनाही. ॥ २८ ॥
 शंका तुझी करिन अन्यकरग्रहा हे ।
 सर्वांत साहस खरोखर थोर आहे. ॥
 देईल तांत अ-नलास मदीय काया ।
 मी प्राण देइन नलास वरी मिळाय. ॥ २९ ॥
 ✕मोहें दिशांत दिसला नल, ऐकिला मीं ।
 ध्यानावगम्य पटला मज सर्व यामीं. ॥

* या श्लोकांत मुळाप्रमाणें द्विजराज व पाणिग्रह या शब्दांत श्लेष आहे, त्याच्या आधारानें या चरणांचा अर्थ असा होतो. दमयन्ती हंसाला म्हणते-ती अशी कोण शहाणी बाला आहे कीं जी द्विजांचा सम्राट् जो नल त्याच्या पाणिग्रहाची (त्याच्याशीं विवाह करण्याची) इच्छा करते ? अशी इच्छा करणें म्हणजे हे द्विजराज ! (हे पक्ष्यांच्या राजा ! हंसा !) द्विजराजाचें (चंद्राचें) पाणिग्रहण (चंद्राला हस्तानें धरण्याची इच्छा) करण्यासारखें आहे.

✕ श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यो या आत्म्या-विषयीं असलेल्या श्रुतिवाक्याचा यथे अनुवाद आहे. श्रुतीचें श्रवण करण्यानें, मनन करण्यानें, ध्यान करण्यानें तत्त्वमसि या ब्रह्मस्वरूपाचें आत्मविषयक ज्ञान होतें.

मत्प्राणनाश, नलसंगम, अर्थीदोन ।
 हातीं तुझ्या, उभय साध्य तुला नसोन. ॥ ३० ॥
 स्वरा करीं वर्ज्य विलंबे फार ।
 विलम्ब सोसेल तिथें विचार ॥
 कालप्रतीक्षा विरही न साहे ।
 लोकीं स्वरा थांबतसे विवाहें. ॥ ३१ ॥
 भैमीवरी करिं अनुग्रह; याचना ही ।
 अन्तःपुरस्थ नृवरा करणेंच नाहीं. ॥
 कार्यान्तरांत असतां गढला नृपाल ।
 बोलावयास मम अर्थ न योग्य काल. ॥ ३२ ॥
 तूतें विशेष कळतें समया जपावें ।
 विज्ञापना असमयोक्त न सिद्धि पावे. ॥
 कालेक्षणप्रभव सिद्धि मिळे विलंबें ।
 ‘योग्य प्रसंग, मिळण्यास म्हणून थावें !’ ॥ ३३ ॥
 भैमीचें वच ऐकतां समजला हंसा तिचा आशय ।
 झाली ती नलबद्धराग, नुरला त्याच्या मनीं
 संशय. ॥
 व्हाया ईप्सित सिद्ध वेळ जवळी आली. तया ये
 हंसें ।
 मुद्रा चंचुपुटस्थ मुक्त करुनी तो मौन मोडी
 असें. ॥ ३४ ॥

“ माझे पुढें नाहीं विधेय काम ।

तुला नला तप्त करीत काम. ॥
 लोहादि तप्तासह तप्त सांधे ।
 हे ठाउकें तत्त्व जनांस साधें. ॥ ३५ ॥
 भितीस जें भूषवितें विशेष ।
 त्वच्चित्र पाहे नल निर्निमेष ॥
 वास्तव्य तूझा तर बाह्य देश ।
 केलास अन्तःकरणीं प्रवेश ! ३६ ॥

† नलाशीं संयोग करून देणें हा एक अर्थ (पदार्थ), तो न करून देण्यानें माझ्या प्राणांचा नाश करणें हा दुसरा. असे जरी दोन वेगवेगळे पदार्थ आहेत तरी ते दोन्ही तुझ्या हातीं नाहीत. त्यांतील एकच तूं करूं शकशील !

‘भैमी कशी प्राप्य ? तिला पुसेन ।
 सांगेल ती हें. न उगा वसेन’ ॥
 अशा क्रमें भूप करून घाई ।
 संकल्पसोपान चढून जाई. ॥ ३७ ॥
 शय्यागताच्याहि करीत निद्रा ।
 नेत्रांवरी रात्रिदिवा न मुद्रा ! ॥
 केला स्मरें केंवि शरीरशोष ।
 लावण्य याचें उरवून शेष ! ॥ ३८ ॥
 जातां ज्वराचें करण्या निदान ।
 सेवीतसे वैद्यसमूह मौन ॥
 शीलस्थ लज्जा जडली नलाची ।
 सांसर्गिक व्याधिच त्यां उगाची. ॥ ३९ ॥
 मानोनी रुसलीस तूं, न रुसतां, कांपे भयानें नल ।
 प्राप्तीवीण तुझ्या मृग्या असमयीं हर्षें हसे केवल ! ॥
 जासी तूं म्हणुनी अहेतुक निघे, जाई जसा मागुनी ।
 तूझी उक्ति नसून उत्तर वृथा देई तुला लक्षुनी. !
 ॥ ४० ॥

पुढें अशा मूपतिनें मलाची ।
 जाणावया त्वन्मति नेमिलाची ॥
 गुणी नलातें अनुरागिणी तूं ।
 जाणून मी होय कृती; न किन्तु. ” ॥४१॥
 भैमी विहंगम असें वदतात जों तीं ।
 तों तीस शोधित सख्या जमल्या सभोंतीं. ॥
 “ येतों असो शुभ तुझें ” इतुकें म्हणाला ।
 जाया व नैषधपुरा खग तो निघाला ॥ ४२ ॥
 पृच्छा सख्या करिति “ तूं चुकलीस काय ? ।
 गेलीस दुर्गमवनीं शिणवून काय ॥
 आतां न भीति नयनीं; तव आसवें कां ? !
 ये जाउं सर्वचि. न येसि गृहा सर्वें कां ? ” ॥४३॥
 नेती घरा नृपसुता बहु आर्जवानें ।
 जाई विहंगम नलाप्रति तो जवानें. ॥
 होता जिथें प्रथम भूप तिथेंच आतां ।
 वार्ता पुसे नळ तयास समीप जातां. ॥ ४४ ॥

सर्ग ४

(विरही दमयन्ती चंद्राची व मदनाची निंदा करीत करीत मूर्च्छित होते. तिच्या सख्यांचा गलबला ऐकून तिचा आधि जाणून स्वयंवर करवितों असें श्रुति सांगतो)

करनि मनसिजानें ज्या नलाच्या गुणांची ।
 धनुकलि कुसुमांची तद्यशोलक्षणांची ॥
 उचित समय येतां कृष्ट आकर्ण केली ।
 नल इषु चढवोनी भीमजा जिकियेली. ॥ १ ॥
 पूर्वी वरीवरी जिथें स्मित जें उठावे ।
 भैमीमुखावरि तिथें स्मित तें न ठावें ॥
 प्रक्षेपणेंच नव्हता इलुं देत लोकां ।
 भैमीकटाक्ष अजि तो न हले विलोका. ॥ २ ॥
 साक्षात् काम कुलाल होउनि तयें या भूवरी
 सत्वरी ।
 भैमीचे कुचकुंभ हे घडविले तारुण्यचक्रावरी ॥
 मागोनी दिधली तयें*अनलसंयोगें तयां आंच जी।
 तीनें त्या युगलास साहजिक हें काठिण्य आलें
 अजी ॥ ३ ॥
 मन्मथोरिथित दशा हृदयाची ।
 श्वास दीर्घ कथिती किति जांची. ॥
 कांपतो पदर का निज ढंगें ? ।
 आश्रिता विकृति आश्रय संगें ! ॥ ४ ॥
 विरहजनित तापें भैमिला वाटलें कीं ।
 विधु नच उगवे हा काम अग्न्यस्त्र फेंकी ॥

*येथें, कामरूपी कुंभार तारुण्यरूपी चक्रावर भैमी-कुचरूपी कुंभानां अनलावर आंच देत आहे. तिसऱ्या चरणांत “ अनल ” या शब्दावर श्लेष आहे; त्यामुळे या श्लोकाचा अर्थ असा होतो:—

भैमीचा अ-नलसंयोगें नलाशी संयोग न झाल्यामुळे विरहरूपी जो अनल म्हणजे अग्नि त्याच्याशी संयोग झाल्यामुळे तिच्या कुचकुंभानां सहजच आंच प्राप्त झाली. त्यामुळेच त्यांस काठिण्य प्राप्त झालें. येथें श्लेषमूलक रूपक आहे.

नैयनजलमिषानें भैमिनें तत्क्षणांत ।
 उलट म्हणुन केला वारुणास्त्रें विघात ! ॥ ५ ॥
 मलयषवनरूपें काम वाय्वस्त्र सोडी ।
 अशि सहज जहाली भैमिला भ्रान्ति थोडी ॥
 उचलुनि पवनाशी पन्नगश्री मृणाली ।
 रतिपतिवर सोडी तीहि सर्पास्त्र कार्ती. ॥ ६ ॥
 अहो संयुक्तांना युगहि रमतांना क्षण गमे ।
 अयुक्तांना वाटे क्षणचि युग हें कोष्टक जमे ॥
 युगाची या मापें गणक गणना कां न करितो ? ।
 उगाची माघातें सुरनरविधीच्या उकरितो* ॥७॥
 जा स्वच्छ पूस विधुला गुरु कोण केला ? ।
 जो तापदानमहिमा शिकवून गेला ! ॥
 संप्लुष्ट शंभुगल तें गर शेषजन्य ।
 रत्नाकरस्थ वडवानल काय अन्य ? ॥ ८ ॥
 कां मन्थनार्दितसमुद्रपयोगतानें ।
 केलें न चूर्ण तव मन्दर पर्वतानें ? ॥
 कां योजिलें न बळ पीतपयोनिधीनें ।
 पोटांतची जिरविण्या घटयोनिधीनें ? ॥ ९ ॥
 पीडा असह्य मज मार करून कीव ।
 इन्दो ! सरित्पतिकुला उजळा चढीव ॥
 सार्धीं सविक्रम वधूवध वाजवी तूं ।
 व्हाया यशःप्रसर डिंडिम वाजवीं तूं ! ॥१०॥
 हो रात्रिचा कपटसूर्य शशे ! विशाल ।
 दे ताप पाप ! मज जों नच सूर्यकाल ! ॥
 होतां प्रभात रविनिन्दुतदर्ष तूतें ।
 पाहीन मी मग कसें करशील तूं तें ! ॥ ११ ॥

*नरांचे (मनुष्यांचे) एक वर्ष अथवा ३६० दिवस म्हणजे सुरांचे (देवांचे) अहोरात्र; देवांची १२००० वर्षे म्हणजे विधीचा (ब्रह्मदेवाचा) दिवस. एवढ्या अवधीत कृतत्रेतादि चारी युगें येतात. भैमी म्हणाते युगाची गणना करतांना एवढें मोठें कोष्टक कशाला पाहिजे ? व मनुष्यें, देव व ब्रह्मदेव एवढ्यांना कशाला प्रयास घावयाला पाहिजेत ? यांचें युग, संयुक्तांना क्षणाप्रमाणें जातें. व यांचा क्षण, विरही जनांना युगाप्रमाणें जातो. कालगणनेला हें माप चांगलें.

*मत्कर्णभूषण तमालदलांकुरा या ।
 देईं सखे ! शशिकुरंगमुखांत खाया ! ॥
 झांको शशीस मृग अंकुरपुष्ट तेणें ।
 उच्छ्वास अल्प मजला क्षणमात्र घेणें. ॥ १२ ॥
 हातीं धरीं जड अयोघन तो न सांडीं ।
 बाहेर येथ मम दर्पण एक मांडीं ॥
 होतां प्रविष्ट विधुचें प्रतिबिंब पूर्ण ।
 घालून घाव अरिचें करिं शीघ्र चूर्ण ! ॥ १३ ॥
 दूरस्थ निन्दुन विधूस बहुप्रकारें ।
 होणार नाहिं उपयोग अशा विचारें ॥
 भैमी विगर्हण करी मकरध्वजाचें, ।
 कीं हा अदूरविरहज्वरहेतु जांचे. ॥ १४ ॥
 घेऊनि मद्दहृदयिं आश्रय हे अनंग ! ।
 तें जाळण्यांतचि कसा दिसतोस दंग ! ॥
 जाळोनि मद्दहृदयलक्षण इन्धनाशीं ।
 होशील अग्नि निरवस्थित आत्मनाशी ! ॥१५॥
 देसी न मृत्यु ! नच दे. परि एक शंका ।
 होती. गळे न धनु निष्कृप हातचें कां ॥
 आहेस तूं मृत; मृता परि एक खोडी ।
 केव्हांहि तो न कठिणीकृत मुष्टि सोडी. ॥ १६ ॥
 आहेस निर्घृण अनङ्ग ! तया विधीनें ।
 तूतें दिले कुसुमबाण कुशाग्रधीनें ॥
 नाहीं उणें अधिक-पांच तरी विलोकीं ।
 तूं केवढा प्रलय हा करिशी त्रिलोकीं ! ॥ १७ ॥
 मर्मांच भैमिस करी स्मर तों प्रहार ।
 बोलावयास न उरे तिज शक्ति फार ॥
 सख्यर्धपूर्ववचनांतिल त्या रहस्या ।

* दमयन्तीचा भोळा स्वभाव या १२।१३ श्लोकांच्या मूळ श्लोकांत हर्षानें चांगल्या प्रकारें रेखून दाखविला आहे. पहा श्लो० ५६।५९

जाणून उत्तरवचें घुस्वी समस्या* ॥ १८ ॥

“ धैर्या धरून भय सोड; तया न हेतू ।

हा शीतरश्मि उगवे बघसी न हें तू ! ” ॥

“ अग्निस्फुलिंगमय ही मग वृष्टि कैशी ? ॥

तू उक्तिचा अनुभवावर लेप देशी ! ” ॥ १९ ॥

असें म्हणे तों नृप कन्यकाही ।

निश्चेष्ट होऊनि वदे न कांहीं ॥

कोणी न कर्तव्य उपाय सोडी ।

होई तशी सावध थोडथोडी. ॥ २० ॥

श्वासोच्छ्वास कले ! चले ! स्फुण कां ओष्टीं ?

गमे अल्पतें ।

स्थानभ्रष्ट दिसे हिचा पदर तो जागीं रचावा

लते ।

बांधीं केशसमूह. केशिनि ! हिचे डोळे पुसीं मेनके

ऐसे संभ्रमयुक्त शब्द उठती अंतर्गृहीं नेमके.

॥ २१ ॥

विपुल गलबला जो शीघ्र केला सख्यांनीं ।

दुसनचि नृपतीनें ऐकिला सर्व कांनीं ॥

त्वरित सभय आला भूप कन्यालयाला ।

अगदिं उचित वेळीं आधि न्याया लयाला. ॥ २२ ॥

द्रुतगति नृप येतां भूपजा त्या क्षणाला ।

सकलचि विरहान्या आंवरी लक्षणांला ॥

* या घटिकेला भैमीवर स्मरानें मर्माचे ठिकाणीं शरप्रहार केल्यामुळें ती विव्हळ होऊन तिला बोलावयाला तिच्या अगांत शक्ति उरली नाही; म्हणून एकदां तिच्याजवळ असलेल्या रहस्यवेदी स्निग्धसख्या अर्धे काहीं भाषण करित तें संक्षिप्त असें समस्यारूपाचें असे. त्या समस्येची पूर्ति (त्या अर्धवट भाषणाचें परिपूर्ण) भैमी आपल्या उत्तरवचनानें करिती झाली. म्हणजे सख्या पहिल्यानें अर्धवट अपरिपूर्ण अर्थाचें काहींतरी तिची समजूत घालण्याकरितां बोलत. त्यानंतर भैमी उत्तर देई व त्यानें सख्याचें अपरिपूर्ण अर्थाचें भाषण परिपूर्णार्थ करी—खोडून टाकी. कसें तें पुढील श्लोक पहा. त्याचे पहिले दोन चरण सख्यांचे आहेत, दुसरे दोन भैमीचे आहेत.

नृप मनिं उमजे कीं विद्व ही पंचबाणें ।

गुणितहि दुसऱ्याचा आशय प्राज्ञ जाणे. ॥ २३ ॥

चरणविनतभैमीमस्तकातें करानें

उचलुनि नृप आशीर्वाद दे आदरानें ॥

कतिपय दिवसांनीं त्या स्वयंनिर्णयाची

तुजसिं अभिमताच्या प्राप्ति होवो वराची. ॥ २४ ॥

मूर्छा कारण काय हें न पुसिलें तातें सुतेला तदा ।

लाजोनी बसणें उगी तिजवरी आली न ही

आपदा ॥

आशीर्वाद कथी पित्यास कळलें मूर्छा असे

कामज ।

भैमी तोंच सख्यांस शंकित पुसे ‘हा लाजवी का

मज’ ॥ २५ ॥

सर्ग ५

नारदमुखानें भैमीच्या स्वयंवराची वार्ता इन्द्रालळते. भैमीची स्पृहा त्याला सुटते. तें शचीला आवडत नाही, तरी तो दिक्पालांसह पृथ्वीवर येतो. तूं जाऊन भैमीशी आमच्यासाठीं दूतकर्म कर नसें नळाला सांगतो.

स्वयंवराच्या महदुत्सवास ।

पाचारि जों भीम गृहा नृपांस ॥

लावोनि जो भांडण शीघ्र देतो ।

इन्द्रास तों नारद भेट देतो. ॥ १ ॥

पूजी मुनीस व अशेषकथा निवारी ।

त्यासींच भाषण करी मग दानवारो ॥

मित्र स्वकीयपरकीय कथापगा ही ।

ग्वाही न दे कुणि असें कधिं होत नाही. ॥ २ ॥

एकीवरून दुसरी निघतां कथा ती ।

घेई सुरेश मग पार्थिववृत्त हातीं ॥

“ येती ” पुसे अतिथि होउनि कां न राजे ।

हा स्वर्ग कां नच तदागमनें विराजे ? ॥ ३ ॥

आतांच अंकुरति हे नृपवंश कां न ? ।
 वीरां कसे प्रसवती करिनाशकां न ? ॥
 होती न खण्डित रणांत परप्रहारें ? ।
 हे पावती घतन काय दुजा प्रकारें ?” ॥ ४ ॥
 बोले तथा त्वरित नारद “सांगतों मी ।
 वृत्तान्त जो युवमदप्रद साङ्ग तो मी ॥
 त्याचा विचार करुना मनि नीट पाहें ।
 वीरां अनागमनकारण थोर आहे ॥ ५ ॥
 भीमभूपदुहिता दमयन्ती ।
 मर्मभिद् मदनशस्त्र वसन्ती ॥
 रत्न केवळ अनर्घ कुमारी
 विश्वजित् भुवनभूषणनारी. ॥ ६ ॥
 रूपोत्कर्ष तिचा प्रतिक्षणिं घडे त्या यौवनान्या
 जवें ।
 एका ती तरुणा भजे; परि तिला काणा न तें
 सांगवे ॥
 आहे तो भरला शिखान्त सगळा पुण्यें नखारंभही ।
 लावण्या न तिच्या, न तत्सुकुतिला ठेवी इयत्ता
 मही. ॥ ७ ॥
 तातें मांडियलें स्वयंवर तिथें भूपांस नाही मिति. ।
 संग्रामाहुनि त्यां स्वयंवर रुचे, स्वर्गाहुनी भूमि. ती ॥
 त्यातें इंद्रपुरी नको, पळति ते त्या कुण्डिनान्या-
 कडे ।
 दिव्यस्त्री नलगे त्यां, अधिकची ती भीमजा
 आवडे.” ॥ ८ ॥
 ऐसें वदोनि मुनि तो परतोनि जातां ।
 इन्द्रा म्हणे “शपथ ! जा बस ! ये न आतां !” ॥
 जाई तथापि मुनिमागुनि आग्रहेंच ।
 आतिथ्य पूर्ण मुनिचें करुं चित्ति हेंच. ॥ ९ ॥
 भैमीविवाहोत्सुक हा सुरेश ।
 झाला. शचीला रुचलें न लेश. ॥
 विलोभिला तत्पति ही नवीन ।
 “विषद्” म्हणे ती “कशि मानवी न ?” ॥ १० ॥

देवेन्द्र कुण्डिनपथें पुढतीं निघाला ।
 मागून मार्ग वरुणात्रियमांस झाला. ॥
 काढावया पथ नवा जर एक लाधे ।
 लोकीं गतानुगतिकत्व ब्रह्मस साधे. ॥ ११ ॥
 स्वर्गाहुनी विबुध येति धरातला हें ।
 आश्चर्यकारक खरोखर वृत्त आहे. ।
 ज्या स्वर्गं बोलति असें स्थल रूढ काय ? ।
 तो स्वर्ग, जेथ चल चालुन चित्त जाय ! ॥ १२ ॥
 मार्गी निःस्वन त्या क्षणीं परिसिला त्यांनीं
 घनांचा स्वन ।
 त्यांलागीं दुसऱ्या क्षणीं उदधिचें तो वाटलें
 गर्जन ॥
 दोन्ही संभवती क्रमें. निकट तों त्यातें दिसे
 स्यंदन; ।
 त्यामाजी नल भूप अश्रुहृदयज्ञानी जनानन्दन.
 ॥ १३ ॥

पाहून रूप रमणीय तदा नलचें ।
 जागीं थिजे वरुण होउन मूक वाचे; ॥
 काळें पडे अधिक आनन त्या यमाचें ।
 त्या प्राप्त नाम मग काळ यथार्थ साचें ! ॥ १४ ॥
 अनल म्हणतो “केलें मातें नसे विधिनें नल ।
 म्हणुनि मिळणें भैमी झाली अशक्यचि केवल ॥
 अशि* अनलता माझी मातें गमे बहु आपदा ।
 नलरुचिरता दे ताघातें कशी अनला वदा!” ॥ १५ ॥
 रूपानें कमनीय कामहि जयें धिक्कारिला त्या नला ।
 देखाया उघडी सहस्र नयनां राजा सुरांचा भला ॥

* नलचें रूप पाहून प्रत्येक देवाची भैमीप्राप्ती-
 विषयीं निराशा झाली. नलासारखा सुन्दर वर पाहिल्यावर
 आम्हांपैकीं एकाला भैमी कशी वरणार हा विचार
 अग्नीच्या मनांत येऊन तो म्हणतो. “मी अग्नि (अनल)
 म्हणजे मी नल नव्हे; व नल नव्हे—नलासारखा सुन्दर
 नव्हे—म्हणून भैमीची प्राप्ति मला अशक्य होऊन माझ्या
 वर मोठी आपदा आली आहे. दुसऱ्याला ताप देणारा
 जो मी अनल, त्याला नल कसा ताप देत आहे ?

रूपानें निरखी न जों स्वपर तों त्याची उडोनी
प्रभा, ।

बोले कौशिक सार्थची घुबड मी आहे नलाशीं
उभा. ॥ १६ ॥

भीमान्या घरचा स्वयंवर, पुढें त्या कुण्डिनाचा पथ ।
देवांना कळलें खरें, नल कुढें घेवोनि जातो रथ. ॥
राजा नैषध भूषणैक महिचा हा नोवरा पारखी ।
सारे त्या स्तविती, वधू मिळवि हा त्या भीमजेशारखी
॥ १७ ॥

पाही सुरेश, वरुणाग्रियमांस कष्टी ।
कर्तव्यमूढ व परस्परदत्तदृष्टि ।
ज्याचें असे कपट सर्व सुरांत उंची ।
देवेन्द्र युक्ति करितो नलवंचनाची. ॥ १८ ॥
बोले सुरेश “कुशली असशी नला ! का ? ।

तूं वीरसेननृपपुत्र खराच बांका ॥
अर्धासनोचित सुहृद् मम वीरसेन ।
तत्साम्य काय तव रूपिं गडया असे न ? ॥ १९ ॥

हा काल दण्डधर, ज्या यम नाम लोकीं ॥
ज्वालामुखी जटिल अग्नि दुजा विलोकीं ॥
स्वामी तिजा अनवगाह्य अशा जलाचा ।
देवेन्द्र आणि चवथा रिपु मी बलाचा. ॥ २० ॥
तात्पर्य हें समज त्यांत विशेष नाही ।
आलों नला ! धरुन अर्थ मनांत कांहीं. ॥
अध्वश्रमापहर घेउनि मी विसावा ।

सारे कथीन, न वितर्क मनीं असावा. ” ॥ २१ ॥
ऐशी बोलुनियां शचीपति गिरा पूर्वोक्त जी त्या सजे
सोडोनी वदणें पुढें अधिक तो मूकत्व आतां भजे. ॥
भाषेचा चतुर प्रकार अवघा नाही मुळीं वाउगा ।
जन्मापासुनचा बृहस्पति नसे याचा गुरु वा उगा २२ ॥
“ आलों अर्थ धरुन ” हें वच करी भूपास रोमांचित ।
“ देवां दुर्लभ जें ” म्हणे नल “ मला तें
लभ्य कैसें दित ? ॥

पात्रापात्र न पाहिलें, न गणिलें देतां कधीं जीविता ।
घावी कोटुन जीविताधिक अशी मी वस्तु इन्द्रा
अतां ! ॥ २३ ॥

सोळावी न कळा जिची सजतसे पृथ्वीस ज्या निश्चये।
त्या पृथ्वीहुन वा घनाहुन जिला मी थोर मानीं स्वयें ॥
राहे मद्दहृदयींच आज नुसती अद्यापि माझी न जी ।
ती भैमी दुसऱ्या न देय म्हणुनी उद्रेग वाटे

अजी. ॥ २४ ॥

इच्छा मला समजण्यास उपाय काय ।
देईन मी खचित मागितल्या शिवाय ॥
आधीं मनोगत कळूनहि, याचनेची ।
पाहून वाट अधमाहुन कोण वेंची ? २५ ॥
लावोनियां प्रिय व दीन वचा वदाया ।
लज्जापराभव तशांतुन भासवाया ॥
मागावया फिरुन पाडुन याचकाला ।
दाता अलोप्य करतो बहु पातकाला ! २६ ॥
जो जन्मुनी अर्थिमनोरथांतें ।
देऊनि दानें पुरवीत हातें ॥

त्याचाच या भूमिस भार साचा ।
न सागराचा, गिरिंचा, द्रुमांचा ! ॥ २७ ॥
बोले त्यां नल “ दातृवर्ग त्यजुनी त्या कल्पवृक्षासम ।
इन्द्रादी सुर मानवां विनविती प्रख्याति ही उत्तम ॥
कोठें उत्तम अल्प तें फल तरी कोठें भवदर्शन ? ।
आलें थोर फलास पैतृक असे तें थोर पुण्यार्जन. २८
मागा जीविततुल्य वा अधिकहीजी वस्तु ती बालक ।
तुम्हां अर्पिल हा; विचार मनिं कीं व्हावे सुखी
याचक. ” ॥

“ जा तूं होउन दूत शक्र वदला भैमीविवाहोत्सवा ।
भैमीप्राप्ति करुन देशिल अम्हां हा काम या वासवा
॥ २९ ॥

क्षितिवरी शतसंख्यहि भूप ते ।
जलधिरूपचि तूं; परि कूप ते ॥
ग्रहहि ते गगनीं किति जागती ।
रविपुढें लपल्याविण ना गति ! ” ॥ ३० ॥
जों जों करी वच सुरेश्वर तोंच तोंच ।
येती नला कळुन आंतिल डावपेंच ॥
योजी तशी नृप सलाघव शब्दजाति ॥
मायाविला उचित मायिक एक नीति. ॥ ३१ ॥

“आहे सत्कृति देव हो ! न पदरीं मानीन आज्ञा तरी
येतें दुष्कृत आड जें मिळविलें म्यां पूर्वजन्मांतरीं ॥
तुम्ही सर्वचि जाणतां उचित का जें मौन तें उत्तर ।
तेणें संमति ये दिसून-म्हणुं का मी स्पष्ट

“नाहीं” तर. ॥३२॥

संकल्परूप-न खरी-हृदयीं वसून ।
ठेवी सजीव मज, तीच खरी बघून ॥
दाबू कसे सकल सात्विक भाव पाहीं ? ।
रूपादि हे विषय दुर्जय पंडितांही. ॥ ३३ ॥
टाळोनियां पुरुष जे करिती पहारे ।
अंतःपुरीं शिरनियां उघडून दारें ॥
भेटावया पुरुष जो अशि वाट मारी ।
विश्वास ठेविल तयावर का कुमारी ? ॥ ३४ ॥

मैमीच्या करितां तुम्ही करितसां दिक्पाल जे याचना ।
जे माझे गुरु, भीमजा मिळवुनी शिष्यास कां घाच ना ?
नाहीं दूत्य मला असें उचित हें कधी न व्हावें मनीं ॥
कांहींही दुरुपाय साध्य न करी वर्जून हांसें जनीं !”

॥ ३५ ॥

बोले बलारि * “ न ” मुळाक्षर पाठ केलें ।
बाल्यीं तुवां न; अथ विस्मरणास नेलें ! ॥
दोल्यावरी बसविलेंस न याचकां तूं ।
देशी नकार मग आज उगाच कां तूं ?” ॥३६॥

इन्द्रें सिद्धि दिली विलक्षण जिणें सामर्थ्य आलें नला
व्हाया दृश्य अदृश्य वेळ बघुनी जायास इष्ट स्थला
एकोनी प्रिय उक्ति कुण्डिनपुरा वैदर्भिचा कामुक
जायातें उठला जरी जड किती तें दूत्य त्या ठाउक
॥ ३७

—

* बलारि (इंद्र) म्हणतो, तूं बाळपणीं जेव
लिहावयास शिकलास तेव्हां तूं “न” हें नकारा
मुळाक्षर पाठ केलें नाहीस अथवा केलें असल्या
विसरलास. तूं मागें कधींही संशयांत याचका
टाकिलें नाहीस आणि याच्यापुढेंही टाकूं नको

संग ६

(मैमीच्या प्रासादांत प्रवेश केल्यावर नळ मैमीच्या
सख्यांचा विलास पाहतो व देवांची दूती मैमीशीं
देवांच्या वतीनें दूतकर्म करीत असतां मैमी तिचें
खण्डन करीत आहे असें ऐकतो व अंगावर घेतलेलें
दूतकर्म जाचत असतां समाधानानें विसावा घेतो.)
साक्षात् जी अमरावतीच लपली त्या कुण्डिनाख्यें घदें ।
गांठोनी नल ती मनोरथजवें कोणा कळोंही न दे ॥
राजा होउन चोरसा लपुनियां जायास लाजे नल ।
मैमीदर्शनभाव त्यास सुख दे; दूतत्व मांडी छल. ॥१॥
मैमी त्यास दिसे मनोमय पुढें अंतःपुरीं पाहतां ।
बाटे ती क्षणिं सानुराग बघते आंलिंगनेच्छु अतां ॥
नेते मागुनियां विलोभुन पुन्हां त्या केलिकोपेक्षणें ।
माया भासतसे प्रवृत्तिपर ती मिथ्या कशी मानणें! ॥२॥
आतां दिक्पतिंचा निरोप अवघा जल्पोनियां अल्प तो ।
लागे भ्रान्तिकृत प्रियेस नच जों सांगावया भूप तों ॥
“आहे भूत इथें अदृश्य” करिती कल्होळ बाला भयें
मैमीभास उडोनि सावध पुरा, भूपाल झाला तयें. ॥३॥
कोणी सुन्दर कामिनी निज विलासांच्या गुणांनीं किती
जाळी दीर्घ विणोनियां पसरुनी अंतःपुरीं टाकित्ती ॥
‘त्यांमाजी नलदृष्टि कृष्णमृग हा मातें न कां सांपडे’ ।
मोठा प्रश्न असा अहो! मनसिजा त्या पारध्याला पडे! ४

प्रासादाच्या सात लंघोन माडया ।

याव्या त्याच्या कां भरोनी न मांडया ॥

मैमीचिन्ताक्रान्त तो श्रान्त, थोडी ।

विश्रान्तीची बैसुनी सेवि गोडी. ॥ ५ ॥

संचार सावधपणें करितां असाही ।

मैमीसखीशतसभा नळराज पाही ॥

होई तया सरस पाहुनि केलि, भास ।

हें स्थान होय रतिचें करण्या विलास. ॥ ६ ॥

गातां ऐकुनि कम्बुकण्ठिस तिच्या पाहून रेषा गळीं ।

आश्रयें नृप मानसीं स्तुति करी बाळा दिसे आगळी ॥

मातें कंठ हिचा त्रिरेख सुचवी कीं वेणु, वीणा, पिक ।

केले मी जित, वाहतों म्हणुनियां हें स्पष्ट रेषात्रिक ७।

“ हा पाहीं दमयन्ति ! तो नल तुझा ज्याच्या-
वरी त्वन्मन; ।

“ पीडा सोड वियोगजन्य ” वचनें व्हाया
तिचे सांत्वन ॥

वारंवार सखीसमूह वदवी जीं सारिकांच्या मुखें ।
ऐकोनी नल तीं म्हणे वदति या कां पाहिल्यासारखें ! ८

भैमी कुणी होउनि वेप्रधारी ।

असत्य होई नल अन्य नारी ॥

ह्याच्या गळां ती मग हार आली ।*

भैमीविनोदार्थ सलज्ज घाली ॥९॥

“कुणी गेला वाटे पुरुष करुनी स्पर्श मजला ।
दिसोनी तच्छाया कवण परि नाही उमजला ! ॥
अहो माझ्या कार्नी वचन पडलें तर्क करितें,” ।
स्त्रियांचें हें ऐसें नृपति परिसे भाषण रितें, ॥१०॥
अंबेला प्रणिपात तों करुनियां भैमी तिथें पातली ॥
येई ओळखतां न ती परि नला वाटे असत्यांतली ! ॥
होता तो सकळां अदृश्य पहिल्यापासोनियां भूपति ।
झाली काय परस्परांस असुनी नाही अशीं सम्प्रति !
॥ ११ ॥

गुम्फी हार सखी तियेस वदली भैमी “भलें गे ! भलें !
दे ! दे ! साहस सोडुनी वद कसें मैत्रीणिला शोभलें !
पीडा जो मज दे तयास करिशी साहाय्य तूं आयतें.
देशी पुष्पित बाण सज्ज करुनी कामा नव्हे काय ते ?”
॥ १२ ॥

भैमीसमीप नल कांचनहंसपक्षी ।

ताम्बूलधारक महोज्ज्वल एक लक्ष्मी ॥

दूत प्रियाप्रहित हंस महोपकारी ।

होई असा मग नला दृढ मोह भारी. ॥ १३ ॥

लावण्य ताडून सखीसमाजीं ।

भैमी असावी मग हीच आजी ।

असें मनीं भूप अदृश्य जाणें ।

आतां म्हणे यापुढतीं न जाणें. ॥ १४ ॥

दूती यमाग्निवदनेन्द्रविसृष्ट दक्ष ।

भैमीस दीन वच तों वदली समक्ष ॥

“ सप्रेम भेंट तुज देउन दानवारि ।”

“ आहे * तुझे कुशल काय ? असें विचारी

॥ १५ ॥

स्वर्लोक एक चवदा भवनीं प्रधान ।

तेथें प्रशस्त दुसरें न सुरांसमान ॥

इन्द्रास देति सुर सर्व मिळून मान ।

तो इन्द्र दास तव तूंच वरिष्ठ कां न ?” ॥१६॥

दूती बोलुनियां असें करि पुढें माला बहू आदरें ।
भैमी ती मघवत्प्रसाद म्हणुनी घेई उठोनी करें ॥
नाहीं एक दिशा जियेंत भरला सर्वत्र आमोद न ।
जातां शोधुं परन्तु एक दिसलें-झाला नला मोद न. ।
॥ १७ ॥

“ आर्ये ” म्हणे एक “ पुरे विचार ” ॥

दासी दुजी “ इन्द्र पसंत फार ” ॥

तिजी वदे “ उत्तर योग्य ‘होय’ ।

तुझे तयें मङ्गल सर्व होय. ” ॥ १८ ॥

भैमी बोले “ इन्द्र हा सर्वसाक्षी ।

माझ्याही तो मानसा नीट लक्षी ॥

शास्या देतां उत्तर व्यर्थ जाण ।

चित्तीं ठेवी उत्तराशा अजाण. ॥ १९ ॥

आज्ञा करील जर आपण वज्रपाणि ।

कोणी नकारपुरुषा न वदेल वाणी ॥

आज्ञास्वरूप शिरिं वाहुन पुष्पमाला ।

बोलोनियां वर करी अपराध बाला. ॥२०॥

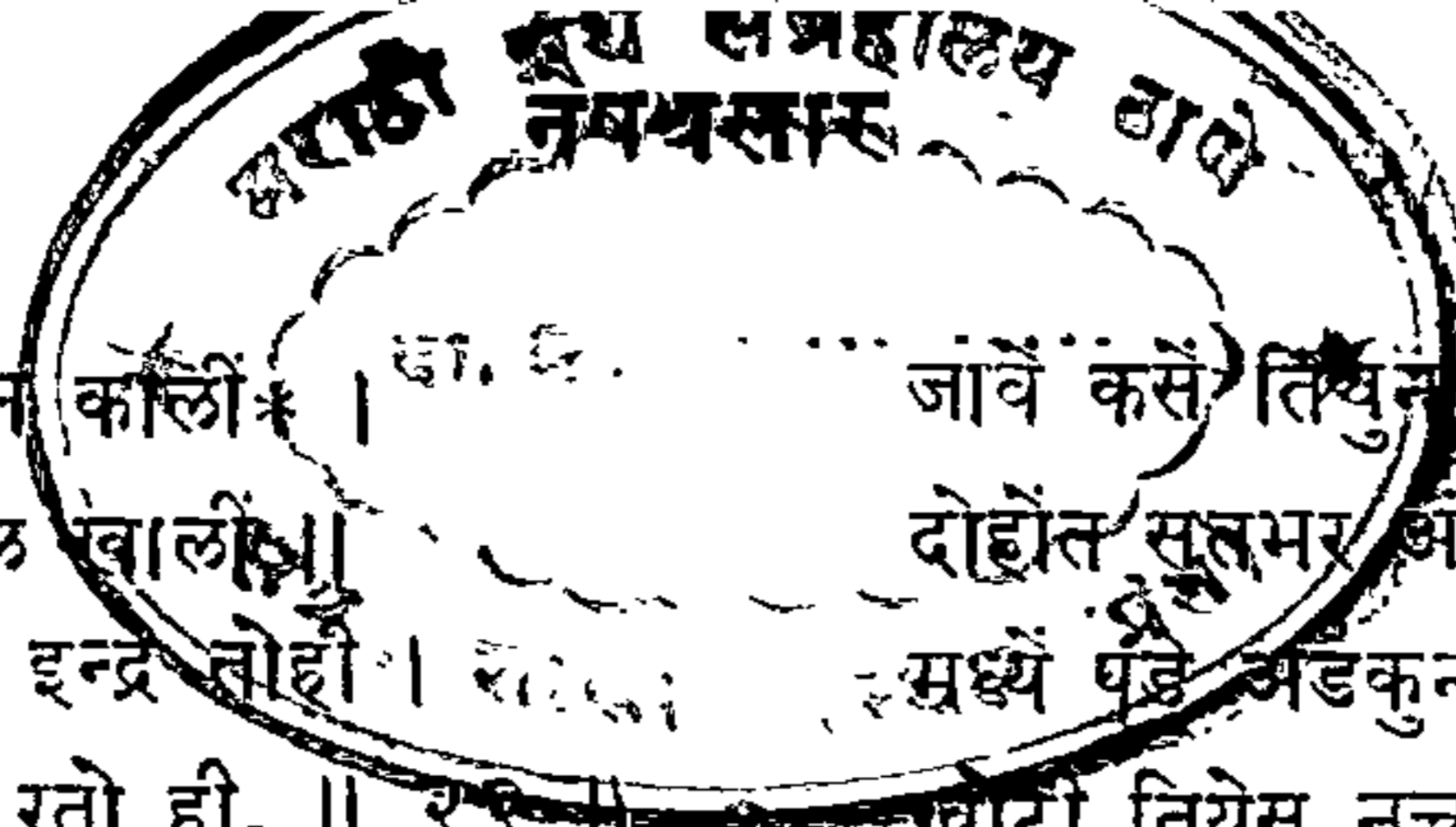
देवोनियां मन नला, तव आज वाचा ।

म्यां ऐकिली स्तवचि कीं पर-वासवाचा ॥

हें पाष धारण करी अतितीव्रतेला ।

देई प्रचण्ड मज दुःख पतिव्रतेला. ॥२१॥

* “ क्षत्रं पृच्छेदनामयम् ” या मनुवचनानुरूप
हा कुशल प्रश्न आहे.

लोकांस सावध करी भगवान् कालीं । जावें कसे तिथिने दृष्टिसे तें कळेना ।
 कीं साधु पुण्य सरतां उतरेल खालीं । दोहोंत सुतभर अंतरें तें मिळेना ॥
 तो स्वर्ग इष्ट न मला, नच इन्द्र तोही । मध्ये पडे अडकुनी मग होय थोडी ।

मद्बुद्धि केवळ नलींच सदा रतो ही ॥ २२ ॥

देई सोडुनि भीमजा वच मधें दूतीसवें आपलें ।
 इन्द्राला वरणें खरेंच बरवें ऐसें सख्यां वाटलें ॥
 बोलाया मुखपंकजें उघडती जों ओष्ठरूपी दलें ।
 तों भैमी करण्या निषेध वदली वेळींच चित्तांतलें ॥ २३ ॥

“ संबन्ध भैमीनलक्षणाचा ।

युगान्तरींचा नच हा क्षणाचा ॥

योजून वाक् जी वदण्या न जोगी ।

वक्ताच वक्त्रश्रमकर्म भोगी ॥ २४ ॥

खातो वस्तु मऊ मऊ पुरुष जो, उंटास तो निन्दितो ।
 कांटे खाउनि उंट, जो मउमऊ खातो, त्या हांसतो ॥
 आहे आवड गोड, ती बघुनियां खाणें नसे वाउगें ।
 मध्यस्थेंच हसूं नये; म्हणुनियां तुम्हीं बसावें उगें ॥ २५ ॥

दूतीस नाहिं उरला वचनावकाश ।

जाई निघून घडतां कृतहेतुनाश ॥

आला पुन्हां परत जीव गमे नलाला ।

भैमी, प्रनष्ट निधि, काय जसा मिळाला ॥ २६ ॥

सर्ग ७

(भैमीला पाहून मुखापासून नखापर्यंत तिच्या
 रूपाची नळ वाखाणणी करतो. भैमी ही नळाचें
 व्यक्तरूप पाहून स्तिमित होते. तुम्ही कोण ? कां
 आलेत ? इत्यादि प्रश्न त्याला विचारते.)

दूतीविसर्जन असें बघतां, नृपाला ।

वाटे मनोरथतरूस फुटून पाला ॥

आलीं तयावर फुलें व फळें क्षणानें ।

होई प्रहृष्ट नृपचित्त तदीक्षणानें ॥ १ ॥

एकामागुन एक ते अवयव प्रेक्षावया तो निधे ।
 त्याची दृष्टि समूरचा प्रथमची वक्त्रेन्दु पाहुनि घे ॥
 भैमीचा अनुराग पूर्ण भरती आणी सुधासागरा ।
 होती तों कुच उंच दोन बुडत्या दृष्टीस त्या आसरा.

॥ २ ॥

* ‘क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशन्ति’ हें गीतावचन येथें
 उद्दिष्ट आहे.

खाटी तिथेस नच कारण एक गोडी ॥ ३ ॥

आतां दृष्टि नितंबचक्र बघतां लागे भ्रमाया वरी ।
 वाटे पावतसे जवें स्वलन ती, कोणी तिला नांवरी ॥
 भैमीचे तंव ऊरु दोन कदलीस्तंभांपरी पाहतां ।
 त्यांतें मारुन घट्ट दीर्घ विळखा दृष्टि स्थिरावे अतां
 ॥ ४ ॥

“ ब्रह्मालाच मुळीं पदच्युत जरी केला ” म्हणे
 तो मनीं ।

“केला स्थापित मन्मनोरथ म्हणा वा काम, सिंहासनीं ॥
 ऐशी अद्भुतरूप शिल्पघटना संभाव्य नाही तरी ।
 प्रत्येकावयवांत रम्य इतकी आहे कुठें सुंदरी ! ॥ ५ ॥
 चंद्राशीं मुख वर्तुलाकृति हिचें तोलो विचारा कवि ।
 आहे तें अकलंक वास्तविक हा आहे कलंकच्छवि ॥
 नेत्रांचें जुळवी समीकरण त्या नीलोत्पलाशीं जरी ।
 टाकी नेत्र कटाक्ष; शक्य नच हें नीलोत्पलातें तरी ६ ॥
 बिंबाशीं सम मानि ओष्ठ.समता ही होय रंगोद्भव ।
 बिंबामाजि नसे, व निर्भर वसे ओष्ठीं सुधेची चव ॥
 भैम्यंगें कविसंप्रदाय असले धिक्कारण्या लागलीं ॥
 त्यायोगें उपमानसृष्टित किती उत्क्रान्ति ही जाहली ! ७ ॥

“ चंद्रा तूं दिससी कसा ? ” वद गडया “ भैमीमुखा
 सारखा ! ”

“ तूरे ! उत्पल नील ! ” “ मी तर तिच्या नेत्रांपरी,
 पारखा ! ” ॥

भैमीचा उपमानवर्ग सगळा हा चांगला चांगला ।
 होवोनी उपमेय धन्य म्हणुनी नाचावया लागला ! ८ ॥
 नाही आजवरी उगीच विधिहा निर्मात आला स्त्रिया ।
 यापूर्वीं वळवून हस्त रचि तो मागून भैमी प्रिया ।
 भैमीनंतर हा करीत बसतो सृष्टि स्त्रियांची कशी ? ।
 सांगे ता “ मजही अशक्य रचणें स्त्री अन्य भैमी
 जशी. ” ॥ ९ ॥

भैमीचा मुखरूप इन्दु उगवे जिकोनि सारें तम ।
 झालें प्राप्त तमास बन्धन मुखामागें स्थलीं उत्तम ॥

धेवोनी 'कच' नाम नूतन वसे तें तेथ संभावित ।
अंगी बन्धनचिन्ह एक कथितें आहेस तूं बा जित १०

पाहूं अतां रम्य ललाट देश ।

झाला तमोलक्षण दीर्घ केश ॥

चंद्रार्ध त्याच्यावर कोरलेला ।

कृष्णाष्टमीरूपचि दे तियेला ! ॥११॥

केला शिवें मदनदाह तदाच पौष्प ।

काळें पडे त्वरित केसरशेष चाप ॥

कोपें द्विधा शिव करी; मग खण्ड हाता ।

येतां रची जणुं हिच्या भिवया विधाता. ॥१२॥

एके शरें वश करी स्मर एक लोक ।

ते लोक तीन वश तीन शरें विलोक ॥

ते दोन शेष शर कौसुम पंचकाचे ।

नेत्रीं हिच्या विधि करी अभिषिक्त साचे. ॥१३॥

जीचा सलील धरि मध्य अनंगमुष्टि ।

जी मस्त्रिया मृदुल कौसुम चापयष्टि ।

आतां तिची कुसुमजात अपांगदृष्टि ।

मोहावयास करि पुष्पशरौघवृष्टि. ॥१४॥

श्री जी वर्नी हरिणिनीं नयनद्वयाची ।

तूझ्याकडून ऋण मागुन घेतलेंची ॥

त्याचीच भीतहरिणींजवळून घेशी ।

हे! भैमि । वाढिदिदिनें परतून राशी* ! ॥१५॥

आतां सहस्रांश तिच्या स्मिताचा ।

प्रसाद लाधेल विधूस टांचा ॥

करून नीरांजन कौमुदीचें ।

करील तो पूजन आज तीचें. ॥१६॥

एकाहुनी अधिकची सुकुमार आतां ।

अंगें रचीत असतां असतां विधाता ॥

भैमीगळीं अतिमृदुत्वसमाप्ति झाली ।

वाणींत ती मधुरता अतिरिक्त आली. ॥१७॥

सरस्वती कंठि हिच्या वसून ।

वीणा करे वाजविते बसून ॥

तो नाद होऊनि हिचीच वाचा ।

श्रोत्यांस दे स्वाद सुधारसाचा. ॥१८॥

अहो ! मासीं मासीं रजनि अंवसेला प्रकटते ।

विधून्या बिम्बाचीं फिरनि फिरनी लोपति शतें ।

म्हणोनी का निर्मीं विधि कुशल भैमीमुखशशी ।

जयांची श्री राहे, कधिं न जनिं पावे क्षय अशी? ॥१९॥

मातें बाहुलता हिच्या बघुनि ही वाटे नदी नर्मदा ।

दोन्ही बाजुंस रम्य आणिति जिच्या शोभा मृणाली

सदा. ॥

उष्मा यौवनरुष आटवि तिचें तें बाल्यरूपी जल ।

तेणें हीं कुचरूप येति वरतीं बेटें कशीं उज्ज्वल ! ॥२०॥

रूपें नाभि हिची विहीर पुढती गंभीर ही गावली ।

तैसे हे कुचरूप कुंभ जवळी, ही रज्जु रोमावली ॥

वस्त्रें वेष्टित हीं नसून उघडीं दृष्टीस येतीं जर ।

माझ्या दृष्टिचि सर्व आज शमती तृष्णा

विरागें तर ॥ २१ ॥

* भ्रू होय चित्रलेखा, ऊरू रंभा तिलोत्तमा

नासा ।

एकीस पाहतो तो पाहि अनेकांस अप्सरांस जसा.

॥ २२ ॥

झाल्या जगांत जितक्या तितक्या दिशांनीं ।

कामार्त ते शरण येतिल भूप मानी ॥

भैमी पदाब्ज धरतील. अजें † म्हणून ।

बोटें दहा तिज खुणा दिधल्या गणून. ॥ २३ ॥

ही सृष्टि होय विधिची अतिविश्व सारी ।

तारुण्य मारवि तिच्याकडुनी भरारी ॥

तीचें स्मरें अधिक कार्य विदग्ध केलें ।

* भैमीची भ्रू ' भिंबई ' चित्रलेखा आश्चर्यरूप आहे लेखा (न्यास) जिचा अशी रेखीव आहे. हिच्या ऊरू (मांड्या) रंभेचे (कदलीचे) केळीचे गाभे आहेत. हिची नासा (नासिका) तिलोत्तमा (तिल पुष्पाहून उत्तम) आहे. शिवाय चित्रलेखा, रंभा व तिलोत्तमा या नांवाच्या अप्सरा प्रसिद्ध आहेतच. भैमीला एकटीला पाहून इतक्या निरनिराळ्या अप्सरांना पाहिल्याचें प्रेक्षण-कौतुक (श्रेय) पाहणाऱ्याला मिळतें असा नळाच्या म्हणण्याचा भाव आहे. † ब्रह्मदेवानें

* व्याज व मुद्दल यांची बेरीज.

त्याचें घुरें स्तवन वाक्पथपार गेलें. ॥ २४ ॥
 केशांपासुनि वर्णितां अवनिष प्रत्यक्ष एनाक्षिला ।
 आश्रयांम्बुधिच्या तरंगनिचर्यां पोंहावया लागला.
 मोदें चित्त उचंबळून सगळें वाटे तयाला झर्णी ।
 द्यावें दर्शन भीमजेस, बसली जों ती सख्यांच्या
 गणीं ॥ २५ ॥

सर्ग ८

(मी दिक्पालांचा दूत आहे. 'त्यांच्यांपैकीं एकाला वर' असा त्यांचा निरोप नळ भैमीला कळवतो व कोणत्याही नराला भुलूं नकोस असें म्हणतो.)

तो इन्द्रदत्तवर कामुक या नृपाला ।
 प्रच्छादण्या न बहुकाळ समर्थ झाला ॥
 झांका तृणेंकरुनि अंकुर तो उंसाचा ।
 होई तरी प्रकट तो स्वयमेव साचा. ॥१॥
 बाला नलास बघुनी कुणि एक लाजे ।
 प्रौढा कुणी नृपतिकान्तिनिमग्न साजे ॥
 मानी तया स्मर असेंच कुणी कुमारी
 झाली अनंगवश अन्य तशी विचारी. ॥ २ ॥

भैमी या नल मानुनी क्षणभरी आसक्त जी त्यावरी ।
 ती अन्य क्षणिं कां निरुत्सुक ? 'कसा हा येथ
 अन्तःपुरीं ? ॥
 त्याचें चित्त तिच्याकडेस वळुनी होई पुन्हा चंचल ।
 कां कीं भैम्यभिलाष चित्ति धरण्या दूतानसावें बल. ३॥
 होती बद्धमुखी सख्यांत बसली भैमी भयानें सती ।
 झांकाया निजभाव सात्विक करी जे यत्न ते नासती॥
 थोडासा वर आननेन्दु करुनी होवोनियां ती स्वतां
 वाक्यें छिन्न वदे जरा विरलशीं मंदस्वरानें अतां.॥४॥

“ शिरीष पुष्पम्रदिमाभिमान ।
 ज्या या पदांनीं तव ठेविला न ॥
 त्यांना कुणी तुच्छदयें प्रवास ।
 सांगोनियां भोगविले प्रयास ? ॥ ५ ॥

सोडोनी दिधलें वसन्त ऋतुनें जें, त्या वनाची दशा ।
 देशी प्राप्त करोनि आज कुठल्या देशास सांगें कशा ?

झालें मी असली कृतार्थ बघुनी तूतें. तुझे नाम तें ।
 आतां कर्णपथीं पडो तव मुखें सुश्राव्य सर्वा मते ६॥
 ऐसा प्रवेश तव, टाळुनि रक्षकांतें ।
 हातें समुद्र तरणेंच म्हणूं न कां तें ? ॥
 वाटे असेल तव गोत्र खरें सुरांचें ! ।
 आहेस* मन्मथ ? न कार्य कलेवराचें ! ॥ ७ ॥
 भस्मावशेष कुसुमायुध देहदाहें ।
 सौन्दर्यनाम उरलें न कुठें तदा हें ॥
 त्वद्देह निर्मित्ति पुन्हां करितां कृपाची ।
 झाली जगावरि पहा किति ईश्वराची ! ॥ ८ ॥

वर्णी वस्तु न जो गुणाद्भुत अशी जो बैसतो मूकसा ॥
 सोशी दुःसह शल्य तो. विफल हा वाग्जन्म झाला कसा ?
 जल्पावें म्हणतील अल्प, रुचिही आहे खलाची खरी ।
 मांडी हा स्तुतिपाठ भाट बहुधा, ही भ्रान्ति लोकीं
 बरी. ॥ ९ ॥

आहेस मानव ? मही महनीय सर्व ।
 तूं देव ? तो अमरदेश करील गर्व. ॥
 केला अलंकृत तुवां जर सर्पलोक ।
 गेला सरून वर, खालिं न तो विलोक. ॥ १० ॥
 जो वैरसेनि नल मन्मनिं नित्य वागे ।
 तो सृष्टिसिन्धुंत तुझे प्रतिबिंब लागे ।
 आहेस अन्य अथवा नल हा विकल्प ।
 धीडा मला करितसे बघ ती अनल्प. ” ॥११॥

ऐकोनी प्रिय सानुराग वच हें सारें प्रियेचें नल ।
 गेला खोल सुधानदींत बुडुनी आकण्ठ तो केवल ।
 लोकांतें स्तुति नित्य शत्रुमुखिची स्वादिष्ट लागे जर ।
 होते ती किति मिष्ट इष्टमुखिची ? मापून सांगा ॥
 तर ! ॥१२॥

वीणारवाची तिचि यास वाणी ।
 मोही; स्मराज्ञा मनिं तो न आणी. ॥
 जे धौत सन्मानस त्या विवेकें ।
 केलें कधीं दूषित कामपंकें ? ॥१३॥

* तुला मन्मथ म्हटलें तर तूं शरीरधारी आहेस!
 मन्मथ हा अनंग आहे.

बोले नृपाल “मज दिक्पतिदूत मान ।
आलों तुझा अतिथि होउन कार्य सान ॥
आतां धरुनि हृदयिं प्रभुवाचिकातें ।
प्राणाहुनी अधिक मी न गणीन कां तें ? ॥१४॥
पोचे मला अतिथिपूजन थांब ! थांब ! ॥
कां आसन त्यजिसि ? बैस नको विलम्ब ॥
हैं दौत्य तूं सफल गे ! करशील भावें ।
आतिथ्य काय तव त्याविण हैं निभावें ? ॥१५॥

आहेत अंगें तव का अरोगी ? ।

प्रसन्न जें, तें मन सौख्य भोगी. ॥

आकर्णनेत्रे ! वच आयकें गे ! ।

मीं सांगतों प्रस्तुत कार्य वेगें. ॥ १६ ॥

बाल्यापासुनि सौष्टवादिक तुझे जे गूण त्यांच्या गणें ।

जातां चित्त मुलून घालिति तुला दिक्पाल ते मागणें॥

देवांचा अधिराज इन्द्र, यम, तो जो भानुचा नंदन।

अंतर्भूत सयांत तो वरुणही तो अग्नि जो क्रोधन.

॥ १७ ॥

त्वत्प्राप्तिची स्फुरतसे हृदयांत आशा ।

पूर्वादिका विलसती न म्हणून आशा* ॥

आसक्तिभूमि मिळतांच नवी उदारा ।

ते मानिती रुचिर; हीन च आत्मदारा ॥ १८ ॥

वार्ता स्वयंवर तुझे भरणें उद्यांना ।

धारा सुधामयचि उत्सव देत यांना. ।

सोडोनि ते पथिं तहान व भूक सारी ॥

आले न घेउनि सर्वें लवही शिदोरी. ॥ १९ ॥

आसन्नवर्तिं सुर चित्तिं धरुन लोभा ।

आणोनियां मजसिं §जंगमलेखशोभा ।

द्याया निरोप तुजसीं मधुराक्षरांनीं ।

घाडोनियां तुजकडे दिधलें सुरांनीं ॥ २० ॥

‡आलिगुनी तुजसिं देव पृथक् पृथक् ते ।

*आशा म्हणजे दिशा. पूर्व ही इंद्राची. दक्षिण ही यमाची इत्यादि दिशा त्यास दिक्पालां आवडत नाहीशा झाल्या. § चालत्या बोलत्या पत्राची शोभा (रूप) मला देऊन. ‡ हा एक नमस्कारासारखा निरोप कळविण्याचा पूर्वीचा कांही आदरसत्कार दिसतो.

संदेश देति निज अल्प अवक्र वक्ते ॥

‘आम्हांस मूर्च्छित करी स्मर एककल्ली ।

व्हायास सावध तुझ्याविण कोठ वल्ली ! ॥ २१ ॥

त्वत्क्रान्तिपान करुं ही नयनां पिपासा ।

त्यां धीर दे बहु मनोरथ एकलासा ॥

ऐसें प्रतारण किती दिन चालवावें ।

तें स्पष्ट सांग तव चित्त न कां लवावें ? ॥ २२ ॥

होई दयोदय तुझ्या हृदयीं जरी गे ।

स्वर्गास शोभविं, विलंब वृथा तरी गे ! ॥

ही जन्मभूच अथवा तव आवडीची ।

स्वर्गायमान करुं भू; न कथा नडीची ॥ २३ ॥

वाणीचा तव खण्ड एक म्हणजे तो शर्कराखण्डची ।

बाकी इक्षुविकार, जाण सगळी ती शर्करा बंडची ॥

शृंगारादि रसोदकें मिजविते वाणी तुझी कच्छ जे ।

त्यांमाजी तृण माजलें म्हणुनची त्या नाम इक्षू संजे

॥ २४ ॥

वेगें वरीं अमरभाव अम्हांतला गे ? ।

ऐशी विनंति करण्या बहु निंद्य लागे ॥

आम्ही पदाम्बुज तुझे घरितों तराया ।

तारील तीर्ण बुडत्यास अतीर्ण वांया. ॥ २५ ॥

इन्द्रास तूं सुखविं अग्निस दाहमग्ना ।

ऋडा करुन नव, उद्धरिं पादमग्ना ॥

किंवा यमास अथवा वरुणा वरावें ।

माझे परी सफल दौत्य तुवां करावें ” ॥२६॥

सर्ग ९

(माझे चित्त नळावर आहे. दिक्पालांवर नाही असें दमयन्ती सांगते. “तूं वेडी तर नाहीस ना ? तूं सुरांला सोडून नळाला वरितेस ?” असें नळ विचारतो शेवटीं तिची स्थिति पाहून नळाला करुणा उत्पन्न होऊन मीच तो नळ आहे, रडूं नकोस, असें नळ सांगतो. प्रकट झाल्यानें दौत्यकर्म बिघडलें असें वाटून नळाला खेद होतो. त्यांचें सांत्वन हंस येऊन करतो व निघून जातो.)

दिकपालवाचिक असें नल नीट वर्णी ।
 तें सर्व दाखवुनि कीं पडलें न कर्णी ॥
 वैदर्भराजतनया अवनीशशीतें ।
 देतां न उत्तर, वदे वसलें मनीं तें ॥ १ ॥
 “ विचारिलें मी कुलनाम, तेंची ।
 वर्जून, अप्रस्तुत अन्य वेंची ॥
 देई न जो उत्तररूप शीण ।
 वाटे न त्या, मानसिं काय शीण ?” ॥२॥
 “जिह्वा उदास कथण्या कुल, आणि नाम ।
 कांकी” म्हणे “नल मला दिसतें न काम ॥
 शब्दप्रपंच, लघु अर्थ, विषासमान ।
 शब्दार्थ सारमित, पण्डितमान्य मान. ॥ ३ ॥
 प्रश्न प्रयोजनविहीन पुसे अजाण ।
 प्रत्युत्तरार्ह नच तो पुसल्यास जाण ॥
 तेव्हां प्रसंग षडल्यास नको विचार ।
 प्रश्नोत्तरें समज हीं भलतेच चार. ॥ ४ ॥
 तूं जाणसी अक्षर पंक्ति ‘नाम’ ।
 त्या दे परोक्ष व्यवहार काम ।
 होतो समक्ष व्यवहार जेथें ।
 ‘मी’ ‘तूं’ पदें हीं पुरतात तेथें. ॥ ५ ॥
 माझें नसेल कुल उज्ज्वल जें स्वभावें ।
 त्याचा उठाव करुनी नच मी वदावें ॥
 तेंची परन्तु अवदात असेल पाहीं ।
 निर्दोष वंशज, व दूत, विडम्बना ही. ॥ ६ ॥
 प्रभा म्हणून दिधलें अवधान नाही ।
 शोभा दुराग्रहरसास तुझ्या न काहीं ॥
 देतां अतां सरळ उत्तर दिक्पतींस ।
 होईल योग्य; बहु तूं जरि भागलीस. ॥ ७ ॥
 सोडी न आग्रह तथापि तुझी स्पृहा हे ।
 आतांच ती त्वरित मी पुरवीत आहे ॥
 मी चन्द्रवंशज असें, परि एक सान ।
 आतां तुझा सफळ आग्रह हो कसा न ? ॥८॥
 न साधु, नामा कथि, चूप राही ।
 महाजनाचारपरंपरा ही ॥

उत्साह नाही कथण्यास नाम. ।
 आचार सोडूं ? तर मार्ग वाम . ” ॥ ९ ॥
 असें वदोनी नल मूक बैसे ।
 शरद्वृत्तंतील शिखीच भासे. ॥
 भैमी करी मंजुळ उक्ति कैसी ? ।
 पदोपरीं येइ मनांत हंसी. ॥ १० ॥
 “ आहेस आभरण एक सुधांशुवंशी ।
 ऐकून जाय नच संशय सर्व अंशी ॥
 मूक प्रकार अथ जल्पक उत्तरींचा ।
 तूं दाविशी उघड वंचनचातुरीचा ॥ ११ ॥
 द्यावें कशास तुज उत्तर मी म्हणून ।
 कर्णांत सिंचिशि सुधामय नाम तूं न. ॥
 गोष्ठी, सहासन, परा पुरुषा समेत; ।
 यांचा कुळस्त्रिस मला न शिवेल बेत. ” ॥ १२ ॥
 बोले नृपाल “ न रुचे तुज देव एक ।
 मातें स्वयंवरपथें दिसतो विवेक. ॥
 धिक् ! दासधर्म नच सत्वरकार्यकारी ! ॥
 देई निरोप. मनिं उत्सुक देव चारी. ” ॥ १३ ॥
 भैमी वदे “ स्त्रीविषयांत दूत ।
 भूलोककामा* करणें, न पूत ॥
 देवास ज्या हें न कळे तथा का ।
 विमृश्यकारी म्हणतील ‘ बांका ? ’ ॥ १४ ॥
 पूजार्ह हा इन्द्र वरार्ह नाही ।
 मनुष्य मी लांछन थोर पाहीं ।
 हंसी कुठें ! आणि कुठें बलाका ! ।
 सुरांगनाश्री कधिं ये मला का ?” ॥ १५ ॥
 कोणी एक सखी वदे “परिस तूं, हे ! दूत ! जें सांगतों ।
 भैमीला करवे न भाषण घुठें लज्जेमुळें साङ्ग तें ॥
 कानीं ती वदली रहस्य, शिरुनी माझ्या मनीं तें तुला ।
 ऐकायास मिळेल मम्मूलपथें; तूं जाणसी हेतुला. ॥ १६ ॥
 चितीं घरून वसलें नृप नैषधेश; ।
 भीतें, शिरेल मनिं अन्य विचारलेश ॥

* भूलोकीच्या कामा (स्मराला, स्मरसुन्दराला) .

भंगे सतीस्थिति कनिष्ठहि चापलाने ।
 स्पशेंन काय विसतन्तु तुटे लवाने ? ॥ १७ ॥
 स्वीकार माझा न रुचे नृपास ।
 माझी प्रतिज्ञा तर काय पूस ॥
 लावीन कार्या जल, अग्नि, दोरी
 नष्टायु मी होइन आत्मवैरी . ॥ १८ ॥
 हे देव पण्डित, तयां वद अज्ञ नारी ।
 देऊं शकेल कशि उत्तर तोषकारी ? ॥
 त्यां सांग सूत्रमय वाचिक जाउनी तूं ।
 निर्दोष भाष्य करुनी समजाउनी तूं.” ॥ १९ ॥
 ऐसें विसर्जन तिचें न रुचे तयाला ।
 दूत प्रियंवद सकोष करी वचाला ॥
 वेडावितां कुहुरवें कुतुकें पिकाला ।
 देतो सकोष पिक उत्तर बालकाला. ॥ २० ॥
 “चारी दिगीश अभिलाष तुझा करीती ।
 होसी पराङ्मुख. खरीच नवीन रीती. ॥
 येई घरास निधि जां न पुशीत वाट ।
 घेई दरिद्र परि लावुनि तों कवाट ! ॥ २१ ॥
 तूझा असा अहित दुर्ग्रहदोष कोणी ।
 कैसा न वारि गुरु तोहि बसून कोणी* ? ॥
 इन्द्राद्यनुग्रह तुला करणार देवी ।
 स्पशें करी मणि अयास सुवर्ण जेवीं. ॥ २२ ॥
 वाटे असेल भरला विधि स्वद् निषेधीं ।
 ही वक्रता तव वचांतिल चित्त वेधी ॥
 काव्यांत उत्तम असे ध्वनि काव्य जाण ।
 त्याची विदग्धवनितामुख होय खाण ! ॥ २३ ॥

* येथे दुर्ग्रह व गुरु या शब्दांत श्लेष आहेत. तुझा हा दुर्ग्रहदोष (दुष्टग्रह, मनाचा दुर्ग्रहरूपी दोष) कोणीहि गुरु (वडिल मनुष्य) निवारीत नाही. कोणी (कोनी बसून) रहातो. कोणे यस्य गुरुर्नास्ति जातकं किं करिष्यति याप्रमाणे कोणी (पंचम व नवमस्थानांत) गुरु पाहिजे. नळ म्हणतो:—गुरुजन निवारीत नाहीत म्हणजे कोणी—कोनांत नवपंचम ठिकाणी—गुरु असून दुर्ग्रह दुष्ट शनैश्वरादि ग्रहांचें निवारण करीत नाहीत असें म्हणण्यासारखें आहे.

आवर्त वक्र फिरती तव वाक्प्रवाहीं ।
 मी सारखा भ्रमत आंत पडून राहीं ॥
 किंचित् त्रपा त्यजुनि घेउनि सांग नावें ।
 कोणा कृतार्थ अकृतार्थ सुरा म्हणावें ?” ॥ २४ ॥
 खालीं नंतर मान घालुनि करी मैमी अनाध्याय कीं ।
 कोणाचीहि सुरांतुनी न दिसली तीच्या मना लायकीं; ॥
 दीर्घश्वासविमोक्षण क्षणि करी द्याया तया उत्तर ।
 त्यामाजी स्वलें पदोपदिं कसें कारुण्य तें निष्ठुर! ॥ २५ ॥
 “देवांचा गमतो निरोष म्हणजे मोठी सुयांची जुडी ।
 माझी दुष्कृतिकारिणी श्रुति तिनें त्वां टोंचिली वापुडी ॥
 जाऊं पाहति हे असू; न उरला त्यांना कुठें आसरा ।
 झालासी तर, दूत तूं अधिकची वाटे यमाचा खरा !”
 ॥ २६ ॥

मैमीप्रेरित तों सखी वच करी वाटे न जें लांबसें ।
 “जिव्हा मत्सखिची रसज्ञ, धरुनी मौनव्रताला बसे ॥
 स्वाभिप्राय अतां मुळां न वदते वाटून लज्जा तिला ।
 जिव्हा अन्य तिची वदे सखिमुखी, शोभा सती—
 जातिला. ॥ २७ ॥

स्वयंवराचा दिन ये उद्यांला ।
 नृपा वराया मम सज्ज माला ॥
 हा आजचा वारचि अंतराय ।
 माझा पुढें धांवत जीव जाय. ॥ २८ ॥
 दया करीं थांबुन घे विसावा ।
 हा वार, हें तोंड बघून जावा. ॥
 दलीं नखें चित्र विहंग रेखी ।
 * तत्तुल्य रूपें तुज तुल्य लेखीं. ॥ २९ ॥

दिक्पालांस वरीन मी अशि नको वार्ताहि काढूं कधीं ।
 तूझी कान्ति नलासमान असतां माझी चळे ही न धी ॥
 मत्प्राणांस सतीव्रतामि तृणवत् जाळो उरींच्या उरीं ।
 आहे काय पदार्थ तो स्मर, शिवें केली जयाची
 भुरी ?” ॥ ३० ॥

* हंसानें जें माझ्या प्रियाचें (नळाचें) चित्र रेखिलें आहे, त्याच्यासारखें तुझें रूप असल्यामुळें मी तुला नळच मानतें.

कानीं भीमसुता गिरा जणुं सुधाकन्या पडे औरसी ।
किंवा अङ्गित हव्यआहुति पडे कंदर्पकुण्डीं तसी ॥
बोले भूपति “दूत जो ठरविला मातें यमाचा तिनें ।
आहे अल्पचि तें; परी यम असे साक्षात् उभा
जातिनें” ॥ ३१ ॥

“कां तोडिसी ” नृप म्हणे सुर कल्पवृक्ष ।
वांछा अमोघ करं पाहति ते समक्ष ॥
स्पर्धा स्वयंवरविनाश करील आणि ।
राहील दूर नललाभ; मनांत आणीं.” ॥ ३२ ॥
भैमी करी चिंतन या वचाचें ।
तीतें-गमे-तें दिसलें न काचें ॥

दशा तदश्रुप्लुत लोचनांची ।
देई स्मृति श्रावणभादव्यांची ! ॥ ३३ ॥
झालें जीवितही असह्य रडतां उन्माद तीतें जडे ।
चित्ति भ्रान्ति शिरून लुप्तसुख ती कर्तव्यमोहीं पडे ॥
मानी पूर्ण विघात निश्चितपणें झाला प्रियप्राप्तिचा ।
दुःखें जो करि तो विलाप करुणा श्रोत्यांस आणी
तिचा. ॥ ३४ ॥

“ हे जीव ! जा ! पळ ! विलंब कशा उगा हा ? ।
कंदर्प लावि हृदया तव आग गेहा ! ॥
तत्रापि साडिसि न काय सुखासनातें ? ।
वाटे अपूर्व तव आळस आज मातें. ॥ ३५ ॥
इच्छा मना ! तव मिळो नल, मृत्यु, किंवा ।
जें इच्छिती मिळत तें न मदीय जीवा ! ॥
इच्छा करीं प्रियवियोग सदा घडों दे ।
* तेणेंच तोच न घडेल तुझ्या प्रसादें. ॥ ३६ ॥

आहे साध्य मदुग्र ताप हरण्या बिन्दूस ज्याच्या कला ॥
देवांजी ! तुमचा कृपार्णव कुणी शोषोनि तो टाकिला ! ।
इच्छाशक्तिलवेंच निर्मुं शकतां स्त्रीच्या पराकोटिला ।
माझा जो अभिलाष चित्ति धरितां तो पाहिजे
टाकिला ! ॥ ३७ ॥

* भैमी आपल्याशीं म्हणतें, “ तूं ज्याची इच्छा
करतेस तें मिळत नाही: त्याच्या उलट मिळतें ना ?
तर तूं नलवियोगाचीच इच्छा कर. म्हणजे नलाची
प्राप्ति होईल.”

मी एकनिष्ठ जन; या मम यातनाही ।
तूझ्याच दृष्टिपथिं नैषध ! येत नाहीं. ॥
मी स्त्री न्हदीं न्हदिं खगा कितिवार शोधीं ॥
सांगेल जो तुज कथा विधि त्या निषेधी !* ॥ ३८ ॥
माझें असे हृदय हें फुटण्या तयार ।
मत्प्राण जातिल निघून बघून दार ॥
प्राणांपरी प्रियचि तूं परि तेथ राहीं ।
कल्पद्रुमा ! मम विनंति असे तुला ही.” ॥ ३९ ॥

तेव्हां भूष अबुद्धिपूर्वक वदे-दूतत्व चित्तीं नये-।
“ झालें आनन अश्रुलित रडती साठीं कुणाच्या
प्रिये ? ॥
अभ्यासें तिरपे सलील फिरतां डोळे तुझे चंचल ।
अद्यापी न दिसे तयां नत पर्दीं तूझ्या पुढें
हा नल ? ॥ ४० ॥

सत्ता तुझीच; करिं वा न अनुग्रहास ।
ध्याया प्रणाम पडती कितिसे प्रयास ? ॥
तूं दृष्टिदान करण्यास न मीट मुष्टि ।
देईल कोण जर कल्पलता न तुष्टि ?” ॥ ४१ ॥
व्हाया असें प्रकट बुद्धि नलास झाली ।
मूलस्थितीवरतिं भीमसुताहि आली. ॥
होई नृपाल मनिं जागृत दूतधर्म ।
“झालें” म्हणे “किति सुरां प्रतिकूल कर्म ! ॥ ४२ ॥

पूर्वीं मारुतिनेंच दूत्य पदवी केली यशें शुभ्र जी ।
धेवोनी अपुलें हंसें करुनियां केली तशी ती अजी ॥
उन्मादें कथिलें स्वनाम; फसवूं इंद्रास गेलों न मी ।
अर्पी कोण मुखांत हात वदल्या खोटें ? न कोणी कमी.”
॥ ४३ ॥

दयालु येई तंव हंस पक्षी ॥
अशा व्यथामग्न नलास लक्षी ।
म्हणे “सतीची न करीं निराशा ।
स्त्रीच्या न हो कारण तूं विनाशा ! ॥ ४४ ॥
भूपा ! सुरार्थ बहु यत्न करूनही तूं ।
दोषी स्वतांस म्हणसी; किति फोल किन्तु ? ॥

* खग माझी अवस्था तुला सांगेल म्हणून तो ब्रह्मा
त्याचा निषेध करीत असेल, जाऊं नको म्हणत असेल.

साक्षी इथें पर हवेत कशा उगाची ।
 ही आत्मसाक्षिक मनःशुचिता सतांची.' ॥४५॥
 गेला निघून खग सान्त्वन हें करून ।
 भीमात्मजैस सुहृदास नला पुसून ॥
 देवां प्रणाम करि भूप, मनीं म्हणे कीं ।
 म्या ठेविलें न मुळिं वाचिक कार्य बाकी. ॥४६॥
 बोले भीमसुतेस "मी विरहजा पीडा नसे भोगिली ।
 उन्मादें कथितांच नाम परमानंदस्थिती लाभली ॥
 होतो दोष कधीं कधीं गुण जनीं, आहे अशाची खुण !
 अज्ञानोद्भव पाप, पाप न; तयें अज्ञान होतो गुण !"
 ॥ ४७ ॥

हा निश्चयें नळ असें कळतांच भैमी ।
 लज्जावती मुळिं न ये वदण्यास कार्मी ॥
 पूर्वी जरी अभिमुखी करि भाषणातें ।
 आतां प्रपार्णविं शके न तरंगण्यातें ॥ ४८ ॥
 बोले सखी हंसत कीं तुमची प्रिया ही ।
 आतांच मौनघन होउन मूक राही ॥
 पूर्व क्षणीं बहुत बोलुन, तें न साजे ।
 आहे मनोदय तिचा वदतें अतां जें ॥ ४९ ॥
 केला त्वां जित चंद्रमा निज मुखें, तेजें तसा काम हा ।
 तूतें सोडुन ते मलाच छळती संबन्धिनीतें महा ॥
 झालें मीच जयी म्हणून शकुनग्रंथी अतां मारितें ।
 देवांनीं धरितां प्रयोजन मनीं तें होतसें का रितें ?*
 ॥ ५० ॥

* या श्लोकांत प्रत्यनीक अलंकार म्हणजे काय तें सखीमुखानें दमयंती स्पष्ट करून सांगत आहे. "प्रतिपक्षमशक्तेन प्रतिकर्तुं तिरस्क्रिया । या तदीयस्य तस्तुत्यै प्रत्यनीकं तदुच्यते । असें काव्यप्रकाशांत या अलंकाराचें लक्षण दिलेलें आहे. दमयंती म्हणते:—तूं आपल्या मुखानें विधुळा जिंकलें आहेस व तेजाने कामाला जिंकलें आहेस. तूं त्यांचा अपराध केला आहेस. नूं त्यांचा प्रतिपक्षी आहेस. तुझी प्रतिक्रिया करण्यास ते असमर्थ आहेत. म्हणून ते तुला सोडून तुझी संबन्धिनी (प्रत्यनीक) जी मी तिची तिरस्क्रिया करण्यास सूड घेण्याच्या बुद्धीनें प्रवृत्त झाले व मला छळूं लागले. पण त्यांना दाद दिली नाही. माझी तर तिरस्क्रिया बाजूलाच राहिली. मीच त्यांना जिंकलें आहे. तेव्हां माझी उलट स्तुतिच होत आहे. म्हणून मी शकुनगांठ मारीत आहे. देवांची ही प्रतिज्ञा कोठली खोटी ठरायला ! पण मी ठरविली.

तत्रापि शत्रु लघु हा स्मर तूं न सोडीं ।
 शता लघु प्रथम, मागुन थोर झोडी ! ॥
 अभ्यास अल्प करितां करितांच कार्मी ।
 अग्नि क्रमें गवत, गोमय, वृक्ष, जाळी. ॥ ५१ ॥
 असो नृपा ! तूवर काय ओझे ? ।
 स्वयंवरा येउत देव तूझे !!!
 येई दया त्यांस असें करीन ।
 स्वप्नेरणेनेंच तुला वरीन !" ॥ ५२ ॥
 लीं घालुन मान भूप उठला जायास देवांकडे ।
 जो भेटुन दूतकार्य ऋजुही झालें कसें वांकडे. ॥
 जें वृत्त जगत्रयीं सकळ तें प्रयक्षवत् ज्यां कळे ।
 नां त्यां नलकार्य नाहिं दिसलें सत्याहुनी आगळें !
 ॥ ५३ ॥

सर्ग १०

या मोठ्या स्वयंवरमहोत्सवाला नळ, चारी
 शांचे पति नळरूपधारी असे इंद्र, वरुण अग्नि व
 म हे येतात; त्यांशिवाय अनेक नृप येतात; तेव्हां
 मीमराजा मुलीला सभेंत आणून सोडतो. वराची
 नवड करण्यांत दमयंतीला साहाय्य करण्यास साक्षात्
 रस्वती जमलेल्या नृपवृंदाचें वर्णन करून सांगते.
 वाटे जयां बघुनियां मदनास लाज ।
 ज्यांनीं धनें जित कुबेरहि यक्षराज ॥
 ते शस्त्रशास्त्र विषयांतहि दृष्टपार ।
 आले स्वयंवरिं कुलीन रथी कुमार.* ॥ १ ॥
 खालीं प्रकीर्ण तिलही पडुं दे न सेना ।
 जाया पुढें सरुनि रीघ कुणा दिसेना ॥
 त्यांतून जे पुढतिं भूप करीत "मी मी" ।
 गेले, मनीं म्हणति ते मिळणार भैमी. ॥ २ ॥
 जेले जे पुढती तयीं अडविलें एका नृपाला पथीं ।
 मागोनी नृपसंघ त्यास ढकली, जाया पुढें त्या कथी ।

* कन्या वरयते रूपं माता वित्तं पिता श्रुतम् ।
 नान्धवाः कुलमिच्छन्ति मिष्टान्नमितरे जनाः या श्लोकाच्या
 तीन मुख्य चरणांत वर्णन केल्याप्रमाणें हे राजे होते
 सा कवीचा अभिप्राय आहे.

तैलाकर्षणयंत्रमध्यगत हा झाला जशी मोहरी ! ।
भैमीप्राप्त्यभिलाषनाश, सगळी आशा तयाची हरी !
॥ ३ ॥

भैमी खरेंच अनुरक्त नलावरी ही ।
आशा नसे म्हणुनि शेष-अम्हां वरी ही ॥
घेती अलीक, सुर रूप चतुर्नलीचें ।
होवो नलभ्रम, फिरो मन त्या सतीचें. ॥ ४ ॥

घेतांना नलरूप देव फिरतो सोडून जो तो स्थल ।
“झाला का नल हा,” बघे कुणि; पुसे कोणी “न मी
का नल ? ॥

एकाही नलसाम्यसिद्धि न मिले केल्या प्रयत्नांतर ।
येते का कधि कृत्रिमास जगतीं स्वाभाविकाची सर ?
॥ ५ ॥

घेवोनी सुर, इंद्रु, पूर्ण रचिती आषापलें तें मुख ।
घेती मागुनियां प्रफुल्ल कमलें झालें न त्यातें सुख ॥
तेंची तें करुनी फिरून फिरुनी ते दर्पणीं पाहतां ।
झाला दर्पण भ्रम, ती नलसमा हाता न ये चारुता !
॥ ६ ॥

हे देव आणि दुसरेहि अनेक राजे ।
येतां स्वयंवरपुरा, बहु तें विराजे ॥
कामप्रचोदित युवा वरि तेथ साची ।
लीला प्रकीर्ण पवनेरित कापसाची ! ॥७॥
रहावया देउन रम्य वाडे ।
पूजा करोनी बहुवार लाडें ॥
संतोषवाया पृथु राजचक्रा ।
सोपें पडे कुण्डिनपूरशक्रा.* ॥ ८ ॥

वाग्चातुर्यविलास भूषणविधिशी ही जशी नायकीं ।
डोळ्यांनीं अविशेषरूप बघुनी सारी तशी सेवकीं ॥
भ्रान्ति स्त्रीशिशुबालिशांस सहजी चित्तांत झाली अशी ।
राजा हा ! परिचारकांत गणना याची करावी
कशी ? ॥ ९ ॥

भित्तीवरी भीमसुताचरित्रें ।
रेखी कुणी काढुन पौर चित्रें ॥

* भीमराजाला-कुण्डितपुराच्या इंद्राला.

निरीक्षुनी तीं दिन देव नेती ।
निशा तशी स्वप्ननिर्दर्शनें ती. ॥ १० ॥
आले दुजा दिनिं अलंकृत थोर राजे ।

त्यांनीं स्वयंवर सभा अतिमात्र साजे ॥
येतां सभेत नल, तेज लपे नृपांचें ।
चंद्रोदर्या उडुपतेज मुळींच टांचें ॥ ११ ॥

कोणी भूप पुसे “जगीं अवतरे हा चंद्र
का नूतन ?” ।
दूजा प्रश्न करी “द्वितीय समजूं याला कसा
काम न ?” ॥

“आला सुंदर अश्विनीसुत इथें ?” कोणी
विचारी तिजा; ।
देती उत्तर मत्सरी नृप तयां “जा जा ! न हें
शक्य जा !” ॥ १२ ॥

गीतें नित्य सरस्वती निजमुखें ज्याचें करी गौरव ।
आला या समर्यां स्वयंवरसभेमाजी मुदें केशव ॥
येती उत्सुक दर्शना त्वरित ज्या त्या अप्सरा,
स्वाननें ।

वाटे लोकसरांतची पसरती अंभोरुहांचीं वनें. ॥ १३ ॥
भीम स्वयंवरमिषें नृप आणवी का ? ।
अकर्षि भीमतनया स्वगुणें न शंका. ॥

एकत्र काय तरुणां जमवी विधाता
निर्माणकौशल ससारचि दावि आतां. ॥ १४ ॥
वाणी दिव्य विराजमान सरस स्वर्गांत जी संस्कृत ।
तीमाजी करि जो प्रबंधरचना गुर्वी गुणालंकृत ॥
झाला जो असुरांस दर्शक पर्यां जो नीतिशास्त्रज्ञ
तो ।

शुक्राचार्य मुखें स्वयंवरसभा वर्णोनियां पाहतो.
॥ १५ ॥

“होतां हे इतके अदग्ध तरुणावस्थेंतले भूषति ।
केला काम अशेष दग्ध; जगता त्याची कशाला
क्षति ?”

एकाची जलविंदुचा जलधिन्त्या केल्या कुणी
शोष तो

केल्याचा जलधीच शुष्क सगळा त्या कोण दे
दोष तो ? ” ॥ १६ ॥

शुक्रें असा स्तव सभेंत बसून केला ।
गंधर्वहुंक्रुति उठे स्फुट मान्यतेला ॥
ओंकारयुक्त पटुनी बहुवार छन्द ।
देई सुखें अनुमतीस महर्षिवृन्द. ॥ १७ ॥
भूपाल हे त्रिभुवनांतील येथ आले ।
भैमीस केविं कळतील कुळें व शीलें ॥
ही काळजी पडुनि भूप विषण्ण झाला ।
विष्णूस आठवि मनीं कुलदैवताला. ॥ १८ ॥
तें भीमभूपकृतचिंतन कानिं येतां
सांगे सरस्वतिस सस्मित विष्णु आतां ॥
“ तूं जा स्वयंवर सभेस व राजकांची । ”
गोत्रें सवृत्त कथिं अल्प; परी न कांची. ॥ १९ ॥
सरस्वती मान्य करी वचाला ।
लागे दिसूं सुन्दर एक बाला ॥
साहित्यनिक्षिप्तकटाक्षजाला ।
गन्धर्वविद्याधरकण्ठनाला*. ॥ २० ॥
छन्द द्विधाभूत तिच्या भुजा त्या ।
सभेंत ये जी झुलवीत जात्या ॥
शोभे जिची व्याकरणैक कांची ।
ती सिद्धिही शब्दपरंपरांची. ॥ २१ ॥
आकाशिचे ते ग्रह आणि तारे ।
गलस्थितें हारविलेच हारें ॥
तीं धर्मशास्त्रे † श्रुतिमूलशाली ।
कण्ठस्थ मूर्धाच तिचा जहालीं. ॥ २२ ॥

* या श्लोकाच्या तिसऱ्या व चवथ्या चरणांत बहु-
व्रीहि समास आहेत. त्यांच्यामुळे त्यांचा अर्थ होतो-
तोः-महाकाव्यनाटक चम्पूप्रभृति साहित्यानें तिच्या
कटाक्षांचे जाळे निर्मिलेले होते. तिचे कण्ठनाल गन्धर्व-
विद्याधररूप होतें.

† येथे श्रुति शब्दांत श्लेष आहे. श्रुति म्हणजे १ वेद.
धर्मशास्त्रे ज्यांचे मूळ वेदांत आहे तीं २ श्रुति म्हणजे
ऋण. त्यांच्या मूलभागी (खाली) शोभणारी आहेत
असा या श्लोकांतील तिसऱ्या चरणाचा अर्थ आहे.

ओंकाराचें* द्विदल विधि घे भोंवया निर्मितांन
भालप्रान्तीं तिलक चमके तो अनुस्वार माना. ॥
कोण्या रूपा धरुनि पुजिलें अर्धचन्द्रें सतीतें ? ।
झाला वाटे गज दिलरुवा वाजवायास
तीतें. ॥ २३ ॥

तदोष्ठ वादिप्रतिवादितुल्य; ।
पक्षानुरागास कुठें न मूल्य; ॥
त्यां पूर्वपक्षोत्तरपक्ष जोडी ।
लावून ठेवीत अपूर्व गोडी.† ॥ २४ ॥
देवी म्हणे “मजसिं भूपतीचीं चरित्रें ।
आहेत रीतसर वर्ण्य विचित्र गोत्रें ॥
भीमा ! खरोखरचि ही तव हर्षवेला ।
त्वां पाहिजे म्हणुनियां न विषाद केला.” ॥ २५ ॥
भीमा न जों दिसलि भूपसभेंत आर्या ।
तो साधि तोंच विधिपूर्व तिची सपर्या ॥
आणि क्षितीश तनुजेस सभागणांत ।
मध्ये उभी करवि भूपतिच्या गणांत. ॥ २६ ॥
दासींचा परिवार सुन्दर पडे दृष्टीस अग्रेसर ।
मागोनी सखिसंघ पुष्कळ दिसे दासींहुनी सुन्दर ॥

* ॐ ही ओंकाराची प्रसिद्ध आकृति आहे. तींतील
सर्व पृथक् पृथक् भागांची प्रस्थापना सरस्वतीच्या ठायीं
कशी झाली आहे तें हा श्लोक वर्णित आहे.

† कवि म्हणतो: सरस्वतीचे ओंठ हे वादीप्रतिवादी
समजावे. त्यांच्या पक्षानुरागाला (आपआपल्या पक्षाकडे
जो गाढ ओढा असतो त्याला) मोल नाही. त्यांना
(ओष्टांना) पूर्वपक्षाची व उत्तरपक्षाची, अशी जी जोडी
आहे, ती किती गोडी लावून ठेवीत आहे म्हणून
सांगावें !

२० ते २४ या पांच श्लोकांत प्रस्तुत ग्रंथकाराने
हर्षकृत सरस्वतीच्या वर्णनांतील निवडक श्लोक घेऊन
त्यांतील अर्थ भाषांतरांत त्याच्या अल्पमतीला शक्य
तेवढा उतरविण्याचा प्रयत्न केला आहे. तेवढ्यानें
सरस्वतीचे मूळ वर्णन कसें असावे याची जरी
नुसती कल्पना वाचकांना होईल, तर प्रस्तुत ग्रंथकार
आपणाला कृतार्थ मानील. कसेंही असो, हें सरस्वतीचे
वर्णन मूळावरून वाचावें अशी वाचकांना नम्र विनंति
केल्यावांचून प्रस्तुत ग्रंथकाराला राहवत नाही.

त्यांहोनी अतिमात्र सुन्दर निघे भैमी स्वतां नंतर ।
आश्चर्याम्बुधि तों उठे व उसळे, साधी व
सीमान्तर ॥ २७ ॥

भैम्यंगरागास भुल्लेन भुंगा ।

कां कर्णधूरोत्पललुब्ध सांगा. ॥ ?

कर्णी जपे “योग्य तुला नलैक ।

हा कामदूतोक्त निरोप ऐक.” ॥ २८ ॥

पीत,* श्वेत व लाल नील किरणें रत्नें वरी पाडिती ।
झालीं तीं पुनरुक्त सर्व उटणें भैमी शरीरीं
किती ? ॥

गेली कान्ति निघूनि निष्प्रभ दिसे, हें सर्व गोरोचन ।
वाटे चंदन कुंकुमादिक फिकें तें कस्तुरी-
लेखन. ॥ २९ ॥

तारा रदांची, विधु आननाची ।
जिकी वियत्, कान्ति जिच्या कचांची ॥
वाढी नृपां ती अजि नेत्रपात्री ।
आकण्ठ सौन्दर्यसुधा सुगात्री. ॥ ३० ॥
भैमीस पाहून असून कोणी ।
स्वतर्जनी वाजविली न कोणी ? ॥
न कोण तो चाळवुनी शिरातें ।
साश्चर्य उक्तेषि न भोंवयातें ? ॥ ३१ ॥
सकल विव्हलचित्त महीधर ।
उदित रागवशें मुदनिर्भर ॥
चकित जीभ जरा करुनी स्थिर ।
वदति शब्द मुखें त्रुटिताक्षर. ॥ ३२ ॥

“आम्हीं वर्णन ऐकुनी जनमुखें आलों दिगन्ताहुनी ।
नाहीं शक्य यथार्थ वर्णन हिचें वाटे हिला पाहुनी ॥
जें जें लोकमुखांतुनी बहु निघेः प्रत्यक्ष तें तें लहु ।
भैमीचें परि रूप ऐकिल लहु; प्रत्यक्ष आहे बहु ! ॥ ३३ ॥
शृंगार विश्रुत असे रस जो रसांत ।
त्याचा समुद्र करि जागर कोठ शांत ? ॥

* हा श्लोक पंडितांनीं काव्यारंभीं दमयन्तीचें वर्णन
करणाऱ्या हेराच्या तोंडीं घातला आहे. हेर दमयन्तीच्या
अंगाला गोरोचनाची उपमा देत आहे. (प. श्लोक २४)

लक्ष्मीहुनी अधिक सुन्दर रूप जीचें ।
अन्यत्र तें जनन संभवतें न तीचें. ॥ ३४ ॥
भैमीमुखास उपमान म्हणा विशंक ।

आकाशिंचाच उपमेय गणा शशांक. ॥

भूरुष वक्र निरपेक्षचि कामचाप ।

*कव्युकृत्यपेक्ष धनु होय निरर्थ पौष्प ! ॥ ३५ ॥

विधीच्या हस्तातें उठुन करुंया, वा न, नमन ।

शिवेना शिल्पाया निरवयव तेंही विधिमन. ॥

लयातें नेते त्या कर शिवुनियां सावयव ते ।

क्रिया× शिल्पाची या निरवयव कामास
सजते ! ॥ ३६ ॥

केलें हिचे श्वसित त्या मलयानिलानें ।

प्रत्येक अंग दिसतें रचिलें फुलानें ॥

वाचा तिची करविली पिकपंचमानें ।

शिल्पी हिचा म्हणुन मास मधु क्रमानें. ॥ ३७ ॥

हरवि करुनि भूषा ही पहा ऊर्वशीला ।

कशि परिणयवेदी गांठिते चारुशीला ! ॥

उठविति जन ऐसा नाद आतां न सान ।

स्तव नृपकृत ऐकूं भैमिचा ये नला न. ॥ ३८ ॥

सर्ग ११

(येथें सुर आहेत, येथे विद्याधर आहेत, येथें द्वापा-
त्रिप आहेत; सर्व योग्यतम आहेत, यांपैकीं रुचेल
त्याला वर अशा शब्दांनीं स्वरस्वतीनें विलोभिलें;
तथापि भैमीचें मन नलावरून हाललें नाहीं.)

चित्तीं धरून नललाभ सुता नृपाची ।

सेवी महीधरसभा कुलदेवताची. ॥

* हिच्या भिवया ह्या मदनाचें खरें चाप (धनु)
आहे, असें त्या पाहूनच सांगतां येतें. त्याला कोणाच्या
म्हणण्याची अपेक्षा नाहीं. मदनाचें धनु पुष्पाचें असतें
हें म्हणण्याला मात्र कवीच्या उक्तीची अपेक्षा आहे. नाहीं
तर तसें सांगणें थाप मारण्यासारखें झालें असतें.

× विधीचें निरवयव मन या भैमीरूप श्रेष्ठ कारागिरीला
शिवूं शकलें नाहीं. त्याचे सावयव कर शिवते, तर ती
विघडलीच असती. ही कामगिरी निरवयव कामालाच
सजते.

द्याया प्रसाद वरदान उपस्थिता ही ।

भक्ताकडेस अनिमेष म्हणून पाही. ॥ १ ॥

वाग्देवी, भुवने चतुर्दश सदा भावे जिला पूजिती !
भैमीच्या उजव्याकडेस बसली भूमृत्सभेमाजि ती ॥
देवांच्या विषयी मनीं अवथुनी जें योग्य तें भाषण ।
लागे ती लववून मान विनये बोलावया आपण. ॥२॥

“ आले सभेस अमरांतिल एक कोटि ।

वषे शतावधि पृथक्कथनास थोटीं. ॥

ज्यामागुनी सहजची तव चित्त धांवे ।

त्यातें मनांत विचरोन तुवां वरावे. ॥ ३ ॥

देवां यां अनिमेषता नव जडे तूतें रसें पाहतां ।

झाली ती पुनरुक्त आज जुळुनी स्वाभाविकीशीं
अतां ! ॥

चंद्रापासुनियां तयां अमृत जें देवत्वयोगें मिळे
त्याची तूं अधरामृतें गति कशी केलीस आम्हां
कळे. ॥ ४ ॥

ठेवी भीमनृपात्मजा निज शिरीं जोडोनियां
अंजलि ।

पत्रेंची मुखचन्द्रसन्निध जणूं संकोच हीं पावलीं !!

मोठाची अपराध. देव न मना ये. ती बघे
त्यांकडे ।

“ चाहे तो वरिं. जाई ” देव म्हणती “ नाहीं
मनीं वांकडे ! ” ॥ ५ ॥

भैमीनमस्कृति न वाहकवर्ग जाणे ।

तो न्यावयास शिविका उचलून जाणे. ॥

*देवी म्हणते, देवांच्या ठायीं देवांची खूण म्हणून
एक स्वाभाविकी अनिमेषता आहे. देवांच्या पापण्या
कधीं मिटत नाहीत. (अशी कल्पना आहे.) आतां हे
देव तुझ्याकडे निर्निमेष (पापण्या मिटल्याशिवाय मोठ्या
प्रीतीनें पाहूं लागल्यामुळे त्यांची ही नवी निर्निमेषता
स्वाभाविकीशीं संयुक्त होऊन द्विधा (दोन प्रकारची)
झाली. देवांचें नेहमींचें पेय म्हणजे अमृत तें एक
आहेच. पण आतां तुझ्या अधरोष्ठीं वसत असलेलें
अमृत प्यावयास मिळालें म्हणजे तेंही पान द्विरुक्तच
झाले. म्हणजे असें म्हणा, स्वर्गातील भोग यथे पृथ्वीवर
मिळाल्यामुळे ही पृथ्वी स्वर्गायमान झाली.

तें तो करी बघुनि देवमुखें विवर्ण, ।

भैमीविरक्ति अनुमानुन शीघ्र पूर्ण ! ॥ ६ ॥

घालील राक्षससमाज उठोनि घाला ।

टाळून वाहकसमूह तया निघाला. ॥

आम्ही स्वरें न करूं भीमसुतेस^१ तोड ।

गन्धर्वमण्डळ बसे फिरवून तोंड ! ॥ ७ ॥

जावें तिथें नच दरिद्रजनांस वाण ।

तत्रापि जो धन^२ कृतार्थ करीन जाण ॥

तो भीमजेस सुरवृक्षलतेस यक्ष ।

येऊन दाखविल तोंड कसें समक्ष ! ॥ ८ ॥

ज्यांतून शंभु करि कंकण जानवेंच ।

तें लागलें उरगगोत्र पुढें नवेंच. ॥

तो वासुकी मग सलील फणा उभारी

भैमी म्हणे “ भिउनियां दुर जाउं भारी ! ” ॥ ९ ॥

^३संध्याकाळिं सनिद्रपत्रकमलांपासुनि जी काढिती ।

कल्हारांप्रति इन्दुचे किरण ते नेती जशी कान्ति ती ॥

आतां वाहक राक्षसादिकगणांतोनी तशी काढुनी
नेती भीमसुतेस राजनिवहीं सानंद ते वाहुनी. ॥ १० ॥

देवी म्हणे मग ‘ त्यर्जीं भय भीरु ! सारें !

“ भैमीनिरीक्षणिं न भूपति हो ! वसा रे. ” ॥

“ जी पाहिली तिज पुन्हां बघुं ! गोष्ट खोटी ” ।

“ इच्छा शमे न, उलटे जरि वर्ष कोटी ” ॥ ११ ॥

“ लाभे ज्या स्थल पंडितांत पहिलें लोकीं कला-

ख्यात हा !

ज्यातें नाम सजे भलें सवन हें तो शूर लाखांत हा

१ भैमी गोड स्वरांत बोलली म्हणजे आम्हीं तसाच
स्वर काढून तोडीला तोड करीत बसणार नाहीं.

२ राखलेलें धन कृतार्थ करणें म्हणजे अर्थिजनांना
देणें तें दानकृत्य जो सधन कृपणजन करीत नाहीं, तो
दुसऱ्या वदान्य जनाला तोंड दाखवावयाला लाजतो.

३ संध्याकाळीं संकोच पावणाऱ्या सूर्यकमलांतील
कान्ति काढून तिला इन्दुचे किरण विकास पावणाऱ्या
कल्हारांत नेऊन ठेवतात.

४ सुखदायक नाहीं.

५ या श्लोकाच्या तिसऱ्या व चवथ्या चरणांत
राजांचें उत्तर आहे.

ऐसे हे गुण सर्व अंगिं असणें मोठें वरा भूषण ।

“ नाही^१ कोमल नाम त्यास नल हें” भैमी म्हणे

“दूषण.” ॥ १२ ॥

‘जावें पुढें’ वच असें न पडोनि कार्नी ।

नेलें पुढें तिथुन भैमिस वाहकांर्नी.॥

देवी म्हणे “ नृपति हा बघ हठ्यनाम ।

याचें असे उदधिमेखल भव्य धाम. ॥ १३ ॥

खदूरूप षाहिल व त्यागिल विष्णु मातें ।

लक्ष्मी बसे चुरित अंकिं पदाब्ज हातें ॥

तेणेंच निद्रित निरंतर शेषशायी ।

या राहिला उदधिमाजि, न अन्य ठार्यी.” ॥१४॥

भैमी म्हणे “नृपति चारु असेल हठ्य^२ ।

त्याचा प्रदेशहि असेल समृद्ध भव्य ॥

मी दोष काढिन विलम्ब नसे पळाचा ।

याचा न याचक सुरेन्द्र. कसा नळाचा ?” ॥१५॥

लक्ष्मीविलासवसतींतुन अन्य जागीं ।

नेती क्षणांत मग वाहक भैमिलारीं ॥

देवी म्हणे “ बघ पुढें नृप शस्त्रधारी ।

शत्रूस बाहुबल दाखवुनी निवारी. ॥१६॥

हा नाम मेळवि जर्नी ‘द्युतिमन्’ नरेश ।

धाडी दुरी नवनवें यश हंसवेश ॥

तें प्रत्यहीं म्हदसमुद्र वलांडितांना ।

पाही दिगन्त. कृति दुर्लभ पंडितांना.” ॥ १७ ॥

यानें बहू षसरल्या गुणवागुरा या ।

भैमीमृगीस शकल्या न परी धराया. ॥

युद्धादि कष्टगत पौरुष हें परन्तु ।

दैवाविरुद्ध नसतें अनुरागहेतु ! ॥ १८ ॥

१. पांडित्य, कलाकौशल्यादि गुणांनीं सवन राजा भूषित असतांना नलानुरागानें त्याचें नांव भैमीला आवडलें नाहीं व नळाचेंच नांव आमंत्रणयोग्य मधुराक्षर असें वाटलें.

२. भैमी म्हणते, “एवढा हा हठ्य जर समृद्ध आहे, तर इन्द्र याचा याचक कां झाला नाहीं ? नळाचा कां झाला ? दोघांमध्ये महदन्तर आहे.

‘जावें पुढें’ सुचविण्या हलवून पाय ।

योजी गुणश्रवणिं जांभयिचा उपाय. ।

ज्योतिष्मताह्व नृप शात्मलनाथ अन्य, ॥

नाकारि भूपतनया जणु तो अधन्य. ॥ १९ ॥

देवी नंतर बोलली “ मधुर ह्या मेघातिथीला वरीं

त्याचे लोक न जेवती न बघतां चंद्रा दिनाभ्यंतरीं

राणी होशिल आस ही धरुन कां सारा न राहो जन?

तूझें^१ पाहुन आस्य, दर्श असुनी, लाभेल त्यां

भोजन !” ॥ २० ॥

वैराग्यरूष निजदृष्टि नृपावरी ह्या ।

टाकीत भीमतनया. मग नीट बाह्या ॥

सारून वाहक तिला दुसरीकडेस ।

वाहून नेति, करिती न विलम्ब रेस. ॥ २१ ॥

देवी म्हणे “ बहुपुढें अनुरक्त राजे ” ।

भैमीमना अननुराग तथापि डाजे. ॥

त्यांचें विलोकन रुचे न तिच्या मतीतें ।

वाटे परी अनवलोकन रम्य तीतें. ॥ २२ ॥

यांनीं^३ भूपसुता, व वाहक तिचे सारे उभे खालते ।

यावी केंविं बरें तयां कळुनियां साक्षात् तिचीं इंगितें ?॥

राजे आढळती पथीं मणिमयीं घालून जीं भूषणें ।

भैमीचें प्रतिबिम्ब, त्यांत पडुनी, सांगे

‘पुढें चालणें.’ ॥ २३ ॥

“ पाहीं भैमि ! नृपाल हा ” मग म्हणे

संत्रस्त ती भारती ॥

“याची गेलि जडून ऐक अवधी काशीवरी कां रति ?॥

काशी वंशपरंपरागत असे त्याचीच चेतोहर ।

संसारोत्तरणार्थ धर्मतर ही तो चालवीतो हर.” ॥२४॥

काशीश्वरासह नृपांस समागतांस ।

भैमी निराश करि या कर मागत्यांस ।

आहे तिचा अनवलोकन मंत्र गूढ ॥

झाले नृपाल सगळे अभिलाषमूढ. ॥ २५ ॥

१ दर्श असूनही चंद्रभक्तांना तुझ्या मुखचंद्राचें दिवसा दर्शन झाल्यावर त्यांचे व्रत लुप्त होणार नाहीं. त्यांना भोजन मिलेल.

२ पालवीत (वाहकांच्या खांद्यावर असलेल्या.)

सर्ग १२

(“ येथें पहा स्वदर्थ दुसरे पराक्रमी राजे समुद्रतीरा-
वरून लांबून आले आहेत. त्यांतून, हे पद्माक्षि !
कुठला तरी एक वर पसंत कर ” असें देवीचें वाक्य
ऐकून भैमी विस्मयानें पञ्चनलांकडे वळते.)

दुजे दुजे भूप सभासमार्जी ।

आले दिगन्ताहुनि येथ आजी ॥

समुद्रतीरस्थ बहू विलासी ।

जे जाहले मण्डन कुण्डिनासी. ॥ १ ॥

भैमी बरीच थकली शिविकागताही ।

हें जाणिलें मनिं विचक्षण वाहकांहीं ॥

ते थांबले. वदलि भूपसुतेस देवी ।

“ वणू तरी नृपति हा ऋतुपर्ण केंवी ? ॥ २ ॥

झाला त्वन्मय, त्या न मुक्तिनगरी आतां अयोध्या रुचे ।

यान्या कीर्त्युद्धीत मग्न असतीसान्या कवींचीं वचें ॥

व्यापी जो वडवानल प्रखर जो त्या सागराचें तल ।

पाडीतें प्रतिबिंब काय अपुलें याचा प्रतापानल !” ॥३॥

हा सर्व ऐके स्तुतिचा प्रकार ।

भैमी करीना परि अंगिकार ॥

दे कंप ती अल्प शिरास वक्र ।

करीतसे विस्मय भूपचक्र. ॥ ४ ॥

लाजे जिला पिक असून वसन्तहृष्ट ।

वागीश्वरी वदत ती “नृप सन्निकृष्ट ॥

हा पाण्ड्यभूमुकुटराग युवा नवाच ।

ऐसा मिळे अथ मिळे नच, वानवाच. ॥ ५ ॥

ज्याची कीर्ति सुनर्तकी फिदनियां आली दिगन्ताहुनी ।

वंशारोह करोनियां वरिवरी नाचे उडया घेउनी ॥

आतां सज्ज दिसे प्रवीणचरणा जायास लोकान्तरा ।

त्या या वंदितसर्वलोकचरणा कैसैं त्यजावें वरा?” ॥६॥

दासी बोलतसे जिला कळतसे तें भैमिचें इंगित ।

“पाहें स्वामिनि ! एक कौतुक पुढें वाड्यावरी रंगित ॥

नाचे उंच निशाण एक पवनें रंगांगणी कीं नट ।

स्थापाया वर पाय काक झटतो मोठा दिसे तो खट!” ॥७॥

भैमी असे अननुरक्त तथापि भूप ।

चित्ती धरी अभिनिवेश उगीच खूप ॥

दासी तथास उपमान म्हणे शहाणी ।

हा काक जो बसुं बघे चलशा निशाणी ! ॥८॥

अन्योक्तिनें उठवि हास्य समेंत दासी ।

तज्जन्य रंग करि शुभ्र सभासदांसी ॥

लज्जाविवर्ण मुख त्यां दिसलें नृपाचें ।

सान्निध्य^१ लक्षित करी असिता सिताचें. ॥ ९ ॥

देवी^२ तों वदली “कलिंगनृप गे ! मोठा असे शूर हा !

तच्छत्रू पळतां; ‘वनांत’ म्हणती स्वस्वप्रियांतें ‘रहा’ ॥

‘देशीं अद्भुत काय’ त्यांस पुसती भिल्ली तथां पाहुनी !

देती उत्तर ‘चंद्र शीतल’ परी तो उष्ण आहे वर्नी.” ॥

॥ १० ॥

भैमी तदा रचि मुखीं निज अंगुलीला ।

कोणी म्हणे गमति अद्भुत भूपलीला ।

ऐकावयासहि न वर्णन इष्ट कानें. ।

ऐसा निषेध करि ती मुखमुद्रणानें. ॥ ११ ॥

देवी नंतर बोलली “बघ पुढें कांचीपुराचा पति ।

त्याची पाहिं यशःसरोमय कशी आश्चर्यवत्

निर्मिति. ॥

तद्विन्दूकडुनीच इन्दु मिळवी सारीच शोभा जर ॥

इन्दूचें^३ प्रतिबिंब त्या सरिं कसें होईल दृग्गोचर ! ॥१२॥

१. दासीची अन्योक्ति ऐकून सभासद हंसू लागले.

हास्याचा रंग पांढरा असल्यामुळे सर्व सभेचें श्वेतीकरण

झालें. पण प्रस्तुत नृपाचें आधींच असलेलें श्याम मुख

लज्जेनें अधिकच श्यामवर्ण झालें व त्याच्या मुखाचा

काळेपणा सभेच्या श्वेतवर्णामुळे स्पष्टपणें उपलक्षित झाला.

२. कलिंग राजाच्या पराक्रमाला भिऊन त्याचे शत्रु

दूर पळत असतां आपापल्या प्रिय स्त्रियांना वनांत

सुरक्षिततेकरितां राहवयास सांगतात. त्या सर्व स्त्रियांना

भिल्ली विचारतात, ‘तुमच्या देशांत अद्भुत काय आहे?’

राजस्त्रिया उत्तर देतात, ‘देशीं चंद्र शीतल आहे. तेथें विरह

नसतो. येथें विरह आहे म्हणून येथें चंद्र तापद होतो.’

३. या नृपाच्या कीर्तिरूप अंगाच्या एका बिन्दूपासून

इन्दूला श्री प्राप्त होते. म्हणजे या राजाच्या यशोमय

तडागाच्या अपेक्षेनें इन्दु हा अगदीं अल्प आहे.

तत्कीर्तिश्रवणं न शेष डुलतो चित्तीं धरी भीतिला ।
शीर्षस्थापित भू पडेल मिळतां आघात किंचित् तिला !!!
आनन्दाश्रुनि नेत्रही न भस्दे हा होय चक्षुःश्रव ।
शेषे प्रीति म्हणून दाविल कशी ऐकून भूपस्तव ? ”

॥ १३ ॥

एकोनि ऐशा नृपकीर्तिगोष्ठी ।
भीमात्मजेच्या उपहास ओष्ठी ।
सांगे “ नृपाचें यश वर्ण्य आहे ” ।
नसे नलाचें. विचरून पाहें. ” ॥ १४ ॥
देवी म्हणे “ बधितलेंस मुळीं नृपां न ।
ते कष्टती; करिसि तूं नयनें न धान ॥
नेपालभूपति जया बहुमान लोकीं ।
आतां कृपा करुनि येथ तया विलोकीं. ॥ १५ ॥
कुठेही पावो ती स्फुरण रुचिरा दीपकलिका ।
तियेमाजी देई शलभ निज देहाहुति न का ? ।
प्रतापाम्नीमाजी प्रकृत नृपतीच्या प्रखर या ।
उडी घेतो जातो बघ रविपतंगारुख्य विलया. ॥ १६ ॥
भात्यांतला शर कसा नृप काढि आणी ।
आकर्ण चापगुण सत्वर केंविं ताणी ॥

१. नाग हा चक्षुश्रव (डोळ्यांनी ऐकणारा) आहे. या राजाची कीर्ति ऐकून आनंदानें डोळ्यांत अश्रु आणून तो दृष्टि चोंदून घेत नाही. चोंदून घेतली असतां आणखी कीर्ति ऐकण्याचें सुख त्याला मिळणार नाही, अशी त्याला शंका वाटते. आनंदानें मानही डोलवीत नाही; कारण तसें केल्यास डोक्यावर रक्षणार्थ धारण केलेली पृथ्वी खाली पडेल ही त्याला भीति वाटते.

मग पंचाईत अशी आहे की, शेषानें आपला संतोष तरी कसा व्यक्त करावा !

२. एकंदरीत तूं किती सांगितलेंस तरी या नृपतीच्या गुणांचें वर्णन करणें शक्य आहे. पण नळाचें वर्णन अशक्य असल्यामुळें नळच श्रेष्ठ आहे.

३. येथें पतंग शब्दांत श्लेष आहे. तेवढ्यावर या श्लोकाची रचना आहे. पतंग म्हणजे १ शलभ, २ सूर्य. अग्नि नजरेला पडतांच शलभ त्यांत देहाची आहुति देतो. त्याचप्रमाणें या राजाच्या प्रतापाम्नीत प्रत्यक्ष सूर्य पतंगाप्रमाणें शलभाप्रमाणें आचरण करतो. याच्या प्रतापाम्नीत देहाची आहुति देतो. दिव्याच्या तेजापुढें शलभ जितका हीन, तितका याच्या प्रतापाम्नीपुढें प्रत्यक्ष सूर्य हीन.

चापांतुनी शर बधे गगनप्रदेश ।

वेधून लक्ष्य कधि वा करि भूपवेश ! ॥ १७ ॥

चापत्य हें शक्ति पाहुं मुळीं न सारे ।

देऊन दृष्टि रणकौतुक पाहणारे ॥

बाधा हतारितनुंच्यावरती क्षतांची ।

सांगे कथा नृपतिच्या शरमोचनाची ” ॥ १८ ॥

भैमीचें मन जाणुनी हंसतची देवीस चेटी वदे ।

“यातें वर्णुनि भागलीस तिकडे भैमी न तें चित्त दे ॥

सोडोनी जग सर्व, सर्वगुणही यान्यांतची कोंदले ।

एसें सांगुनि निर्गुणा म्हण गुणी; सर्वांत हें

चांगलें ! ” ॥ १९ ॥

“दासीनें दिधली नृपास नुकती एकास काकोषमा ।

चेटी तीहुनि नीच धाष्टर्य करिते ! हीतें नसावी क्षमा ॥

आहे शिष्टसभा नियामक तिला कां येथ कोणीच न ? ” ।

क्रोधें बोलति हें नृपानुग तयां दूजा निवारी जन ॥ १९ ॥

देवी वर्णि पुरूख्यास पुढतीं तों वेळ ये हीच ती ।

दासी तोंड मध्येंच घालि अनुग क्रोधें असें बोलती ॥

“देवीला वचनाधिकार सगळा ! तूं कोण मोठीसती ” ? ।

भ्रूक्षेपें परि तो निवारण करी त्यातें तयांचा पति ॥ २० ॥

देवी तों मिथिलाधिपस्तव करी “चावोनियां ओष्ठ, तीं” ।

त्यातें शत्रुशिरें अचेष्ट पडण्यापूर्वीं असें बोलती ॥

“होतां ओष्ठच प्रकार नाहिं म्हटलीं कां ‘पाहि’ हीं अक्षरें ।

आम्हां हा नृप रक्षिता. परि तुम्हीं हें पाप केले

खरें ” ॥ २१ ॥

१. शत्रुशिरें. २. ओष्ठाना. ३. हा श्लोक थोडास विलष्ट आहे. देवी म्हणते, ‘हा राजा फार शूर आहे. तसा क्रूर आहे. हा अशेष शत्रूंना ठार करतो. पण तितकाच दयाळु आहे. मला जीवदान दे (पाहि) असें म्हणणाऱ्याला तो राखतो. रणामध्ये, शत्रु अचेष्ट पडले आहेत; त्यांतच शवमुष्टिन्यायानें ओठांत दांत रोवून पडले आहेत. या स्थितीत त्यावर कवीची अशी उपेक्षा आहे की, तीं शत्रुशिरें अचेष्ट पडण्यापूर्वीच त्यातें (ओष्ठाना) म्हणतात, “हे ओष्ठ हो ! प्रकाराचें ओष्ठस्थान आहे. तेव्हां ‘पाहि’ (रक्षण कर) असें म्हणण्याचें पहिलें काम तुमचें आहे. तें तुम्हीं गर्वनिविष्ट होऊन केले नाहींत. म्हणून आम्हांला यानें मारलें. आमच्या मरणाला तुमचा हा अपराध कारण झाला आहे.

याचे अश्व खुरें रणीं उखळती भू हें न कोणा कळे
पाडी हा असिभङ्ग वैरिकरिंचीं गण्डस्थ मुक्ताफळें ॥
नोहेची नृप हा; कृषीवल; असें सर्वांमुखीं जाणजे ।
जो पेरी हलकृष्ट भूमित अशीं वेळीं यशाचीं विजे ॥ २२ ॥

भैमी करी विघ्न नृपस्तुतीत ।

होतें तिचें लक्ष मुळीं न तीत ॥

सोडोनियां खिन्न तिथें वरांतें ॥

देवी स्तवी अन्य नरेश्वरांतें ॥ २३ ॥

“यांच्या प्रतापोष्ण पहा भुजाच ।

ग्रीष्मर्तुचा शत्रुवधूस जाच ॥

सोसे न, त्यांतें पतिशोक भारी ।

प्रपेत^३ त्या घाजिति नेत्रवारी” ॥ २४ ॥

भैमीचें मन जाणुनी तिचि सखी येऊन मध्यंतरीं ।

ठेवी पानपुडा लघु स्मितमुखें तत्काल देवीकरीं ॥

सांगे कीं बहुवर्णनें तव वसा शोषून पावे पिडा ।

सोपा त्यावर हा उपाय कर तूं चावोनि खा हा विडा !

॥ २५ ॥

देवी म्हणे “हा बघ बौद्ध भूप ।

यांच्या यशाचें अमित स्वरूप ॥

संख्या असे ती मित अक्षरांची ।

सामान्य माना कृति वर्णनाची. ॥ २६ ॥

झाला^३ अल्प न कान्तिकोश विधुचा त्रैलोक्यही
निर्मितां ।

केशावांचुन शेष काय रचितां, याचा नुरे तो अतां ॥

१. या राजाच्या यशाची वृद्धि होत गेली एवढें सांगण्या-
करितां कवि म्हणतो: यशोवृक्षाचीं बीजे शुभ्रच असतात.
त्यांच्या ठिकाणीं शत्रूच्या गजांचीं गण्डस्थळें फोडून
भांतील शुभ्र मौक्तिकांची पेरणी या राजानें भूमित केली
व तीं भूमि कोणी नांगरून ठेवली, तर याच्या चतुरंग-
दलांतील अश्वानीं आपल्या खुरांच्या टापानीं । हा नृप कृ-
षीवल आहे.

२. पतिमारण शोकानें व्याप्त झालेल्या शत्रूंच्या स्त्रिया
ढळढळा सारख्या रडत आहेत, एवढेंच दाखविण्याकरतां
यांनीं अश्रुजलाची पाणपोयच घातली आहे.

३. जगांतील कान्तिमान वस्तु निर्माण करतांना चंद्राची
कान्ति संपली नव्हती; पण आज ती या राजाचें

कान्तीचाच अभाव होय तम जें तें वाटतें घेउनी ।
याचे केश सुनील हे विधि रची हा युक्तिनें मागुनी.
॥ २७ ॥

नाचायातें रणिं अरिशिरें लावि हा कापितां जीं
आकाशीं तीं अहह ! न शके पाहण्या लोक राजी ॥
अश्वानीं जी धुळ उठविली भू कुटोनी खुरांनीं ।
लोकां केलें शिष्टनि नयनीं अंध तींच्या कणांनीं .
॥ २८ ॥

ज्याचा वासित वारिपूर करिती उरफुल्ल नीलोत्पलें
पंखें ज्यांत तरंग ते उठविती हंसादिकांचीं कुलें ॥
ज्याचें व्यापुनि तीर राजितरुंची ग्रीष्मोष्म पीडा हरी।
बांधी हा नृप तो तडाग पथिकां विश्रान्ति लाभे खरी.
॥ २९ ॥

यांच्या^१ शुभ्र यशें समग्र ध्रुवुनी त्रैलोक्य हें टाकिलें
सारे श्याम पदार्थ लौकिक कथांमाजीच ते राहिले ॥
शब्दां गोचर हा अभाव असतो शृंगें शशाचीं तसा।
याची मात्र अकीर्ति गोचर नसे आभास हा कायसा !”
॥ ३० ॥

जाणे सखी स्वरित भीमसुतेंगितासीं ।

बोले सरस्वतिस ती करुनी स्मितासीं ॥

“ही शब्दगोचर नसून अकीर्ति याची ।

वर्णी. करा श्रवण तें इतुकेंच याचीं. ॥ ३१ ॥

केशावांचून सर्व काय (शरीर) निर्माण करतांना सरून
गेली, व कान्तीचा अभाव म्हणजेच तम या न्यायानें शेष
तमच उरलें. त्याचा उपयोग ब्रह्मदेवानें या राजाचे
कृष्ण केश निर्माण करण्याकडे केला. अशा कल्पनेच्या
भराच्या हर्षानें अनेक ठिकाणीं मारल्या आहेत, त्या
वाचकांच्या लक्षांत आल्या असतीलच.

१. याच्या शुभ्र यशानें त्रैलोक्यांतील सर्व श्याम-
पदार्थ ध्रुवून काढून त्रैलोक्याला उजळा दिल्यावर श्याम
पदार्थ फक्त लोककथांतूनच उरले; खरें अस्तित्व त्यांचें
नाहींसे झालें. सर्व तऱ्हेचे अभाव शब्दांनीं वर्णन करतां
येतात. जशीं शशाचीं शृंगें. पण याची अकीर्ति अशा
शब्दांतही वर्णन करतां येत नाही.

बंध्यासुतात्मक सभा सगळी मुक्यांची ।
 कूर्मीपयोनिधितटीं सुरिं आठव्याची ॥
 गाई परार्धपरसंख्य अकीर्ति याची ।
 जात्यन्धदृश्य तमसोपम मूर्ति साची” ॥ ३२ ॥
 ये या वचें हास्य न वा नृपा हें ।
 विदर्भजा तों क्षण एक घाहे. ॥
 चित्तांत होती अगदीं उदास ।
 निमित्त तेथें नव्हतें मुदास. ॥ ३३ ॥

भैमी तों नल सत्य, देवघटितें पाही पुढें नन्तर ।
 देई अन्यनलीं न दृष्टि नसतां रूपांत तें अन्तर ॥
 आनन्दाब्धिनिमग्न पोंचुन तला होई अवन्ध्यश्रम ।
 सौन्दर्यें सगळ्या जनीं उपजवी पाताळकन्याभ्रम.
 ॥ ३४ ॥

देई नैषध दृष्टिदान तिज तें तरप्रीतिचें संचित ।
 इष्टाभ्यागततुल्य, दुर्लभ सुरां, लाभे तिचें वीक्षित ॥
 त्यानें विद्ध सुधामयस्मरशरें सानंद त्या आन्ध्य ये ।
 पाहूं तो न शक्रे फिरून अपरां आकूतपांतां तयें.
 ॥ ३५ ॥

१. ही भैमीसखी उपहासचतुर आहे. ती म्हणते,
 “वन्ध्येला मुलें नसतात. मुका बोलत नाही. कूर्मी पिलें
 दृष्टीनें वाढविते. तिला दूध नसतें. स्वर सात आहेत.
 आठवा स्वर नाही. संख्येची गणना परार्धाच्या पुढें नाही.
 जात्यन्धाला तम दृश्य नाही. पण याच्या अकीर्तीला
 इतके सर्व अभाव गात आहेत. तेव्हां ती वर्णन करतां
 येत नाही असें तुझें म्हणणें खोटें आहे. जात्यन्धाला दृश्य
 अशा तमाप्रमाणें जिची मूर्ति आहे त्या याच्या परार्धाधिक
 संख्य अकीर्तीचें कूर्मीपयोनिधितीरावर आठव्या सुरांत ही
 मुक्याबंध्यासुतांची सभा वर्णन करीत आहे.

२. ३४ व्या श्लोकांत दर्शविल्याप्रमाणें पहिल्यानें
 भैमीनें नळाकडे दृष्टि टाकली. मग ३५ व्या श्लोकांतील
 पहिल्या चरणांत दर्शविल्याप्रमाणें नळानें भैमीला दृष्टि-
 दान केलें. मग तिनें परत नळाकडे कटाक्ष टाकिला,
 तेव्हां दुर्लभ अभ्यागताप्रमाणें त्या कटाक्षाचें नळानें
 स्वागत केलें. पण त्या कटाक्षरूपी स्मरशरानें तो विद्ध
 होऊन आनंदामुळें त्याच्या दृष्टीला आन्ध्य आलें. नंतर
 तिनें टाकलेल्या कटाक्षाचें त्याला ज्ञान झालें नाही.

सर्ग १३

(“ या पाचांतून वीरसेनान्या पुत्राला वर, नीट
 परीक्षा करावयाची टाकून उगाच भ्रमण करीत बसूं
 नकोस,” अशा अर्थाचें देवी भाषण करते; पण तें
 श्लेषात्मक असल्यामुळें भैमी संदेहभूमीवरच आरूढ
 होऊन बसते; देवांचे परोपकार नलरूप धारण करून
 तिला संशयांत टाकल्यामुळें फुकट गेले असें ती
 त्यांना निक्षून सांगते.

देवी, जितें विदित सर्व जगन्चरित्र ।
 वर्णीं सुराधिपतितें वचनें विचित्र ॥

तेणें सुरेंद्र सहजीं तर उक्त व्हावा ।

त्याचा न छद्म नलवेश परी कळावा. ॥ १ ॥

“^१ हा वीरसेनोदय तूं पहा कीं ।

पराक्रमें शत्रुबलास जिंकी ॥

न देखसी तूं अतिबाहुनेत्र ।

हें सर्वची अद्भुत होय तंत्र ॥ २ ॥

१ इंद्रपर्शी—हा इंद्र पाहा. हा वीरसेनोदय आहे.
 वीरांच्या सेनेनें याला उदय (जय) प्राप्त होतो. हा
 पराक्रमानें शत्रुबलास म्हणजे त्याचा शत्रु जो बलनामक
 राक्षस त्याला जिंकतो. बहुनेत्रांचा भाव (स्थिति) ती
 बाहुनेत्र. ती अतिशयें करून ज्याच्यांत आहे तो अति-
 बाहुनेत्र म्हणजे सहस्रनयन असा इंद्र पुढें आहे त्याचें
 हें तंत्र कांहीं अद्भुत (विचित्रच) आहे.

नलपर्शी—हा वीरसेनोदय म्हणजे वीरसेनापासून
 उदय (जन्म) पावलेला आहे. तो वीरसेनाचा पुत्र
 आहे. तो पराक्रमानें शत्रुबलाला (शत्रूच्या बलाला
 सैन्याला) जिंकी (जिंकतो). तुला हा बाहुनेत्र म्हणजे
 बाहूच्या ठिकाणीं ठेविलेलें नेत्र म्हणजे चीनांशुक (चीन
 देशांतील रेशमी कापड) गुप्त ठेवल्याप्रमाणें तुला दिसत
 नाही, किंवा त्याचे अतिबाहु म्हणजे हस्ताच्या सामान्य
 परिणामाहून अधिक परिमाणाचे (मापाचे) बाहू म्हणजे
 हात व अतिनेत्र म्हणजे नेमींच्याहून अधिक प्रसृत
 असे नेत्र (पूर्वोक्त बाहू व नेत्र=बाहुनेत्र) तूं पाहत
 नाहीस हें आश्चर्य आहे !!!

याचे^१ पाय सराग भैमि ! असती सर्वत्र लेखार्चित ।
हो त्यासीं अजि युक्त जेविं हरिशीं झाली शची
उर्जित ” ॥

भूमृत् जिष्णु अपव्यपाय नकळे हा इंद्र किंवा नल ।
नेत्र श्रोत्र न भैमिलगि कथिती. ती होय दोलाचल. ।
॥ ३ ॥

जाणून भैमिस्थिति सर्व देवी ।
सांगावया वायुसखाग्नि केंवी^२ ॥
गुंफी पुन्हा हार जुळून सूक्ति ।
येई तिची ज्यांत दिसून युक्ति. ॥ ४ ॥

“^३ हा तो प्रतापनिधि उद्गति हा सदाचा ।
मध्यस्थ नाहिं दुसरा हरिचा यमाचा ॥
कोठें मिळे न अशि भास्वररूप शोभा. ।
सार्धी शुचींतुन सुवर्ण धरून लोभा ॥ ५ ॥

१. **इन्द्रपक्षीं**—याचे (इन्द्राचे) पाय हे भैमि !
सराग (रागसहित) भक्तीनें लेखार्चित म्हणजे लेखांनीं
(देवांनीं) अर्चित (पूजित) असतात. देव याच्या
पायांची प्रेमानें पूजा करतात.

नलपक्षीं—याचे (नळाचे) पाय जे सराग
(अरुणाप्रमाणें सराग, रक्त वर्ण, लाल) आहेत ते
लेखांनीं (लेखा म्हणजे चक्रादि सामुद्रिक लक्षणांच्या
रेषांनीं अर्चित (अंकित आहेत); म्हणून त्याच्याशीं
(नळाशीं) आज तूं युक्त हो. कशी तर जशी शशी
हरीशीं (इन्द्राशीं) तशी.

अशा वर्णानें हा भूमृत् जिष्णु (भूमृत् म्हणजे जे
पर्वत त्यांचे पंख तोडून त्यांना जिंकणारा व अपव्यपाय
म्हणजे (अ+पवि+अपाय=नाही पवीचा (वज्राचा)
अपाय म्हणजे नाश ज्याचा असा, इन्द्र आहे; किंवा भूमृत्
जिष्णु म्हणजे भूमृत् राजांचा जिष्णु, जिंकणारा व अपव्य-
पाय (अपगत आहे व्यपाय म्हणजे पलायन ज्यापासून)
जो पळत नाही असा, नल आहे तें, भैमीला नेत्रांनीं
बघून किंवा कर्णांनीं ऐकून निर्णय करतां येत नाही
म्हणून ती दोलाचल झाली.

२. वायूचा सखा अग्नि कसा आहे तें सांगण्याकरितां.

३. हा श्लोक अग्नीला व नलाला लागू आहे.

अग्निपक्षीं—हा प्रतापनिधि (प्रतापाचा निधि म्हणजे
प्रकृष्ट तापाचा (दाहाचा) निधि (सांठा) सदाचा

हे^१ तिग्रासित पार्थिवाधिकरणा पासोनियां जी निघे
जीतें तापस कीं महेश्वर यदा प्रत्यक्ष पाहूनि घे ॥
होई कारण अंगरागजनना ती भूति याची भली ।
घेई ऐकुनि नीट कर्ण रुचिरे ! वार्ता सुखें लाभली”
॥ ६ ॥

(सततचा) आहे. हा उद्गति आहे. (ज्याची गति,
ज्याची ज्वाला) ऊर्ध्व वर जाते, हरीचा व यमाचा
म्हणजे इंद्राचा व यमाचा मध्यस्थ म्हणजे इंद्राची जी
दिशा प्राची व यमाची जी दिशा दक्षिण त्यांच्यामधली
दिशा आग्नेयी दिशा तिला धरून वसणारा याच्याशिवाय
दुसरा देव नाही. अशी (याच्यासारखी भास्वररूपशोभा
भास्वर (शुकल) रूपाची शोभा कोठेही दृश्य नाही. हा
शुचि आहे. यांच्यातून सुवर्ण (सोने) शुचि करून शुद्ध
करून लोभानें साधतां येतें. अग्नेःप्रजातं परि यद् हिरण्यं
अशी एक श्रुति आहे.

नलपक्षीं—हा प्रतापनिधि पराक्रमाचा (सांठा)
आहे हा उद्गति सदा उदयवान् आहे. हा अग्नीचा व
यमाचा मध्यस्थ आहे; दोघांशीं निःपक्षपातानें वागणारा
आहे. यांच्यासारखा भास्वररूप शोभा (भा म्हणजे
दीप्ति, स्वर म्हणजे शब्दकण्ठ व रूप म्हणजे सौन्दर्य
इत्यादि गुणांची शोभा) याच्याशिवाय अन्यत्र सांपड-
णार नाही. याच्याशीं लग्न लावून धनाचा लाभ करून घे.

१. **अग्निपक्षीं**—या अग्नीच्या—हेतींनीं (ज्वालांनीं)
ग्रासित म्हणजे त्यांच्या भक्ष्यस्थानीं पडलेले जे पार्थिव
पृथ्वीपासून उद्भवलेले (तृण-काष्ठादि पदार्थ त्यांच्या
अधिकरणापासून (स्थानापासून) जी निघे-म्हणजे जिचा
जन्म झाला. ती भूति (भस्म) तापस—तप करणारा जो
महेश्वर त्यानें पाहून घेतली—पाहिली. तेव्हां ती अंगाला
फांसून, विभूतीचें उधळण करून अंगाला विशिष्ट रंग
आणण्याचा अभिलाष त्याला झाला ही सुखानें लाभलेली
वार्ता हे रुचिकरणि ! तू नीट ऐकून घे.

नलपक्षीं—याच्या (नळाच्या) हेतींनीं (शत्रु-
खांनीं भस्म झालेल्यां पार्थिवासीं राजाशीं अधिकरण
केल्या पासून उत्पन्न झालेली भूति म्हणजे ऐश्वर्य जेव्हां
तपस्वी महेश्वर म्हणजे यति व धनिक यांनीं पाहिलें,
तेव्हां याच्याहून आम्हांस ऐश्वर्य प्राप्त होवो असा
अभिलाष त्यांना झाला, ही सुखानें लाभलेली वार्ता
सुंदरकणि भैमि ! तूं ऐकून घे.

भाषा समान अशी अग्निनास लागे ।
 भैमी म्हणे “ मम न कार्यं म्हणून भागे ॥
 रूपैक्य सोडविल हा न मुळींच पेंच.” ।
 देवी करी यम निरूपण लागलेंच ॥ ७ ॥
 “ याचा धरी प्रबल भीषण दण्ड हात ।
 कम्पाकुलास जगतास न पंकपात ॥
 स्ववैद्यगर्वहरणोचित कारणाने ।
 याच्या नसे अमर लक्षित रुग्णाने.” ॥ ८ ॥
 देवीप्रणीत यमनैषधवर्णनाचे ।
 ऐकून शब्द अविशेष विशेषणांचे ॥

१. यमपक्षी—याचा (यमाचा) हात दण्ड (स्त्रायुध) धरतो, म्हणून कम्पाकुलास पापाला भिऊन अगोदरच सकम्प असलेल्या पापभीरु जगताला पंकजात (पंक म्हणजे रौरव नरकादिकांत जो पात तो न (प्राप्त होत नाही.) त्याच्यापासून त्रास होत नाही. यमाच्या भयाने कोणी पाप करित नाही. स्ववैद्य म्हणजे प्रत्यक्ष स्वर्गातील वैद्य त्यांचा (अश्विनीकुमारांचा) चिकित्सा करण्याविषयी जो गर्व आहे, त्याचें जें हरण (नाश) करण्याला कारण असा जो रुग्ण म्हणजे प्राण्यांच्या कर्मानें प्रेरित झालेला रोगपीडागण (समूह) त्यानें अमर (न मरणारा) असा कोणी प्राणी लक्षित (पाहिला) नाही. कर्मज रोगांची चिकित्सा अश्विनीकुमारांना होत नाही व रोगजनित पीडाहरण करण्याचेंही अश्विनीकुमारांना सामर्थ्य नाही. म्हणून कोणी अमर असा प्राणी लक्षित (आढळत) नाही.

नलपक्षी—याचा (नळाचा हात) प्रबल (भीषण) दण्ड धरीत असतां (नळ राज्यशासन करीत असतां अथवा चतुरंग सैन्य बाळगीत असतां) कम्पाकुल लोकांचा, पंकांत (दुखांत) पात होत नाही. त्यांच्या भयाचा नाश होतो. स्ववैद्यांचा (अश्विनीकुमारांचा) सौन्दर्याबद्दल असलेला जो गर्व त्याचें हरण करण्याला कारण झालेल्या याच्या (नळाच्या) रुग्णाने (रुचीच्या गणाने) कान्तीच्या ओघाने लक्षित (उपलक्षित) असा दुसरा अमर (देव) नाही. अश्विनीकुमार देवांत सुंदर खरे, पण त्यांनाही नलाने सौन्दर्यांत जिंकलें आहे.

झाली विदर्भतनया मनिं संशयालु ।
 देवी करी वरुणवर्णन तेथ चालू ॥९॥
 “पाहें तूं चरणानुराग सुभगे ! हा शोण, याचा गुण ।
 याची सिद्ध सरस्वतीहि करण्या सेवा, धरीं ही खुण ॥
 प्रेमानें कमलाशय प्रचुर ते यातें भजूं लागती ।
 यातें तूं भुवनाधिपा भज दुजी कांहीं नसे सद्गति ॥
 ॥१०॥

बाला असून विबुधांसहि मायिकांस ।
 खोट्या नलांस, न फसे वरुणादिकांस ॥
 ज्या शोभली नृपसभा परिवेष जैवी ।
 त्या नैषधा निजमुखें मग त्रिणि देवी. ॥११॥

भाषा एक तिची नलासह जुळे इन्द्रास ती चांगली ।
 निर्देशून नळास अन्य उतरे वैश्वानराच्या गलीं ॥

१. वरुणपक्षी—हे सुभगे ! भैमि ! याचा (वरुणाचा) गुण (सेवक—गुण हा नेहमीं अप्रधान असतो तो ज्या व्यक्तीत असतो, त्या व्यक्तीची तो सेवाच करतो; म्हणून गुण, त्या व्यक्तीचा सेवक होय) असा सेवक जो हा शोण (प्रसिद्ध नद) तो याच्या (वरुणाच्या) चरणीं लागलेला—चरणानुराग—आहे; वरुणाच्या चरणीं याचा अनुराग (भक्ति) आहे. फार काय सांगूं ? सर्व नद्यांत श्रेष्ठ जी सरस्वती तीसुद्धा याची (वरुणाची) सेवा करते. ही त्याच्या (वरुणाच्या) मोठेपणाची खूण धर; मनांत आण; मोठमोठे कमलांचे जें आशय (आधार) असे जलाशय जे प्रचुर (असंख्य) आहेत, तेही या वरुणाच्या भजनीं लागतात; तूं म्हणून या भुवनाधिपा (भुवनाच्या, जलाच्या अधिपास) जलाधिपतीस भज (माळ घाल)

नलपक्षी—पहा हा याचा शोण (रक्त, लाल) गुण या नळाच्या चरणीं अनुराग धरून आहे याचे चरण लाल नाजुक आहेत. याची सेवा करण्यास सकल शास्त्राध्ययनांत निपुण जी सरस्वती ती (सिद्ध) सज्ज आहे; चित्तांमध्ये वसत आहे, ही त्याची खूण आहे. जे कमलाशय आहेत (कमला म्हणजे जी लक्ष्मी तिचा ज्यांना आशय म्हणजे अभिलाष आहे असे किंवा लक्ष्मीचे जे आशय, सांठे, आहेत असे धनिक) असंख्य लोक याला प्रेमानें भजतात. तूंही त्याला भज. तुला दुसरी गति नाही.

साजे नंतरची नलासह यमा अन्ती पुन्हा जी नला ।
शोभे ती वरुणा, वदे भगवती भांबावतां भैमिला.
॥१२॥

इन्द्रादि सूर्यसुतपाशिनलां समान ।
सश्लेष एक वच तें सकलांस मान. ॥
दे ताप भैमिस अनिर्वचनीय तेवीं ।
सिन्धूस गुप्त वडवाग्नि असह्य जैवीं. ॥१३॥
कोणी रुचे न सुर हीस नलाकृतीचा ।
रूपामुलेंच अनुराग नलीं न तीचा ॥
हैं प्रेम जें कुणि करी जगतीं कधीं तें ।
वाटे खराच कृतकर्मविपाक धीतें. ॥१४॥
देवी म्हणे “हृदयिं जो नल सेविलासी ।
तो हाच अश्वहृदयज्ञ असे विलासी ॥
रूपें समान परि योजुन भिन्न काय ।
हा व्यूह निर्मुन करी परिहास काय ?” ॥१५॥
“कोठें मिळेल खग ज्यास पुसेन ठाव ।
केला असे करुन दूत्य जयें उठाव ॥
येता करुन नलनिश्चय हंस कामीं.” ।
ऐसें करी स्मरण सस्मरचित्त भैमी. ॥१६॥

बुद्धिभ्रामक पंचकांत म्हणती प्राणेश माझा वसे ।
अंगीं चिन्ह मनुष्यदर्शक मग स्वेदादि नाहीं कसें ? ॥
देवांची स्थिति निर्निमेष दिसुनी कां येत नाहीं मला ?
दोघांनीं नलनिश्चयीं अडथळा हा आणिला कोठला ?
॥१७॥

दिग्पाल हो ! नलज पावुनि वर्णशोभा
तुम्हीं गुणी पडतसा बलि काय लोभा ? ॥
मूर्खान्धकूपपतनें जणुं पुस्तकांचें ।
झालें परोपकृतिशील निरर्थ साचें ? ॥१८॥

१. स्वेदराहित्य, कण्ठस्थ पुष्पमाळेची अम्लानता,
निर्निमेषत्व (पापण्यांच्या उघडमिटीचा अभाव)
इत्यादि देवपणा व्यक्त करणारे गुण सांप्रदायिक आहेत.

२. येथें नल, वर्णशोभा व गुणी या शब्दांवर श्लेष
आहेत. भैमी म्हणते, “हे दिग्पाल हो ! नलज (नला-
पासून उत्पन्न झालेली, नळाची) वर्णशोभा (अंगकांति)
तुम्हाला प्राप्त झाली असून-नळाची सुन्दर आकृति

सर्ग १४

(भैमी देवांची स्तुति करते. देव प्रसन्न होतात.
खऱ्या नलाच्या कंठीं ती माळ घालते. देव उभय-
तांना वर देतात. सुर स्वर्गांतून उभयतांच्या शिरावर
पुष्पवृष्टि करतात.)

धरोनि आशा निपधेश्वराची ।
आराधना भीमसुता सुरांची ।
मांडीतसे सादर देवतांची ।
कामप्रसूची भवनागतांची. ॥ १ ॥

भैमीभक्ति बघून गाढ दटही संतुष्ट झाले सुर ।
ईच्छी जो प्रकटावया अनल त्या लागे किती फुंकर ? ॥
सामोदम्रदिमाभिराम विशदप्रत्यग्र जीं, हृद्य जीं ।
देवां षट्पदमंजुगीत सुमनें वाहून भैमी यजी ॥ २ ॥

तुम्ही धारण केली असून, तुम्ही गुणी (सौन्दर्यादि गुण-
युक्त असून) तुमचें परोपकारशीलत्व लोभाला बळी
पडून नष्ट झालें आहे. तेणें करुन तुम्ही माझी प्रतारणा
चालविली आहे. तुम्हाला काय म्हणावें ? नलज (नळ
नामक तृणाची, बोरुची जी लेखणी तिनें लिहिलें गेल्या-
मुळें ज्यांना वर्णशोभा (लिप्यक्षर शोभा) प्राप्त झाली
आहे, जीं गुणी (शुद्धत्वादि गुणांनीं युक्त आहेत अशीं)
पुस्तके तीं मूर्खान्धकूपपतनें (मूर्ख म्हणजे अश्रुतशास्त्र,
अडाणी, व त्यामुळें अंध असा जो मूर्खान्ध कूप मूर्ख-
रूपी अन्ध म्हणजे गभीर कूप त्यांत पडल्यामुळें; मूर्ख-
हस्तीं पडल्यामुळें; सुज्ञ व डोळस वाचकांच्या हातीं न
पडल्यामुळें, त्यांचें परोपकारित्व जसें निरर्थ होतें, तसें
तुमचें परोपकारित्व निरर्थक झालें आहे.

ही भैमीची विनवणी देवांच्या हृदयाला पाझर
आणणारी, पुनर्विचारार्थ केलेली हृदयंगम व परिणाम-
कारक झालेली प्रार्थना रघुनाथ पंडितांनीं येथून उचलून
नळाविषयीं आपला अनुराग हंसाला प्रेमानें भैमीनें
प्रकट केल्यावर तुझा श्लेषमूलक भावार्थ मला समजला
असें हंस सांगत असतां त्याच्या तोंडीं घातली आहे.
(पहा र. न. स्वयंवर श्लोक १३१) भैमीचा श्लेषमूलक
श्लोक व हंसाच्या तोंडचा श्लोक या दोन श्लोकांचें
भाषांतर त्या त्या जागीं दिलेले आहे. (स. ३ श्लो. २४-६)

झाली देवकृपा व भैमिस कळे देवप्रसादे खरें ।
देवीचीं सगळीं क्रमें करुनियां ती श्लेषवाक्यें स्मरे ॥
स्वामी एक दिशेस एकचि असे इंद्रादि तो वेगळा ।
झाल्या वश्य दिशा परंतु सगळ्या या चक्रवर्ती नळा.

॥ ३ ॥

होते जरी देव अभिन्नवेष ।
कळे उरे तो नल हीस शेष ॥
भैमी जशी आंतून फार तुष्ट ।
बाहेरनी होय तशीच पुष्ट. ॥ ४ ॥

सांगे काम तियेस माळ उचलीं, घालीं नलान्या गळीं ।
देईना उचलून हस्त वरतीं, लज्जा परी आगळी ॥
देवीच्या वरि लावि दृष्टि तिरपी तैशी नलान्या वरी ।
एका ती नच एक कालिक घुरी दे दृष्टिशोभा परी.

॥ ५ ॥

जाणून ही भीमसुताशयाला ।
कांहीं परीहास करावयाला ॥
देवी म्हणे “स्पष्ट मुखें वदे तूं ।
लज्जा तुझी दे न कळून हेतु. ” ॥६॥

देवीकणिं नलार्ध नाम न वदे तें जें “ न ”
आद्याक्षर ।

झाली भीमसुता भयाकुलचि तों बोले न ती नंतर ॥
देवीची धरुनी करांगुळि करें पीडी करोनी बल ।
राहे दूर उभी विनम्र कळला किंवा न पाहे कल. ॥७॥

ओढी करें तिजसिं अल्प हंसून देवी ।
जाया पुढें, सरळ शक्रपथास सेवी. ॥
भैमी करी सभय हस्तचमत्कृतीतें ।
कोणी जणूं ढकलि रज्ज्वहिदेहिं तीतें ॥८॥

१. थोडें हास्य करून भैमीला स्वहस्तानें ओढून देवी
महेन्द्राकडे लक्ष देऊन जावयास निघाली; जसें कोणाला
घाटेल कीं, तूं इंद्राला वर असें ती भैमीला सांगत आहे.
तेव्हां भैमी चपापली व तिनें असा कांहीं हस्तचमत्कार
करून दाखविला, कीं कोणी म्हणेल हिचा हा हात
रज्जुरूपी अहीच्या देहीं (सर्पशरीरीं) नेऊन ठेवला.
असें कुशल नाटय करून तिनें आपला हात काढून घेतला.

देवी धरून कर जाउन वाट थोडी ।
इन्द्रादि देववल्यांत तियेस सोडी ।
भैमी परी नलदिशेस धरून चाले ।
देवी म्हणे “ परिस देउनि चित्त बाले ! ॥९॥

करुनि आधीं चरणप्रणाम ।
यांची अनुज्ञा मिळवीं सकाम ॥
होशील यांचा जर शत्रु रागें ।
कैसी नलप्राप्ति घडेल सांगें ?” ॥ १० ॥
भैमीस विश्वास बराच आला ।
देवी तिला ने धरुनी कराला ॥
म्हणे सुरां “ कां बसतां विरक्त ।
कृपाई आहे तुमचाच भक्त.” ॥ ११ ॥
देवीवचें ये अमरांस हास्य ।

त्यांचें दिसे स्पष्ट सलास्य आस्य. ।
पुढें नलान्या करण्या उभी ती ।
झाली अनुज्ञा उरली न भीति. ॥ १२ ॥
भैमीस ये कळुन दुर्मिळ हा सुकाळ ।
अर्पी सलज्ज नलकण्ठि सपुष्प माळ ।
ती भूपतीस कुसुमायुधजाल झाली ।
भैमी करी न वर मान बघे न खालीं. ॥१३॥
साम्राज्य सोडुनि कुणी जणुं भीक मागे ।
सेवी जरा, त्यजुन यौवन काय मागे ! ॥
इन्द्रादि घेति निजरूप नलासमोर ॥
टाकून मायिक नवें नलरूप थोर. ॥ १४ ॥
देवी तशीच निज दिव्य तनु प्रकाशी ।
जें रूप विष्णुहि सचिन्ह तिचें प्रशंसी. ॥
भैमी म्हणे “खचित ही जर मानवी न ।
श्लेषीं न अद्भुत हिच्या अथवा नवीन.” ॥१५॥

इन्द्रें मुक्ति दिली, व सिद्धि अनलें पाकोपयोगी
जशी ।
शास्त्रज्ञान दिलें यमें व वरुणें धर्मैकचिंता तशी ॥
देवीनें सरहस्य मंत्र दिधला सर्वार्थचिंतासणि ।
अर्पीनी वर यांस देव उठले जाया स्वधामा क्षणीं.
॥ १६ ॥

राजे जों उठले न तोंच उठला तो नाद
दिग्व्यापक ।

वाजूं लागति दुंदुभी, जय मुखें ते बोलती सेवक ॥
जो तो दंपतिदर्शनोत्सुक दिसे सोडोनियां मत्सर ।
भैमीच्या हृदयीं दया व नयनीं पाणी भरे निर्भर.
॥ १७ ॥

भूपांच्या दैन्यशोकें करुणरस नदी, देवतातुल्य
भैमी ।
ताता प्रार्थून लावी सखिगण अपुला तेधवां योग्य
कामीं. ॥

सारे ते भूप आतां रुचिर नव वधू लाभतां भैम्य-
भावीं ।

झाले त्यांतें हवेसे फिरनि निज असू भोगण्या
भोग भावी. ॥१८॥

निघत पटगृहाला भूप तो शिघ्र जाया ।
सुरपतिसभ लाभे ज्या प्रतिष्ठा व जाया. ॥
उधळति सुमनांतें देव कीं इन्द्रकीर्ति^१ ।
गळत भुवरि वाटे होउनी बद्धमूर्ति ! ॥ १९ ॥
मांडी उरसव भीम एक नृप तो जामातृलाभें
जनीं ।

वैदभीं नल हीं परस्परहितें सानंद दोषें मनीं ॥
राजे मंगल बोल बोलति बहू भैमीसख्या लाभतां ।
एका, तो उभयांस, तोच बहुंना आनंद झाला
अतां. ॥ २० ॥

सर्ग १६

(भैमीला स्नातानुलित करून उरसवसचिव विवा-
हार्थ सज्ज करतात. त्याचप्रमाणें विवाहोत्सुक नळ
अलंकृत होतो व भीमाचें आमंत्रण येतांच राजपथानें
स्त्रीदृष्टिनिपीत असा वधूगृहाकडे निघतो.)

१ ताताच्या अनुज्ञेनें आपल्या सख्यांचें लग्न निराश
झालेल्या राजांशीं लावून दिलें.

२ देवांनीं केलेल्या सुमनवृष्टीचें रूप धारण करून
इंद्राची कीर्तिच खालीं गळून पडली असें वाटे.

गेला तदा नल गृहा षटनिर्मितातें ।
बंदीस वांटित पथें बहु वित्त हातें ॥
ओझें असह्य; गळती किती एक रत्नें ।
तो उञ्छवत् टिपति अन्य कुणी प्रयत्नें. ॥१॥
अंतःपुरीं जाउनियां स्त्रियेशीं ।
स्वतां नला भीम नृप प्रशंसी ॥
“ज्यानें स्वरूपें तृण काम केला ।
तो मानला गे ! वर कन्यकेला. ॥ २ ॥
जगत्रयीं नायक जो कुलीन ।
असे हिच्या तोच पदीं विलीन. ॥
ते योषिदाचार, विवाहवेला ।
साधा” असें सांगुन भूप गेला. ॥ ३ ॥
धाडी नलास नृप दूतमुखें निरोप ।
“व्हा सानुकंप; मम पावु न हानि रोप ॥
पादोदकें तव निषिंचित पालवावें ।
कालीं तसें उचित तें फलभृत् लवावें.” ॥ ४ ॥
बोले “तथास्तु” नल तो प्रतिशब्द उंच ।
दूताननांत उठला जणु गव्हरींच ॥
तो स्पष्ट कुक्कुटरवासम कर्णि आला ।
तेव्हां नलार्कवश भीम रथांगें झाला. ॥ ५ ॥

१ ज्याप्रमाणें उञ्छ वृत्तीचे लोक शेताच्या बाहेर
पक्ष्यांच्या वर्दळीनें भूवर पडलेल्या धान्याचे कण निर्वा-
हार्थ प्रयत्नानें टिपतात, त्याप्रमाणें भार सहन होत नाहीं
म्हणून बंदिजनांच्या हातांतून गळलेलीं रत्नें इतर लोक
टिपीत होते.

२ चक्रवाकी तळ्याच्या एका कांठावर बसून दुसऱ्या
कांठावर तिष्ठत बसलेला आपला प्रिय जो चक्रवाक पक्षी
त्याला हाक मारते. तो उत्तर देऊन तिला भेटावयास
त्या कांठावर जातो, तो ती या कांठावर येते; हा क्रम रात्र-
भर चालतो; पण दोघांची भेट होत नाहीं. भेट काय ती
सूर्योदयानंतर होते, असा कविसंप्रदाय आहे. त्याच्या
पायावर वरील श्लोक रचलेला आहे. ज्याप्रमाणें कुक्कुटानें
केलेला आरव गिरिगव्हरांत उठला म्हणजे चक्रवाक
पक्ष्याला वाटतें कीं आतां उजाडल्यावर प्रिया भेटेल
म्हणून तो रव्युदयाची वाट आशेनें पाहत असतो, त्या-
प्रमाणें तथास्तु शब्द दूतमुखरूपी गव्हरांत उठल्यावरून
भीमराजा नलरूप रवीच्या उदयाची वाट पाहत मोठ्या
आशेनें बसला असा या श्लोकाचा भावार्थ आहे.

द्वारें गृहांचीं मणितोरणांनीं ।
शोभून हांसे जणुं राजधानी ॥
स्वर्लोक होता उपमान पूर्वी ।
त्याला करी ही उपमेय ऊर्वा ! ॥ ६ ॥

कांशाचे करताल ते, मुरज ते, वीणा व वेणू पुरीं ।
घाद्यें वाजवित्ती चतुर्विध कुणी गाती व तालीं सुरीं ॥

एकाचा परि एक शब्द न दुजा आच्छादितां गौरवें ।
भेद व्यक्त कळून कौशल दिसे कारागिरांचें नवें. ॥
॥ ७ ॥

भैमीलागि सुवासिनी बहुविध स्नानें स्वयें घालिती ।
कोणी नेसविती दुकूलवसनें तीतें सितांशुद्युतिं ॥
वर्षाश्री उदकाभिषेक समयीं भैमीस जों शोभवी ।
तों श्री शारद ये सितांशुचि पुन्हां तीतें दुकूलें नवी. ॥ ८ ॥

वस्त्रें तिचें सुकवि एक पुसून अंग. ।
होई तयें अधिक उज्ज्वल मूळ रंग. ॥
तो कोण सांग बघतांच म्हणेल भैमी ।
ही घांशितां उजळली पुतळी न हैमी^३ ? ॥ ९ ॥

पोंचे श्री परमावधिप्रति जिची भूषा प्रकारांविणें ।
तीच्या घालिति कां सख्या कुशल या, अंगावरी
भूषणें ? ॥
ही का मण्डित मण्डनें ? अथ करी ही मण्डना
मण्डित ? ।
याचा निर्णय सांगण्या चतुर तो आहे कुठें पण्डित ?
॥ १० ॥

म्हणे कुणी भूषण ही अलंकृति ।
सदैव शोभेस्तव जी सुनिर्मिति ॥
निषिद्ध औचित्यविहीन ती किति ! ।

१. चंद्रद्युति (चांदिण्यासारखी शुभ्र)

२. भैमीला स्नान घातलें कीं, तिला वर्षाऋतूची शोभा
येई व नंतर दुकूल वस्त्र नेसवलें, कीं शारद पौर्णिमेची
शोभा येई.

३. हेमाची. सोन्याची.

अलं (वृथा) जी कृति ती अलंकृति ! ॥ ११ ॥
आले होत नलप्रसाधनविधी येथें पुरे तोंवरी ।
घाली कंकण वर्तुलाकृति कुणी अंतीं नलान्य
करीं ॥

आला अर्थिजनांस दान करुनी जो कल्पवृक्षोपम ।
शोभे कंकण आलवाल दुसरें त्याभोंवतीं उत्तम.
॥ १२ ॥

दाट प्रभा पसरली मणिभूषणाचीं ।
“सेवा” म्हणे “नृपति निष्फल दर्पणाची ॥
होवोनियां स्थिर जरा प्रतिबिम्ब देखा ।
सर्वत्रची दिसतसे ममरूप रेखा.” ॥ १३ ॥

झाला रुढ रथावरी नल दिसे शृंगार साक्षात्,
तया ।
येती शीघ्र घरांघरांतुनिं पथीं ज्या मुग्ध पाहावया ।
भूषालंकृत भामिनी नगरच्या त्या अप्सरा
वाटती ।
वाटे कुण्डिन नाम घेउन वसे हा स्वर्गची खालतीं.
॥ १४ ॥

“तो आला नल तो” असें म्हणुनियां त्या दाख-
वाया स्वयें ।
कोणी हस्त सवेग अंकगत तो केला पुढें तों
तयें ॥
गेला हार तुटोनियां उधळती सारीं पथीं
मौक्तिकें ।
नारी ती जणुं लाजमोक्षण करी भूपावरी कौतुकें !
॥ १५ ॥

१. दहा व्या श्लोकांत वर्णन केलेली स्थिति प्राप्त झाली
असतां भैमीच्या अंगावर चढविलेलें एक भूषण म्हणतें,
“ भैमी अलंकृति करण्यापूर्वी अलंकृति या शब्दाचा अर्थ
शोभादायक रचना आसाच होता; पण आतां भैमीची
अलंकृति अप्रयोजक आहे. आधींच भैमी सुंदर; जी अलं-
कृतीला शोभा आणणार, तिची अलंकृति अलम् म्हणजे
वृथा कृति झाली. भैमीची अलंकृति व्यर्थ झाली.

२. लाह्यांचें उधळण.

खाली मण्डन हें गळून सगळें तूतें कळेना खुळे !
जी ती हालविते प्रहार करिते हस्तें असें तें जुळे ॥
कीं झाला नलदर्शनें मद तदा मात्रे न जो अंतरीं ।
त्यातें या करिती प्रविष्ट सखिन्या देहीं बळें
यापरी. ॥ १६ ॥

“ भैमी घालिल माळ कण्ठि म्हणुनी उत्कण्ठ जे
दिग्भट ।
त्यांनीं कां नच फोडिले ” कुणि पुसे “ शस्त्रें
स्ववक्षस्तट ? ॥
भैमी हाति न लागली; वश शची कोपा बहू
जाहली ।

तीलार्गी समजावितांचि थकला तो इन्द्र बद्धां-
जली” ॥ १७ ॥

सख्यांनीं ! भैमीला उगिच विदुषी मी न म्हणतें ।
न मानो स्वर्गाचें सुख अधिक ती कीर्तिहुन तें ॥
धरूं ऐसें कीं ती सुखनिरत इन्द्रास वरती ।
दुजें भोगा येतें अविदित शचीस्थान वरतीं !
॥ १८ ॥

शचीत्वे कीर्तीला वद कवण गेली मिळवुनी ।
न केलें एकेंही तिजविषयिं कां काव्य अजुनी ? ॥
असा आहे कोणी कविवर रसाचा प्रसविता ।
करी जो भैमीच्या विषयिं अविनाशी न कविता ?
॥ १९ ॥

संयुक्त जो स्त्रीपुरुषां करोनी ।
अभ्यस्त झाला जनिं अञ्जयोनि ॥
भैमीसर्वें तो नलयोग आणी ।
दांपत्यसंपत्तिचि काय खाणी ! ॥ २० ॥

झाल्यापासुनि सृष्टि नाहिं मदनें भैमीनलाचा जसा ।
उत्कर्षें अनुराग उत्कट पराकाष्ठेस नेला तसा ! ॥
पार्ही वाट अखेर ये प्रलय तोंपर्यंत इच्छा तरी ।
आहे शेवटचें उदाहरण हें ठेवीं मनी खातरी. ॥ २१ ॥

१६ सर्ग

(निषधेश्वर नलाचा विवाह दमयन्तीशीं होतो.
भीम बन्हाडी जनांना भोजन घालून तृप्त करतो.

कांहीं रात्री नल श्वशूरगृही घालवतो व स्वदेशाला
जातो.)

वाहोनि हातें कलशास माला ।
पुढें करोनी द्विज गौतमाला ॥
जाया विदर्भाधिपमंदिराला ।
रथीं बसोनी नल हा निघाला. ॥ १ ॥

चाले सैन्य उठे रजोधन तयें दाटे तमःश्री जरी ।
शोभूं लागलि तों कशी अधिकची यात्रा वराची तरी ॥
झाले दीप किरीटरत्नमय ते सामन्तशीर्षावरी ।
यायोगें पुनरुक्तता इतर त्या दीपांस आली खरी !
॥ २ ॥

लग्नाची शुभ वेळ आलि न चुको चित्तीं धरी
आस ही ।
धाडी भीम पुन्हां पुन्हांच करण्या दूतत्व राजांसही ॥
“जावें आपण, ते व हे, न कुणिही आतां बसावें
उगें.” ।
मार्गी आज किति क्षणोक्षणिं तयें सेना नलाची
फुगे ! ॥ ३ ॥

चीनांशुकांनीं ध्वजदण्ड आजी ।
होती लतांनीं वृत्त वृक्षराजी ॥
अश्वांसर्वें स्थूल झुले गजाली ।
चमू नलाची वनरूप झाली. ॥ ४ ॥
तों द्वारभूमि दिसली नृपमंदिराची ।
दूतीच वाट बघते जणु त्या वराची ॥
ये स्वागतार्थ नृप सन्मुख भीम पार्यी ।
यावें असें दर्म पथीं कथिं ठायिं ठायीं. ॥ ५ ॥

आलिंगनार्थ पसरि नृप भीम हात ।
वीची, जणूं उदधि धाडि पुढें वहात ।
मानी नलास पति भैमिस, भीम पात्र ।
जैसें गणी उदधि जान्हविचेंच पात्र. ॥ ६ ॥

पुरुषोत्तमास सुस्थित लक्ष्मी बहुवाहिनीश हा
बरवा ।

दे पति महीभृतांचा सर्वविदा निजसुता शिवास
शिवा^१; ॥ ७ ॥

वधूची चोरी हा करकमल शोभा जर, तर ।
अरीच्या प्राणांचें हरण करितो हा वरकर, ॥
विदभांचा न्यायी समय बघुनी भीम नृप हा ।
म्हणोनी त्यां बांधी परुषकुशची आणुनि पहा ॥८॥
भीमें दिली ती वरदक्षिणा जी ।
रथादि यानें गज आणि वाजी ॥
शस्त्रें व वस्त्रें व महाई रत्नें ।
कळे न संख्यानुभवे प्रयत्नें. ॥ ९ ॥

वन्हीसन्निध घेउनी वरवधू वस्त्रें करे गौतम ।
मारी ग्रंथिनिबद्ध घट्ट करण्या दोघांस तो उत्तम ॥
वाटे कीं कथिलें वधूस “न वरा विश्वास्य मानीं मनीं।
छेदोनी पट हा त्यजील तुजला हा एकलीला वनीं !”
॥ १० ॥

भैमीच्या करपल्लावांत सजल्या लाह्या फुलांच्या परी ।
नक्षत्रांसम हस्तमुक्त दिसल्या व्योमांत मध्यंतरीं ॥
अन्तीं अग्निमुखीं जणूं चमकल्या त्या शुभ्र दन्तावली ।

१ येथें पुरुषोत्तम, सुस्थित, लक्ष्मी, बहुवाहिनीश, महीभृतांचा, शिवास व शिवा यांवर श्लेष आहेत. हा बरवा चांगला महीभृतांचा (राजांचा) पति, सम्राट्. बहु (पुष्कळ) वाहिनींचा (सेनांचा) ईश (पति) भीमराजा, सर्वविदा (सर्वज्ञाला, सर्व विद्यापारंगत असलेल्या) शिवाला (शुभास) म्हणूनच पुरुषोत्तमास (पुरुषश्रेष्ठास-नलास) सुस्थित लक्ष्मी (समीचीन स्थित आहे लक्ष्मी कायकान्ति जिची अशी) म्हणूनच शिवा (शुभरूपा) जी निजसुता (भैमी) ती दे (देता झाला.) बहुवाहिनीश (पुष्कळ वाहिनींचा, नद्यांचा) ईश (पति) समुद्र, पुरुषोत्तमास विष्णूला, शिवाला (शिवरूपाला) लक्ष्मी देता झाला तें सुस्थितच झालें. अथवा बहुवाहिनीश (पुष्कळ वाहणाऱ्यांचा नद्यांचा) पति (हिमालय) पुरुषोत्तममरूपी शिवास (श्रीहराला) निजसुता (श्रीपार्वती) दे (देता झाला) तें सुस्थितच झालें. सारांश, भैमी, लक्ष्मी, पार्वती नळाला, विष्णूला, शिवाला, : समुद्र, हिमालय व भीम हे अनुक्रमे अर्पिते झाले.

ऐशी ही युति भिन्न भिन्न बघण्या या मण्डपीं गावली.
॥ ११ ॥

देतां आहुति अग्निंतून उठली जी धूम्रधारा वरी ।
गाला लावुनि लेष दाटसर ती कस्तूरिका-भा वरी ॥
शोभे कणिं तमालनील अथवा त्या लोचनीं अंजन ।
किंवा उंच ललाट देश चढुनी, तें कुन्तलांचें वन. ॥
१२ ॥
भीमें अर्थिजनां वसूवर वसू जी दक्षिणा वांटली ।
त्याची थोर वदान्यता परि तिनें नाहीं मुळीं आटली ॥
आश्चर्यातिशयांत अर्थिजनता रोमांचितत्वा वरी ।
झांके सात्विक रोमहर्षण तदा भैमीनलांचें परी.
॥ १३ ॥

संस्कार वैवाहिक मुख्य तेच ।
केले नलें; शेष पुरोहितेंच ॥
वधूवरां दाखाविती पुरन्ध्री ।
तें कौतुकागार सहस्ररन्ध्री.^१ ॥ १४ ॥
आतृप्ति खाति न कुणी असतां मुकेलीं ।
न्हीकारणें न करिती दिन तीन केलि ॥
अन्योन्यदर्शन न सन्मुख घेति काळीं ।
ऐसें यथाविधि वधूवर शास्त्र^२ पाळी. ॥ १५ ॥

नलाच्या पक्षाचे अमित भरले जे जन पुरीं ।
कुमारानें केली उठवस तयांची न अपुरी. ॥
न तोटा पक्वाजां मधुरसपाना व सुमनां ।
न वा वक्रोक्तींना सहज रुचती ज्या युवजनां. ॥ १६ ॥
पाचूचें कुणि पात्र पाहुनि पुढें कोपें वन्हाडी म्हणे ।
“ पर्णा अर्धुनि वन्य काय करितां चेष्टा न
सारींजणें !” ॥

भीमाचे जन सांगती “न वनिचें, शाकोदनें पूर्ण हें. ।
पाचेचें सगळें तिच्याच रुचिनें झालें हरिद्वर्ण हें. ”
॥ १७ ॥

ज्याची बारिक उच्च जाति बघतां नेत्रां दिसे वेगळी ।
पात्रीं शोभति चंद्रिकाधवल तीं ज्याचीं शितें मोकळीं ॥

१ बारीक छिद्रांतून वधूवरचेष्टा निदर्शनाची पुरंध्रीची खोडी पुरातन दिसते.

२ ब्रह्मचर्यव्रत.

किंचित् ऊन अखण्डतंडुल मऊ सामोद जो ओदन ।
सांगा सेवुनि तो सगोघृत कुणा होईल कां मोद न ?
॥ १८ ॥

भक्षोनी मृगमांससाधित नवें पक्वान्न कोणी रसें ।
सांगे यांतिल मांस लेशभरही पृथ्वीचराचें नसे. ॥
उत्संगावरतीं कुरंग विधुन्या जो खेळला सारखा ।
त्याचें मांस सुधाजलीं शिजवुनीं हें वाढिलें ओळखा !^१
॥ १९ ॥

^२मांसा माष म्हणे कुणी चघळुनी माषा म्हणे
मांस तो ।

त्यातें आग्रह सूपकार करुनी गालीं जरा हांसतो ॥
भिन्न स्वाद व भिन्न रूप बघतां या जाहली
भ्रान्ति ती ।

सारी अद्भुत ही विदग्धमतिची माझी म्हणे
निर्मिति ॥ २० ॥

नीहारतुल्य जल जें व्यजनप्रसादें ।
ज्या दारु आगरु सुखावह सौरभा दे ॥

१ श्रीहर्ष कवीची भरारी मारण्याची प्रसिद्धि आहे.
१८ व्या श्लोकांत बारीक अखण्ड तण्डुलांच्या
चंद्रिकाधवल मोकळ्या भाताचें वर्णन आहे त्यांत
सुन्दर स्वभावोक्ति आहे. एकोणीसाव्यांत पृथ्वीवरून चंद्र-
बिंबापर्यंत कल्पनेची भरारी गेली आहे. एक मृगमांसाचें
केलेलें पक्वान्न मोठ्या आवडीनें कोणी एक नलपक्षीय
वन्हाडी सेवीत असतां त्याला भीमपक्षीय मनुष्य म्हणत
आहे, “अहो ! हें नवें पक्वान्न ओळखा ! हें मृगमांसाचें
केलेलें आहे. पण मृग मात्र पृथ्वीचर नाही. जो प्रत्यक्ष
चंद्राच्या मांडीवर लडिवाळपणें खेळत असतो, त्याचें
मांस घेऊन तें पृथ्वीवर मिळणाऱ्या पाण्यांत शिजविलें
नसून चंद्राच्या ठायीं असणाऱ्या सुधाजलांतच शिजवलेलें
आहे ! ओळखा बघू कसें ओळखता तें !

२ मांसाचें अन्न माषान्न (उडीदांचें केलेलें) वाटलें,
तसेंच माषान्न मांसान्न वाटलें. भिन्नरूप व भिन्नस्वाद
असलेलीं पक्वान्नें जेवणाऱ्याच्या मनांत भ्रान्ति उत्पन्न
करणारीं तुम्हांला (वन्हाडी जनांस) करून वाढलीं तें
आचारी म्हणतो माझे कौशल्य आहे.

तें सेवितां सरस हृद्य सुवर्णपार्त्री ।
होईल तस्मृति न कां दिवसा व रात्री ? ॥२१॥
पंक्तींत सक्रम अपृष्ट भुजिष्य अन्तीं ।
आणोनि मिष्ट दधिमिश्रित गेरुकान्ति ॥
पार्त्री तदा वटक वर्तुल शीघ्र वाढी^१ ।
ग्रन्थी समाप्त लिपिचाच छकार काढी* ! ॥२२॥
कोणी म्हणे बघुनि उंझित अन्नराशी ।
नाहीं बरें अधिक खाववलें कुणाशीं ॥
तोंडें परी निरखुनी परिवेषिकांचीं ।
झाली म्हणे अतिश्रितृप्ति न ही फुकाची^२ ! ॥२३॥
देखोनियां विविध विभ्रम सेविकांचें ।
सोडोनि दे रसिक षड्रस भोजनाचें ॥
^३ शृंगाररूप रस सप्तम वर्धमान ।
तिक्तादिकांघर कडी करि सावमान ! ॥ २४ ॥
प्रक्षाळिती कर नलानुग तोंच खाया ।
तांबूल वासित मिळे; न तुला सुखा यां. ॥
सत्कार सेवुनि दिनत्रय हे द्विवार ।
जाया घरास निघती जडचित्त फार. ॥ २५ ॥
राही तिथें नल निशा परिषट् प्रमाण ।
सूता कथी “स्वरथ सज्ज करून आण.” ॥
भैमी स्वतां रथ न उंच शके चढाया ।
दे हात तीस नल अंचित रोम व्हाया. ॥ २६ ॥

१ जुन्या ग्रंथांच्या शेवटीं किंवा पत्राच्या शेवटीं
छकार काढून त्या ग्रंथाची किंवा पत्राची समाप्ति
झाली अशी सूचना करावयाची वहिवाट आहे. वडा वाढून
झाला म्हणजे हें शेवटलें पक्वान्न आहे अशी सूचना
वाढपी करी.

२ अतिथींची तृप्ति झाली ती फुकाची अगदीच स्वस्त
पडली नाही असें त्यांनीं पानांत टाकलेल्या अन्नांच्या
राशींवरूनच दिसत आहे असें एक वाढपी म्हणत आहे.

३ रस सहा आहेत; तिखट, आंबट, कडु, गोड, कडू
इ. पण शृंगार हा एक सातवा पक्वान्नांतील रस आहे व तो
सारखा वर्धमानशील आहे अशी कवीची उत्प्रेक्षा आहे.
कारण सेविकांचा शृंगाररस चाखतांच इतर षड्रसयुक्त
पक्वान्नें जेवणाऱ्यांना नकोशीं झालीं.

आजन्म मांडिवर वाढवुनी सुतेला ।
 घाडून खेद पितरें तितका न केला ॥
 देतां निरोप जितका परि जांवयाला ।
 शोभे बहू विनय लक्षगुणी जयाला ! ॥ २७ ॥
 कांहीं नलासह पदें नृप भीम जाय ।
 बोलून चाटु परते, न दुजा उपाय, ॥
 वाऱ्यासवें ऋमुन मार्ग जशी सरिंची ।
 भेटे तटास, परते चटुलाप^१ वीची ! ॥ २८ ॥
 “तूक्षा पिता पुढिल पुत्रि ! सदैव धर्म, ।
 श्री, तुष्टि, ती सहनशक्ति तथाच शर्म, ॥
 आतां न मी कुणि तुला; नल सर्व एक;” ।

ऐसें वदून नृप सास्र करी विवेक ! ॥ २९ ॥
 जाई भूप अनल्प. त्या कळुन ये त्याची पुरी धोरणें ।
 दती श्यामल आम्रपल्लवमयी शोभा जिला तारणें ॥
 वाटे देखुनि रम्य उन्नत गृहें आंतील लांबोनियां ।
 भूषासाधितचूर्णकुन्तल^२ जणूं उद्ग्रीव पाहे प्रिया. ॥ ३० ॥
 लावी दृष्टि पुरी कडेस नल तों ध्याया तथा पाहुनि ।
 भैमी टाकि कटाक्ष; संधि दुसरी नाही बरी याहुनी. ॥
 पाहोनी अपुरी पुरी परतवी तो आपुली सखरी ।
 दोघांचा किति गोड संगम घडे मार्गांत अर्ध्यावरी !
 ॥ ३१ ॥

जायाभिराम नृपतीस अमात्यरत्नें ।
 पाहावया पथिं समाकुल येति यत्नें ॥
 येती जसे कुतुहलोरक धरून लोभा ।
^३पाहावया भ्रमर ते मधुपुष्पशोभा ॥ ३२ ॥

१ चटुलाप या शब्दांत श्लेष आहे. (१) चटुल आहे आप म्हणजे पाणी जिचें; जिचें पाणी ध्वनि करते अशी वीची, लाट; (२) चटु म्हणजे प्रिय असें जी लपति म्हणजे बोलते ती. लाटेचें पाणी तटावर आपटून जो ध्वनि निघाला तो तिचें प्रिय बोलणें असें कवि समजतो व ती लाट तटावर आपटून ध्वनि करून (कांहीं प्रिय बोलून) जशी परतते, तसा भीम नळाजवळ कांहीं प्रिय बोलून परत फिरे (फिरता जाहला)

२ वेणीफणी करून.

३ वसंत ऋतूतील पुष्पांची शोभा.

अभिनव दमयन्तीकान्तिलार्गीं बघाया ।
 गृहिं गृहिं पुरनारी येउनी बैसल्या या ॥
 सहज सकल यांची पाहुनी वक्त्रमाला ।
 म्हणति जन जहालीं हीं गृहें चन्द्रशाला. ॥ ३३ ॥
 लाह्या स्त्रिया उधळती वर ओंझळीनें ।
 स्वीकारितां नृप, शिरें शकुनार्थ लीनें, ॥
 मानी वरून करिती सुर पुष्पवृष्टि ।
 सौर्धी सभार्य शिरतां बहु त्यास तुष्टि. ॥ ३४ ॥
 भैमीचें प्रिय आचरोनि सगळें जें जें तिला मानलें ।
 पीडा तातवियोग जन्य हरिली कालें करोनी नलें ॥
 जागे मातृवियोग वाडव नलप्रेमाम्बुराशींतही ।
 जाणे कोमल ही मनःस्थिति न का कन्या जनांची
 मही^१ ? ॥ ३५ ॥

सर्ग १७

(दमयन्तीची प्राप्ति बलानें करून घेईन अशी इच्छा करणाऱ्या कलीची स्वयंवराहून परत जाणाऱ्या

१ या श्लोकांत मातृवियोगदुःखाचा गौरव केलेला आहे. कवि म्हणतो, “भैमीला प्रिय असें आचरण करून अथवा इष्ट वस्तूचें दान करून पितृवियोगापासून भैमीला झालेली मानसिक पीडा चिरकालानें कां होईना, पण नलानें दूर केली हें खरें; पण ती सर्व महीभर प्रसिद्ध अशी मातृवियोगपीडा असह्य झाल्यामुळें ज्याप्रमाणें वाडव अग्नि त्याचा जलाशीं विरोध असूनही नाश न पावतां एवढ्या मोठ्या सागरजलाच्या राशींत धगधगीतच राहतो, त्याप्रमाणें तो मातृवियोगजन्यपीडारूपी वाडव' नलाच्या प्रेमरूपी महासागरजलांत धगधगीत न विझतां राहिला ! ही कन्याजनांची मनस्थिति मही (सर्व जग) जाणतें. घोघर कन्या आहेत. घोघर पत्नी-प्रिय पती पत्नीचें प्रिय आचरण करित असतील; पण कन्यांचें मातृप्रेम नष्ट होत नाही. तें सदैव त्यांच्या हृदयांत प्रज्ज्वलित असतें.

कालिदास म्हणतो—गृहस्थाश्रमी कन्याविरह कसा सोसतात तो कळत नाही. श्रीहर्ष म्हणतो—कन्या मातृ-विरह कसा सोसतात तो कळत नाही. पित्याचें कन्या-प्रेम अधिक की कन्यांचें मातृप्रेम अधिक ?

दिक्पतीची गांठ पडते. दमयन्तीने नळाला वरिले.
आतां तेथे जाऊं नकोस असें दिक्पतीनीं कलीला
सांगितले, तरी उभयतांचा वियोग घडवून आणीन
अशी प्रतिज्ञा कलि करतो व भ्रमण करीत असतां
नलाच्या बागेत विभीत वृक्षावर आश्रय करून
राहतो.)

शाली वृथारंभ घरेस धांव ।

बाधे सुरांचा न तिथे निभाव ॥

जा ये करी व्यर्थ समुद्रवीचि ।

लीला तशी जाहलि दिक्पतीची. ॥ १ ॥

शिष्यास विद्या गुरु चित्तगा दे ।

गुरुस्मृतीमाजि तथापि नांदे ॥

भैमी तशी अर्पुनियां नलास ।

ते चिंतिती तीस पळापळास. ॥ २ ॥

स्वर्गास जाती सुर ते रथांत ।

वेगें तयांच्या उठतांच वात ॥

आकृष्टशा मागुनि मेघपंक्ति ।

जाती नसोनी अणुमात्र सक्ति. ॥ ३ ॥

आकाशदेशीं जलदा ध्वजेचा ।

धांसोनियां दण्ड निघे विजेचा ॥

प्रवाह; तेव्हां मनि एक शंका ।

रथावरी हैम सजे पताका ! ॥ ४ ॥

येतां मिळायस सुरां; न खोटें ।

आकाश सारें सशरीर लोटे ॥

संघात होतां, कलि अक्षरोग ।

स्मरा करी शोधुनियां पुरोग. ॥ ५ ॥

इन्द्रादिकांस नलरूप अजून जांचे ।

नेत्रांस रूप न रुचे मकरध्वजाचें. ॥

१ येथे अक्षरोग या शब्दांत श्लेष आहे. अक्ष म्हणजे जे फासे, त्यांच्यासंबंधे रोग म्हणजे विकृति उत्पन्न करणारा असा जो कलि त्यानें अक्षरोग (अक्ष म्हणजे जे डोळे त्यांना रोग उत्पन्न करून त्यांची विषय-ग्रहणशक्ति नाहीशी करणारा जो स्मर, मदन) ध्याला शोधून काढून पुरोग (अग्रेसर) केले.

नासत्य सांगति अरोचक कर्म योगें ।

शालें तयांस अचिकित्स्य; सरेल भोगें ! ॥ ६ ॥

तों एक लोष्ट उचली करण्या प्रहार ।

कांपे तदीय तनु होउनि तप्त फार ॥

गालिप्रदान करि उच्च करोनि घोष ।

हा क्रोध मूर्त सकलां दिसला सदोष. ॥ ७ ॥

उत्पादण्या रंजन हा समर्थ ।

वैराग्य उत्पन्न करी किमर्थ ? ॥

होवोनियां दीप्त, तमःप्रसूति ।

सर्वेंद्रियाच्छादि करी कशी ती ! ॥ ८ ॥

दांतांनीं निज ओष्ठ चावुनि सदा जो काढितो शोणित ।
त्याचे शिष्य म्हणून होति बुबुळें ज्याचीं सदा लोहित ॥

ज्यांच्या भ्रूकुटिचा जसा भुजगिचा संकोच शोमे तसा ।
क्रोधोपासक वर्ग ये दिसुन तो फूत्कारितां सर्पसा. ॥ ९ ॥

दोन्ही हस्त पुढें करुनि धनिका प्रार्थित मार्गी फिरे ।
देतो, वा न, अशा भये वच परी कण्ठांत ज्याचें जिरे ।

घाली जो निज अंगुली उघडुनी तें तोंडही वांकडें ।
क्रोधामागुन लोभ देह घवनी ये तोंच देवांकडे ! ॥ १० ॥

१ अश्विनीकुमारांनीं सांगितले, 'तुम्हांला अघादिकांची रुचि हरण करणारा रोग झाला आहे. तो आणखी अचिकित्स्य आहे, जेव्हां भोग सरेल तेव्हांच तो बरा होईल.'

२ हे क्रोधाचें पुढें चालू केलेलें वर्णन आहे. हा क्रोध रंजन (मुखाला लाल रंग) चढविण्याला समर्थ आहे. मग हा मागाहून वैराग्य (उद्वेग) कसा उत्पन्न करतो ? हा दीप्त (प्रदीप्त) तेजोरूप असून तमःप्रसूति अज्ञानाची प्रसूति (उत्पत्ति) कशी करतो व तेणेंकरून चक्षुरादि इंद्रियांची रूपादिविषयग्रहणशक्ति नाहीशी करून त्यांना आच्छादित करून कसे टाकतो ?

३ क्रोधाचे उपासक लोभादि क्रोधवश होऊन दांतांनीं ओठ चावून रक्त काढतात. त्या रक्ताला त्यांचे नेत्र गुरू करतात. म्हणजे रक्ताप्रमाणें लाल होतात. असा या श्लोकाच्या पहिल्या दोन ओळींचा भावार्थ आहे.

केलेले दिसती जर्गी अमितशा दैन्ये व चौथेंहि जे ।
झेंपे जाठर वन्हिला न, इतकें खाण्यास ज्यां पाहिजे ॥
“खाती हे सगळें दहीं, घृत कसें आम्हां न कां
राखिती !” ।

ऐसें भांडत लोभसेवक तिथें आले पहा ते किती !
॥ ११ ॥

दानार्थ जो विषुल पाहुन पात्र पाणी ।
सोडावयास वर इच्छि कधीं न पाणी ॥
तो लोभ निःस्व विकितो निज पुत्रदारा ।
दासांपरी अहह ! त्या धनिकां उदारां ! ॥ १२ ॥

तो कोप फार करतो तर, विप्रहत्या ।
तो काम काय ? चढतो गुरुतल्प जात्या ॥
हीं पातकें करुन, शेष तशींच तीन ।
लोभास शक्य करण्या वद कोणतीं न ! ॥ १३ ॥

स्वीकारी नच बोध बन्धुकृतही मूर्ख स्वतां आपण ।
आरमत्वे कवटाळुनी बसत जो देहादिकांचा गण ॥
पोंहे नित्य असत्य शुक्तिरजतन्यायें अविद्याजलीं^१
दिक्पालां दिसला विचित्र असला तो मोह त्याच
स्थलीं. ॥ १४ ॥

ज्या काम आधि वधि त्या वधि मोह आणि ।
लज्जा मनीं लवही अर्जुन तो न आणी ॥
संहारि जो कुरुचमू सगळी शरानें ।
शूलें जरी वधिलि कालिंच शंकरानें^३ ! ॥ १५ ॥

१ हीं दोन पातकें करुन बाकीचीं तीन मिळून एकंदर ब्रह्महत्या, सुरापान गुरुतल्पगमन सुवर्णस्तेय इत्यादि जीं पंचमहापातकें सांगितलीं आहेत, तीं करुनही आणखी अल्पस्वल्प पातकें असतील तीं लोभ सर्व करूं शकतो. षड्रिपुंपैकीं कोपादि एक एक रिपु एक एक महापातक करतो. लोभ हीं सर्व करतो व आणखी करतो, म्हणून लोभ षड्रिपुंचा राजा आहे.

२ मायाजलीं.

३ कामानें आधींच मारलेल्यांना पुन्हां मारावयास व त्यांना मीं मारलें अशी बढाई करावयास मोहाला लाज वाटत नाही. शंकरानें लयकारक देवता म्हणून कालींच

कान्ता काय करील ? पुत्र मजला आहे, तरी
बाल हा !
क्षेत्रांची स्थिति काय होइल उद्यां नेतां मला
काल हा ? ॥

अन्तीही स्मरतो स्मरारिस न जो, सौख्यार्थची
वांचतो ।
मोहाचा अनुजीविवर्ग दिसला देवांस तेथेंच तो !
॥ १६ ॥

कामादिकां परिचयें पहिल्याच आतां ।
जो तो दुरुन वळखी सुर त्यां पहातां ॥
बौद्धादि होति न विनिश्चित जे वरुन ।
आले सुनील पट आशिख घांघरुन ! ॥ १७ ॥

देवांपुढें जें कलिसैन्य दाटे ।
तें त्यक्तमर्याद समुद्र वाटे ॥
त्यांतून चार्वाक कठोरवर्ण ।
वाक्यें वदे, जर्जर होति कर्ण. ॥ १८ ॥

“^२यज्ञें मिळे स्त्री फळ हें खरें का ? ।

पाण्यावरी घोंड कधीं तरे का ? ॥

^३इच्छाघराचारपथांत बांध ।

घाली न धीवृद्ध नसून अंध ! ॥ १९ ॥

कुरुचमूचा संहार शूलानें आधींच केला. मग अर्जुनानें शरानें संहार केला. पण मींच कुरुसेना मारिली असें अभिमानानें म्हणावयास अर्जुन लाजला नाही.

१ बुद्धाच्या धर्माला एकवेळ राजाश्रय मिळाला तेव्हां बुद्धाची गणना दशावतारांत झाली. पुढें श्रीशंकराचार्यांनीं त्या धर्माचें उच्चाटण करतांच त्याच्या सगळ्या अनुगांची गणना कलिपुरुषांत होऊं लागली. हा काळाचा महिमा आहे !

२ ‘येथें ज्योतिष्ठोमेन स्त्रीकामोयजेत’ हें श्रुतिवाक्य उद्दिष्ट आहे.

३ इच्छापर म्हणजे इच्छेप्रमाणें आचार करण्याचा जो एक मार्ग आहे त्याला बुद्धीनें वृद्ध असा मनुष्य कधींही बांध घालणार नाही. जो घालील तो वयानें वृद्ध पण बुद्धीनें मूर्ख अथवा अंध समजावा.

ते मम्म पुंड्र, शुभतंत्र व अग्निहोत्र ।
 त्यांच्याशिवाय दुसरे अति दीर्घ मंत्र ।
 धंदे प्रतारकचि केवल जीविकेचे ।
 देतील शर्म परलोकिं जनांस कैचें ? ॥ २० ॥

बसून येथें जन एक जेवी ।
 अन्यत्र होतो मृत तृत कैवी ? ॥
 वार्ता कशाला परवंचनाची ।
 ही स्वोपजीवी कपटी जनांची ! ॥ २१ ॥

क्रोधा शक्र चढे म्हणे क्षत करी हा कोण धर्मावरी ।
 झाला कोप असह्य सर्वहि नभा अग्निस्फुलिंगें भरी ।
 “ये ! ये ! आधि पुढें” म्हणे वरुणही होवोनि
 कोपावण ।

“याचा कण्ठ करीन कुण्ठित” म्हणे तो धर्मराट्
 दावण. ॥ २२ ॥

चर्या दिक्पतिंची बघून, सगळी सेना निवारी कलि. ।
 त्यांच्या सन्मुख होउनी मग वदे चार्वाक बद्धांजलि ।
 “वन्दी केवल कालरूपकलिचा आहे पराधीन मी ।
 नाही हा जन चाटु शब्द वदतां दण्डार्ह. पायां नमीं,
 ॥ २३ ॥

तेव्हां स्यंदनमंदिरांत दिसला आसन्न देवां कलि ।
 ज्याची पापभरांत कान्तिबहुल ग्रीवा दिसे वांकली ॥
 ज्याचा स्पर्श नको व दर्शन नको ज्याशीं नको
 भाषण ।
 येई मत्त पुढें सहेल कलि तो देवां पुसे आपण.
 ॥ २४ ॥

१ या नंतर चार्वाकाच्या भाषणाकडे ५।२५ श्लोक हर्षानें लाविले आहेत. त्यांत वेद, कर्म, नीति इत्यादिकांची विटंबना केलेली असून देहात्मवाद पुकारलेला आहे. कुतूहल असल्यास बेचाळिसावा मूळ श्लोक वाचावा. त्यावरची विद्याधरी टीका वाचावी. नवमतवादाची तरफदारी याहून अधिक कोणाला करतां यावयाची नाही. हे श्लोक गाळले आहेत. त्यांतील प्रश्नांचीं इन्द्रादिकांनी दिलेलीं उत्तरेही गाळली आहेत.

“वास्तोष्पते ! कुशल नीट तुजें कळोंदे ।
 तूं सांग रे ! वरुण ! नांदसि काय मोदें ? ॥
 अग्ने ! प्रसन्न मन वा न वदें मुखानें ।
 हे काल ! सांग सखया ! अससी सुखानें ? ॥ २५ ॥

भैमीस्वयंवरमहोत्सव गोड वृत्त ।
 जाया करी सरळ तेथ मज प्रवृत्त ॥
 आज्ञा करा ! तिजविणें दुसरे नको ते ॥
 आम्हांस अन्य दिसती उपचार कोंते.” ॥ २६ ॥

याची अकारण अहंकृति ऐकतांची ।
 झाली सविस्मय किति स्थिति निर्जरांची ॥
 तोडें बघूनि चिरकाल परस्परांचीं ।
 ते बोलती “दिससि मूर्ख केले ! खराची ! ॥ २७ ॥

समक्ष तेथें सुर सानुराग ।
 पाताळिंचा वासुकि थोर नाग ॥
 तथापि भैमी वरुनी नराला ।
 आम्हां करी पात्र अनादराला ! ॥ २८ ॥

जगत्रयाचा युववर्गगर्व ।
 नेला जयें स्पष्ट हरून सर्व ॥
 स्वयंवराच्या अज त्याच गोष्टी ।
 संक्रान्त झाल्या सगळ्या जनौष्टीं. ॥ २९ ॥

टाळी भुजंगेश अशिष्टवेश ।
 नलान्य तैसा जणुं वानरेश ॥
 पसन्त तीतें नल उज्ज्वलांश ।
 तसा न झाला परि देववंश.” ॥ ३० ॥

तत्काल अन्ययुग तो कलि घोरमुद्र ।
 कोपे तसा प्रलयकालिंहि तो न रुद्र ॥
 झोले “ असांप्रत कसे नुसते पहात ।
 राहोनियां उचलिलात तुम्हीं न हात ? ॥ ३१ ॥
 श्री, व्ही नलास अमरांस मिळे क्रमानें ।
 तुल्याभ लाभचि शकार हकार मानें ! ॥

१ वास्तोष्पति हें इन्द्राचें नांव आहे. या श्लोकांतील प्रश्नावरून कलि कसा उन्मत्त आहे तें कळून येत आहे. तो यमार्शी तर मित्रत्वाच्या नात्यानें बोलत आहे.

भैमी खरी भवदनादरदुर्विदग्ध ।
 क्रोधाग्निनें न कशि केली तिथेंच दग्ध^१ ? ॥ ३२
 सोडी महावंशसुरांस भैमी ।
 वरार्थ कां नम्र नलास नेमी ? ॥
 क्रोधाग्नि कैसा तुमचा विज्ञाला ।
 तृणाख्य हा का नल फार झाला ? ॥ ३३ ॥
 हा अग्नि दारुण चढूनहि कूटराशी ।

१ कलि म्हणतो—वाहवा ! खूप मजा केलीत. जगच्छ्री (भूलक्ष्मी) नळाला मिळाली व जगद्धी (लज्जा) तुम्हांला देवांना मिळाली. दोघांचा लाभ तुल्याभ (तुल्य आहे भा म्हणजे बाह्यरूप ज्याचें असा वाहेरून दिसा प्यांत एकच असा लाभ) झाला ही गोष्ट खरी पण शकारांत व हकारांत जो भेद आहे तो दोघांच्या लाभांत आहे. श्रीतला शकार काढा, व हकार तीत घाला म्हणजे श्रीची ऱ्ही होते. ती तुम्हांला मिळाली. कांहींतरी मिळालें या दृष्टीनें तुमचा लाभ झाला. ही भाषा दोघांना लागू आहे. ऱ्हीतला रकार काढा व तीत शकार घाला म्हणजे ऱ्हीची श्री होते ती नळास मिळाली. या दृष्टीनें खरा लाभ नळाचा झाला !

२ येथें वंश व नल या शब्दांत श्लेष आहे. कुलवान व शीलवान अशा उत्कृष्ट वराचा अभिलाष करण्याचा आव घालून भैमीनें कश्यपवंशांतल्या देवांना सोडून दिलें व नम्र कुलाच्या नळाला वर पसंत केला हें तिचें करणें म्हणजे महावंश (मोठाले वेणू अथवा कळक) टाकून नेहमीं नमते घेणारें नळ (तृण) पतकरण्यासारखें आहे. हाच अर्थ घेऊन कलि म्हणतो तुम्हीं भैमीला दग्ध केली नाही तें कळलें; पण या तृणाख्य नळालाही दग्ध केल्या शिवाय तुमचा क्रोधाग्नि विज्ञाला हें आश्चर्य आहे.

३ येथें कूटशब्दांत श्लेष आहे. कलि म्हणजे ' विवाह-होम प्रसंगी हा (अग्नि) कूटराशीवर (काष्ठराशीवर) चढून प्रदीप्त होत्साला नलभैमीच्या विवाहाचा साक्षी झाला. हा कूट राशीवर साक्षी झाला म्हणजे कूटसाक्षी झाला. कूटसाक्षी म्हणजे खोटा साक्षी. खोटा साक्षी सत्यापलापन करी (खोटें बोले) ही गोष्ट खरी, पण कूट साक्षी खोटें बोलून जशी एकाची वस्तु काढून परक्याला देतो तशी नळाची भैमी त्यापासून घेऊन इतर सुरांस अग्नीनें कां दिली नाही ? यावरून कूट साक्षी होऊन अग्नि अगदीं फुकट !

साक्षी विवाहसमयी असुनी नरांशी ॥
 सत्यापलापन करी, नववस्तु काढी ।
 एकाकडून, दुसऱ्यास तशी न वाढी ! ॥ ३४ ॥
 क्षमा असोनी गुणभूत, दोष ।
 झाली; तयानें मज येत रोष ॥
 आज्ञा म्हणोनी मज द्या कलीस ।
 हरोनियां आणिन एकलीस ! ॥ ३५ ॥
 स्वयंवराचा गत शोक हां कां ? ।
 आम्ही न जाऊन उगाच हांका ! ॥
 भैमी पराची परिणीत दारा ।
 अस्मादिकां ती नलगे उदारां ! ॥ ३६ ॥
 नाही नलाची करुणा मनांत ।
 न का सुरांच्या अवलोकनांत ? ॥
 टाकावया लाविन भूमि भैमी^१ ।
 केलि प्रतिज्ञा नल जिंकण्या मीं. ॥ ३७ ॥
 मोठा विरोध कलिचा, लघु नैषधार्शी ।
 गावोत ' वा ' ! म्हणुन तीन जगें अधाशी ॥
 सांगा प्रचण्डरुचिमण्डित कान्तिराशी ।
 तो काय सूर्य करि वैर न कैरवाशीं ? ॥ ३८ ॥
 सवंगडी द्वापर बोलला ' वा ! ।
 कुणी कलीला नच बोल लावा " ॥
^२बलारि उच्चारि निषेधवाणी ।
 कानावरी ठेवि सपाट पाणी ॥ ३९ ॥
 " नसे तुझा हा व्यवसाय भव्य ।
 कले ! नलाची मति साधु, सव्य. ॥
 संदेह ही संभवतो न धर्मी ।
 तुम्हीं जयी व्हाल न पापकर्मी. ॥ ४० ॥
 पातिव्रत्यगुणें विनीततम ती भैमी नलाची कुठें ! ।
 तुम्हीं भ्रान्त कुठें ! सदैव हृदयीं अज्ञान ज्यांच्या
 उठे ! ॥
 नाही शक्य निरर्थ हानि करणें निहेंतुवैरें तिची ।

१ राज्य व स्त्री हीं दोन्ही मी नळाला सोडावयास लावीन.

२ इंद्र.

मिथ्याज्ञानविरोधक प्रमितिला बाधा नसे^१ भ्रान्तिची.
॥ ४१ ॥

आलास दुष्ट धरुनी अपकारबुद्धि ।
वाचा ' करीन ' इतकी करि पापसिद्धि. ॥
व्यापार मानस सदोष असा विमोहें ।
होईल कायिक किती तुजला कळो हें. ॥ ४२ ॥
भैमी वरी आपण वैरसेना, ।
धांवोनियां लाभ कुटें दिसेना ! ॥
विमान उद्वेग करील काय ? ।
संक्षोभ केव्हां शिणवी न काय ?" ॥ ४३ ॥
जें बोलले देव पुढें कलीला ।
ती वाटली त्यां जणुं एक लीला. ॥
बोले तयां तो समवर्ण बोल ।
तेणें ठरे भाषण सर्व फोल.^२ ॥ ४४ ॥

१ येथें दमयन्तीला प्रमिति (सम्यक्ज्ञान) म्हटलें आहे. कलि हा शुक्तीचे ठिकाणीं भ्रमानें रजताचें (रुप्याचें) अस्तित्व समजणारा अज्ञानी मायाग्रस्त असा आहे. शुक्तीचे ठायीं रजताचा नुसता आभास होतो (रजजूचे ठायीं जसा सर्पाचा होतो तसा.) पण सम्यक् अनुभूति जी प्रमिति (सम्यक्ज्ञान) तिला अज्ञानाची भ्रान्ति (बाधा) होत नाही. तुम्हीं निष्कारण वैर करून दमयन्तीला बाधा करूं शकणार नाहीं.

२ सर्व भाषण कसें फोल झालें तें वरील (४३व्या) श्लोकांचे दोन अर्थ पुढे दिले आहेत ते वाचले असतां कळेल. तो श्लोक समवर्ण आहे. तेच तेच वर्ण वेडावून दाखविण्यासारखे आहेत; पण दोघांना(देवांना व कलिला) लागू होणारे आहेत.

प्राणी भाडतां भाडतां 'तूं नि मीं' वर येतात तेव्हां तेचतेच शब्द एकमेकांस उलटून बोलतात तसाच प्रकार देवांचा व कलीचा झाला आहे. कसा तो ४३ श्लोकाचे दोन अर्थ कसे होतात ते पाहिलें म्हणजे कळतें. पहिल्यानें इन्द्र कलीला म्हणतो:—अरे ! भैमीनें आपण (आपण होउन) आधींच वैरसेना (वीरसेनाच्या पुत्राला, नळाला) वरी (वरिलें आहे) म्हणून मागाहून तुझ्या धांवत जाण्यांत लाभ कोठेंही दिसत नाहीं तुझे हें विमान(आकाशगामिरथ) उद्वेग (उत्कृष्ट आहे वेग ज्याचा असें) आहे. पण तें करील

“ तूं कांहिं का करिस ना ” ? मग इन्द्र बोले ।
नेशी न त्यांत अमुचें हरुनी डबोलें !” ॥
चित्तांत देव म्हणती “निजधाम साधूं.” ।
गांठावया कलि नलास निघे असाधु. ॥ ४५ ॥
होता सर्वे द्वापर एक मात्र ।
मानी न त्यां नैषधदेश पात्र ॥
तडाग यागादिक धर्म दाट ।
पापां प्रवेशार्थ सविध्न वाट ! ॥ ४६ ॥
अहह ! काळचि हा युगलक्षण ! ।
नृपपुरा गमना न हवा क्षण ॥
निषध राष्ट्र न हें; विधुमण्डल ।
ग्रहचि राहु गमे, कलि हा खल ! ॥ ४७ ॥
पडुनि कार्नि पदक्रमसंहिता ।
कलि म्हणे मुकलों अपुल्या हिता ॥
उचलितां पद हें किति कांपरें ।
अगदिं संकुचित क्रम कां बरें ? ॥ ४८ ॥

काय ? (त्याचा उपयोग काय ?) तूं त्वरेनें तेथें जाशील (शीघ्रप्रवास करून तेथें जाशील) ; पण तेणें तुझा काय (देह) संक्षोभाने शिणला नाहीं का जाणार ?

आतां कलि इन्द्राला परत म्हणतो ;—होय. भैमीनें आपण होउन वीरसेनाशीं लग्न लाविलें हें खरें. मग तुम्हाला तरी धांवत जाण्यांत कोठें लाभ झाला आहे ? आम्हीं वरदानार्थ म्हणजे जोडप्याला वरदान करावयास गेलों होतो ही तुम्हीं थाप मारीत आहांत. तुम्हीं अपयश घेऊन परत आलां आहांत. तुम्हांला उद्वेग वाटत आहे व तो विमान म्हणजे (विगत आहे मान ज्याचा असा म्हणजे) अहंकाररहित आहे. इन्द्राणीला तोंड दाखवावयाला तुला जागा नाही. चित्तक्षोभानें तुझा काय मात्र शिणेल !

१ नळाच्या राजधानींत गेल्यावर श्रोत्रियांच्या मुखांतून वेदांचें पठण ऐकून, कसें ? तर—पदक्रमयुक्त म्हणजे वेदाचा पदविभागयुक्त उच्चार ऐकून पूर्वपदाचा त्याग करून उत्तर पदाचा उच्चार करून म्हटलेली ऋग्वेदाची संहिता ऐकून—कलीच्यानें पदही(पायही) उचलवेना. त्याला कापरें भरून त्याचा क्रम (गति) ही कुण्ठित झाली. हा अर्थ पदक्रम या शब्दांवर श्लेष आहे म्हणून साधला आहे. पदक्रमयुक्त वेद ऐकून याचें पद (पाऊल) उठेना व क्रम त्याची गति) होईना.

अतिथिपूजन पाहुन अंगणी ।
 गृह न हें अपुलें म्हणुनी गणी ॥
 विफल दृष्टि करी ऋतुधूम्र हा ।
 स्थळ असें कलिला न म्हणे रहा. ॥ ४९ ॥
 मिथ्या वदे नर. म्हणे कलि, “येथ मित्र ।”
 स्त्रीशीं वदे पति, असें उमगून चित्र ॥
 झाला कलि व्यथित चितुन शास्त्रघोष, ।
 कीं नर्मभाषण असें धरिती अदोष ! ॥ ५० ॥
 मासोपवासव्रत आचराया ।
 लागून पाडी कुणि लीन छाया^२. ॥
 आश्चर्य ! उल्लंघन दूर राहो ।
 जागीं भरे कंप कलीस कां हो ? ॥ ५१ ॥
 गृहस्थ सारे भरले गृहांत. ।
 वैखानसांनीं वन शोभिवन्त. ॥
 देवालयें व्यास उपासकांनीं. ।
 कलीस थारा न पुरीं न रानीं. ॥ ५२ ॥
 हिंसा कुठेंहि न दिसे कलिची प्रिया जी ।
 कां बोलती कलिस मूर्ख मुखें न, “या ! जी !” ॥
 “वाचंयमी” कलि म्हणे “मज देति गाली ! ।
 “जे वंदिती गुरुंस ते चपराक गालीं !” ॥ ५३ ॥
 घेई ऋषि स्वकरिं आचमनार्थ पाणी ।
 “शापावया” कलि म्हणे “करि सज्ज पाणी” ॥

१ कोणी एक पुरुष मिथ्या (खोटें) बोलला असें ऐकून कलीला आपला मित्र भेटला असें प्रथमतः वाटून आनंद झाला; परंतु हें भाषण पतीचें पत्नी जवळ चाललें आहे असें समजतांच वाईट वाटलें. कारण असें भाषण शास्त्र पाप समजत नाही; न नर्मयुक्तवचनं हिनस्ति अशीं शास्त्रवचनें महाभारतादि ग्रंथांत आहेत.

२ कोणी मासोपवास करून कृश झाली होती. तिची छाया लीन पडली म्हणजे ती स्वतां लीन झाली.

३ मूर्ख लोक सुद्धा कलीला ‘या’ ह्मणतना. जेथें मित्र नाही, जेथें स्त्री नाही तेथें कोण वसति करील? ज्याचे वाचेवर संयमन होतें (जो वायफळ बोलत नाही) तो मला गाली देतो असें कलीला वाटलें, तर जो गुरुजनांना वन्दन करतो, तो माझ्या मुसकुटांत मारतो असें वाटलें.

मुंज्यांस पाहुन समेखल ऊर्ध्वदण्ड ।
 “बांधून मारतिल हे मजला उदण्ड !” ॥ ५४ ॥
 पाखण्ड शोध करण्या कलि जों निघाला ।
 तों घालिती वरतिं कर्मठ घोर घाला ।
 पाहोनियां कलि जपीस म्हणे “न अक्ष ॥
 हा प्राण ओढि गमते मम हा समक्ष !” ॥ ५५ ॥
 चित्तीं म्हणे कलि “ मला नडते त्रपा ही ।
 कोठें न पातक दिसे अणु मात्र पाहीं. ॥
 भैमीत पाहुं कळला जर पापलेश ।
 शोधूं, असे अनृतभाक् जर नैषधेश.” ॥ ५६ ॥
 भैमीसेवित तों कलीस दिसला दुष्प्रेक्ष्य पाप्यां, नल ।
 तो वाटे रवि ज्यास नित्य करिते संज्ञा^१ प्रभा, उज्ज्वल ।
 सान्द्र प्रेम बघून शल्य रुतलें वाटे कलीला हृदीं ।
 नर्मक्रीडन कायकर्तन करी त्याचें गमें त्या पदीं !
 ॥ ५७ ॥

निर्विण्णचित्त कलि, सोडुनि राजवाडा ।
 उद्यानमार्ग धरिं लोटुनियां कवाडा ॥
 बोले मनांत कलि “या स्थळिं कां न थोपा ? ।
 जाईल येथ नलदोषविचार सोपा ” ॥ ५८ ॥
 जे पत्रपुष्पफलदान तरू करून ।
 देवद्विजापचिति हेतु, तयांमधून ॥
 पापा नसे उचित एकहि आश्रयास ।
 “ शोधूं दुजे ” कलि म्हणे “करुनी प्रयास.”
 ॥ ५९ ॥

वैदर्भीनिषधेश दोष बघतां राहोनियां काननीं ।
 वर्षे गेलिं अनेक शुष्क कलिचीं चिंता वसोनी
 मनीं ॥
 होता हिण्डत हाच आशय मनीं ठेवोनियां द्वापर ।
 वाटे राहति जागरूक कलिका रानीं लतेन्यावर.
 ॥ ६० ॥

होता पादप एक त्या उपवनीं जो धर्मकार्याई न ।
 व्हाया पूर्ति परी अशेष तरुंची ज्यांचें दिसे
 अर्जन ॥

तो झाला कलिला विभीतक^१ परी मोठेंच आलंबन ।
मानी तें स्थल तो म्हणून सगळें कल्पद्रुमांचें बनै ।
॥ ६१ ॥

नळान्या आरामीं विविध सुमनें शुभ्र फुलतीं
म्हणोनी त्या मानी प्रतिभट विधूचा जनमति ॥
तया माजी राहे कलि करुनियां वास सतत ।
मृगान्या रूपें तो वरतिं दिसतो डाग असित ।
॥ ६२ ॥

तों भीमजेच्या सह वैरसेनि ।
स्मरास पूजी स्वपुरीं वसोनी ॥
भाचूड ओढी स्मर पुष्पचाप ।
दे त्यांस जेंवीं विरहींस ताप. ॥ ६३ ॥

सर्ग १८

(भूतलावरील इन्द्र जो नल तो भूतलावरील
शची जी भैमी तिच्यासह रममाण होत्साता रत्न-
खचित प्रासादांत वसता झाला.)

“ झाली तृतीयपुरुषार्थपयोधिपार ।
न्याया तरी ” नल म्हणे “ममदारसार.”^३ ॥

१ वृक्षविशेष

२ नळाला वृक्षलतांची आवड होती. माझे उपवनांत
वृक्षलतागुल्मांच्या सर्व जाती आहेत म्हणूनच केवळ
हा विभीतक वृक्ष कोठून तरी मिळवून (त्याचें अर्जन
करून) नळानें आपल्या वनांत लावून तो वाढविला
होता.

३ दारसार (स्त्रीरत्नभूत स्त्रीसारभूत) अशी दमयन्ती,
तृतीय पुरुषार्थ (धर्म, अर्थ, काम व मोक्ष या चार
पुरुषार्थी पैकीं जो तिसरा पुरुषार्थ, काम) हाच कोणी
पयोधि (समुद्र) तो पार उल्लंघून जाण्याकरतांच प्राप्त
झालेली तरी (नौका) आहे असें मानून नळ नौकाविहार
करून लागला-दमयन्तीसह रममाण झाला. कशाकरतां ?
कामलालसा पुरवण्याकरतां नव्हे तर कृतकर्माचा क्षय
करून मोक्ष मिळविण्याकरतां नळ विषयांत रममाण झाला;
कारण तो विज्ञ होता. (ब्रह्मज्ञानी होता.) त्याला कर्माची
बाधा कशी होणार ?

ठेवी अमात्यशिरिं सर्वचि राज्यभार ।
कर्मक्षयार्थ नृप विज्ञ करी विहार. ॥ १ ॥
सर्वार्थनिर्वाहक थोर शक्ति ।
चिंतामणीच्या गलिं सान्द्र पंक्ति ॥
घालून राहे नल उच्च सौधीं ।
मानी तयाची तृण मेरुला धी ! ॥ २ ॥
अंतःपुरीं अगदचंदन भृत्य जाळी ।
सौरभ्यसिक्त न, अशी उरवी न जाळी. ॥
कर्पूरवर्ति, सुरभीकृत तैल साजे ।
ज्यांमाजि ते उजळवी किति दीप सांजे ! ॥ ३ ॥
धेवून एणमद कुंकुममिश्र हातें ।
देवून लेप मणिभूषितभूतलातें ॥
साधून सारवण सेवक कापराचें ।
माल्यें सुवासित करी गृह भूधराचें. ॥ ४ ॥
कोठें सजे कनकनिर्मित सौधदेश ।
कोठें न रत्नरचनेविण एक लेश ॥
कोठें गमे सजविली जणुं चित्रशाला ।
कोठें भुले जन विलोकुनि इन्द्रजाला. ॥ ५ ॥
भिर्तीवरी विविध दर्शन बाहुलीचें ।
जें सूत्रधार घडवी स्वकरें हुलीचें ॥
दृष्टीस तें पडुनियां पथिकां फुकाचें ।
होऊन कारण बसे बहु कौतुकाचें. ॥ ६ ॥
येउ तामस निशा अंवसेची ।
अंध तें तम कुठें न वसेची. ॥
सौध भित्तिमणिराशि अमंद्र ।
चंद्रिका निपजवी जणुं चंद्र. ॥ ७ ॥
कामशास्त्रगत सर्व कारिका ।
दाखवी म्हणुन पाठ सारिका. ॥
भीमजेसह नलास कायते ।
सांगते रतिविलास आयते. ॥ ८ ॥
वाहे जियेंत रस उज्ज्वल आणि गोड ।
रुपांत वक्र मृगशृंग जियेस जोड ।
सौधापुढें न तुटतां भ्रमते नदी ती ।
कीं किन्नरीच जणुं गाउन मंजु गीति ! ॥ ९ ॥

चित्रार्पितस्वपुरुषार्थकथेतिहासे ।
या सौधभित्तिवर चित्रित काम हांसे ।
बोले सदर्प मम साहस हें अमंद ।
म्यां लाविला मुनिवरांसही थोर छंद. ॥ १० ॥
क्रीडा शिखी प्रसृतपुच्छ सशब्द नाचे ।
“इन्द्रादि दास” म्हणतो. “जरी अंगनांचे ! ॥
स्वामी मदीय परि एकचि कार्तिकेय ।
केला जित स्मर जयें इतरां अजेय !” ॥ ११ ॥
क्रीडा करी बहुपरी हरि गोपिकांशीं ।
ज्यां वर्णितो कवि विचित्र पदार्थराशी ॥
त्यां येथ सौधशिखरांवर सर्व ठेवी ।
कोरून शिल्पिजन घेऊन टंक तेंवीं. ॥ १२ ॥
जी भैमिनें नृपतिच्यासह कामकेलि^१ ।
अन्योन्य होउनि सहाय निकाम केली ॥
ती बुद्धिगोचर महाकविंना न झाली ।
त्यांची निगूढरसदर्शनधी बुझाली ! ॥ १३ ॥
शयनवैशिंम शिरे पतिच्या न जे ।
शिरविल्या शयनास न जी भजे ॥
भजवितां पडुडे नच सन्मुखी ।
सभय ती पतिला न करी सुखी ! ॥ १४ ॥
लज्जेत भीमतनया जणुं ही बुडाली ।
राहे उभी अचल घालुनि मान खालीं. ॥
चित्रार्पिता शयनमंदिरभित्तिभागीं ।
मानी श्रुताश्रुतचि भर्तृविनंतिलागीं. ! ॥ १५ ॥
कांहीं सुधामय पडो श्रवणांत वाणी ।
ऐसें मनांत मग नैषध भूप आणी ॥

१ विश्रामित्रादिकांस

२ विचित्रार्थांचें प्रतिपादन करणाऱ्या शब्दांचा राशीच
भसा जो शुक्राचार्य तो गोपिकांनीं हरीशीं केलेल्या क्रीडा
सुभाषितादि श्लोकांत वर्णन करूं शकतो पण दमयन्तीनें
नळशीं केलेल्या क्रीडा मोठमोठ्या रसवेश्या कवींनाही
वर्णन करतां येणें शक्य नाही. त्यांची धी त्या क्रीडांपुढें
बुझून गेली आहे.

१ कामविलास.

“मानीं” म्हणे नल तिला “मम योजना ही” ।
भैमी शिरोविधुतिनें कथि ‘नाहीं नाहीं.’ ॥ १५ ॥
“त्वां मान जी हलविली म्हणण्यास ‘नाहीं’ ।
तें जाणण्या” नल म्हणे “ न कठीण कांहीं ! ॥
संख्या निषेधपर जी सम तीच सांगे ।
तुझ्या मनांतिल खरा विधि तो पहा गे’ ॥ १६ ॥
ही ऱ्ही पराजित कधीं कलिकाच भासे ।
उत्फुल्ल वा विवृतसौरभ पुष्प हांसे ॥
भैमी करी रतिमहोत्सवयोग्य लीला ।
आणि स्वयें हंसवि त्या वन-पद्मिनीलां’ ॥ १७ ॥
बघुनि भीमसुतेस दिनोदर्यीं ।
पटुनि साक्ष सख्यांस मनोमयी ॥
त्रपित होउनियां बसली स्वतां ।
चिडविण्यास नसे बल त्यां अतां. ॥ १८ ॥
भैमी नलास अधिकाधिक वश्य झाली ।
प्रौढी व भाषणपटुत्व तिच्यांत आलीं ॥
मोठी गुणज्ञ नलभक्ति करी अखण्ड ।
लाधे नलास अनुरागनिधि प्रचण्ड. ॥ १९ ॥
जागा महीवर अशी न कुठेंच ठेली ।
क्रीडा जिथें उभयतां न मिळून केली ॥

१ नळ म्हणतो:—तूं माझा निषेध करण्याकरतां मान
हलविलीस त्याचा अर्थ मला कळला नाही असें कां
समजतेस ? मला बरोबर समजला ! तुझ्या शिरोविधु-
नाची संख्या सम होती. तूं जी मान हलविलीस ती दोन
वेळा, चार वेळां अशा सम प्रमाणांत होती व सुन्दोप
सुन्दन्यायानें अन्योन्यविघातन्यायानें (व्दौनभौ प्रकृतार्थ
गमयतः) दोन नकार एक होकार बनवितात या न्यायानें
तुझ्या निषेधाचा विधिच होतो. तुझें नाहीं म्हणणें होयच
होतें. माझे म्हणणें तुला पूर्ण मान्य आहे, असेंच तुझें
म्हणणें मी समजतो.

२ कधीं कलिकेप्रमाणें अप्रकटपणें, कधीं विकसित
कमलाप्रमाणें प्रकटपणें, विवृतसौरभत्व (मनोज्ञत्व)
तिनें (भैमीनें) अनुभवास आणून दिलें. ती स्वतः
वात्स्यायन (कामशास्त्र) सूत्राप्रमाणें पद्मिनी असून
वनांतिल पद्मिनीला-कमलिनीला-हरविती झाली.

भू, सर्ग, अद्रि, वन, वाग्धि, सर्व ठायीं ।
 मैमी नलासह रमे सगळ्या उपायीं. ॥ २० ॥
 दोघें इच्छिति कीं सुखी हरि असो लक्ष्मी यदा
 हृद्गता ।
 पावो तो शिव सौख्य अर्धघटनेमाजी शिवा
 रंगतां ॥
 ऐसा स्पर्श न एकदेश सुखदे; पार्थक्य हें वावडें ।
 आम्हां नित्य नदीसमुद्रजलवत् क्षीरैक्यची
 आवडे. ॥ २१ ॥
 “यावज्जीव धरीं ” म्हणे नल “ हृदीं धी कीं
 ‘तुझा मी’ अशी ।

तूतें अल्प करावया विनवणी येणार वेला कशी ? ।
 इन्द्रातें तृण अल्प मानुनि दया देवोनियां रोकडी ।
 घेवोनी मज दासवत् विकत तूं केलीस मोठी कडी !
 ॥ २२ ॥

कोणा कोण भितें सख्यांत निघती हे प्रश्न जेव्हां रिते
 “ लाजे जें शिवतांच ” एक कथि “ त्या लाजाळुला मी
 भितें ” ॥

कोणी सांगत भीति हेतु “ सरडा ” ! कोणी म्हणे
 “ कांसवें । ”

सांगे भीम सुता “ वियोग भिववी. वेडीं खरीं
 आसवें. ” ॥ २३ ॥

सर्ग १९

(बन्दीजन पहाट झाली असें ल्हणून वाघें वाज-
 वून व मंगल गीतें गाऊन निद्रित नलाला जागे

१ नलदमयंती म्हणतात:—श्री विष्णूच्या हृदयांत
 अगदीं लक्ष्मी स्थापन झाली तरी त्यांत त्यांना विशेष
 सुख कायतें सांगा. शिव व पार्वती यांची अर्धघटना
 आहे त्यांचेही सुख अल्पच समजा. हीं दोन्ही एकदेश
 स्पर्शसुखें आहेत तीं आम्हाला रुचत नाहीत. आम्हीं
 पार्थक्य हें वावडें समजतो. आम्हांला नदीसमुद्रजलवत्
 क्षीरैक्य आवडतें.

२ यांतील विनोद फार मृदु असून, स्त्रीभावना
 कवीनें बहारीनें दाखविली आहे व प्रभार्ती भाविविरह
 सूचित केला आहे.

करतात. नल जागा झाल्यावर रथांत बसून सौधा-
 बाहेर पडतो.)

बोले तिला नल नसे भय चारुगात्रि ! ।
 तीच्या सर्वेच दवडी दिन आणि रात्रि. ॥

होतां प्रभात कुसुमें सुविदग्ध बन्दी ।
 वाहोनियां नलपदांवर, त्यास वन्दी. ॥ १ ॥

“राजन् ! जयोस्तु ! विजयोस्तु ! पहा प्रभात ।
 झाली; प्रियेवर करीं झणिं दृष्टिपात ॥

होवो तुला प्रियमुखाम्बुजदर्शनाचा ।
 आरंभिंचा शकुन मंगल एक साचा ! ॥ २ ॥

हे भानुचे किरण आक्रमणेच्छु सारे ।
 दृष्टीस सक्रम पडूं नच देती तारे ॥

खेळून युद्ध तिमिरासह मुक्तशंक ।
 विश्रान्ति देइ निज कान्तिस हा शशांक. ॥ ३ ॥

लाक्षारुणस्फुरितभानुकरप्रविष्ट ।
 होतां, वरी तिमिरसंचय रूप इष्ट ॥

पंकप्रपंचचि गमे जणु तो प्रसक्त ।
 चंचु प्रविष्ट करि हंस जयांत रक्त. ॥ ४ ॥

ज्यांचा पडे निवह रात्रि कुशांसभोर्ती ।
 दे रम्य त्या तुहिनबिन्दुंस रूप मोर्ती. ॥

पाहून वेज मणिकार विदग्ध फार ।
 ओंवून रम्य सजवी शुचि शुभ्र हार. ॥ ५ ॥

विमल वर्तुल हा गमतो शशी ।
 मृदुल तूलमयी गिरदी जशी ! ॥

वरति टेंकुनि गाल निशावधि ।
 निरवबाध निजे श्रमतां विधि ! ॥ ६ ॥

लागती रविमयूख न घाठीं ।
 चंद्र पश्चिम दिशा तंव गाठी ॥

१ सूर्योदय होतां चंद्र निस्तेज झाला असा भाव.

२ सृष्टि निर्माण करतां विधि (ब्रह्मदेव) श्रान्त झाला
 व विश्रांतीकरतां निजला; त्याला कापूस भरलेली उशी
 त्याच्या योग्यतेची पाहिजे. ती चंद्रापेक्षा कोठली
 मिळणार ? ही भव्य कल्पना श्रीहर्षाच्या प्रतिभेला
 सजणारी आहे.

दाखवी मुख न एकहि तारा ।
 सांपडे नच तमा मुळि थारा. ॥ ७ ॥
 रात्रीं न खादी हयदारकांस ।
 सुटे तथां दूध पिण्यास आस ॥
 खिकाळतां पुच्छसमूह हाले !
 खाया चणे उत्सुक सर्व झाले ! ॥ ८ ॥
 करी यदा लग्न उषा रवीशी ।
 तुला, प्रभातीय न थोरवीशी ॥
 उडोनि जाती किति तारका ह्या ।
 वधू गमे अश्रित होमि लाह्या^१ ! ॥ ९ ॥
 हे ! भैमि ! हे ! नल ! तुम्ही रतिकाम दोषे ।
 भानूदर्या उठवि भाट तुम्हांस ओघे ॥
 ऋडेंत विघ्न करि तो, न रुसा परंतु ।
 व्हा ! हो ! तुम्हीं मुदित, कारण पुण्य हेतु. ॥ १० ॥
 कमें जयांत म्हणती जन मुख्य संध्या ।
 तीं नित्य धार्मिक कधीं न घडोत वंध्या ! ॥
 शैथिल्य हें बघुनि, नित्य कलंकभाषी ।
 जे लोक ते ठरवतील तुम्हांस दोषी. ॥ ११ ॥
 झाली सरोजकलिका उदयोद्यता ही ।
 दावोनि पौरुष, शिरे अलि तींत पाहीं ॥
 जाई फिरोनि पडतां मकरन्द हातीं ।
 देई नवान्न रमणीस अशा प्रभातीं. ॥ १२ ॥
 होतां प्रदोषसमयीं कमळांत बन्दी ।
 होते निशीं करित लंघन भृंग छन्दी ॥
 आतां फुलून कमळें सुटल्या क्षणाला ।
 ते फेडिती सहचरीसह पारण्याला. ॥ १३ ॥
 घेणें भानुकरोपभोग म्हणुनी आतां सरांच्या तळीं ।
 पाहीं आधिं सरोजिनी उघडते ही एकची पाकळी ॥
 वाटे अंगुलि एकची उघडुनी पात्रीं बसोनी कुणी ।
^२साधी भोजनपूर्व काय चुलिका घेण्यास आपो-
 षणी ! ॥ १४ ॥

रात्रीस कुक्षिभर जो मकरंद प्याला ।
 त्याला मिळो, नच मिळो, मधु मद्यपाला ॥
 आतां प्रियामुखसरोजगतौष्ठनामा ।
 येवो रथांगविहगास परन्तु कामा ! ॥ १५ ॥
 तीरीं सरांच्या रविहस्त लाल ।
 त्यांमाजि हें मिश्रित भृंगजाल ॥
 होतांच, शोभा जडली तयारीं ।
 गुंजाफलांची जणु काय राशी ! ॥ १६ ॥

^२श्रीचें तात्त्विक मूल जें कमळ तें, जे नेत्र तत्तुल्य, ते ।
 यां दोषां फुलवी कसा रवि ? नसे तत्पौरुषा मूल्य तें ॥
 झालें त्या उपमेय मान्य उपमानाच्या सर्वे आयतें ।
 घूका लावि मिटावयास नयनां; श्रीचें नसे स्थान
 तें. ॥ १७ ॥
 कर्णानें दिलिं दोन काढुनि पुरा इन्द्रास जीं कुण्डलें ।
 प्रेमानें मग तो समर्पण करी प्राचीस तीं. त्यांतलें ॥

तें पाहिलें म्हणजे असें वाटतें कीं प्रत्यक्ष भोजनास आरंभ
 करण्यापूर्वी "अमृतोपस्तर्नमसि" हा मंत्र म्हणून आपोषणी
 (मंत्रितजल) प्राशन करण्याकरतां ती चुळका भरीत आहे.

१ मधुरूपी मद्यपिणाच्या भृंगाला तो रात्रभर कमळांत
 कोंडून गेल्यामुळें कुक्षीभरून (पोटभरून, आकंठ) मधु
 पितां आला तसा प्रियेची गांठ न पडल्यामुळें रात्र विर-
 हांत घालविणाऱ्या त्या रथांगाला (चक्रवाकाला)
 आला नाही; म्हणून उजाडतांच प्रियेची गांठ पडल्यावर
 तिच्या मुखकमलाचे ठायीं जो ओष्ठनामा मधु आहे
 तो त्याला यथेच्छ प्यावयास मिळो !

२ श्री (सौन्दर्य) हा कमळांत व नेत्रांत जो साधारण
 धर्म आहे त्याच्या आधारावर कालिदासादि कवी नेत्रांना
 कमळाची उपमा देतात; म्हणून सूर्य कमळांना फुलवतो
 व तरसदृश ज्यांत सौंदर्य आहे त्या नेत्रांस उघडतो
 म्हणजे कमळांचा विकास करतो व निद्रित मनुष्ये
 जागीं करतो; घूकाला मात्र नेत्र मिटावयास लावतो.
 अरण्यांत जाऊन झाडाच्या ढोलींत निजून राहण्यास भाग
 पाडतो; कारण घूक (घुबड) श्रीचें स्थान नाही. एवढा
 भेद करणाऱ्या सूर्याचें पौरुष वाखाणण्यासारखें आश्चर्य-
 कारक नाही का ?

१ यथे लघ्न समर्यांचा लाजाहोम उद्दिष्ट आहे.

२ सर्व दले उघडून पूर्णपणें सूर्यकिरणांचा उपभोग
 घेण्यापूर्वी ही सरोजिनी एकच दल (पत्र) उघडीत आहे;

लोकांनीं पहिलें, प्रदोषसमयीं कानीं तिच्या पाहिलें ।
आतां जें दुसरें असे उदयभाक् आदित्य तें
जाणिलें.^१ ॥ १८ ॥

वाटे खरी बुधकथा:—“तनु, अंगजाची ।
षित्रन्नवर्ण वरि शाकज कालिमाची. ” ॥
हा शुक्ल भास्वर तसा निपिता तमाचा ॥
झाला पिता रवि पहा यमुना यमांचा^२ ! ॥१९॥
रुचिरचरणें सूतोरुश्रीसनाथरथें शनि ।
शमन, दिधले लोकत्राते जयें सुत हे धनी ॥
रथपदकूपाराशीला त्या रवीसहि दृक्सख्या ।
हंसति खल जे ते आम्हां कां हंसोत न पारख्यां !^३
॥ २० ॥

१ ब्राह्मणवेश धरून इन्द्रानें कर्णाच्या कानांतील कुण्डलें मागून घेतलीं, अशी पुराणांत कथा आहे. त्यांचा प्रतिग्रह केल्यानंतर तीं दोनही त्यानें आपली लाडकी छत्री जी प्राची पूर्व दिशा तिला दिली. त्यांतील एक चंद्र संध्याकाळींच उगवतांना प्राची दिशेला शोभणारें लोकांनीं पाहिलें. आतां जें दुसरें उरलें तें आदित्य होय असें जाणलें.

२ अंगजाची (पुत्राची) तनु त्याच्या पित्याच्या शाकज अन्नाचा (आहाराचा) जो कालिमा (काळ्या) वर्ण असतो तो वरिते. असें जें उदयनाचार्यादि बुधजन सांगतात ती कथा (गोष्ट) सत्य आहे. पहा कशी ती:—हा रवि स्वतां भास्वर (शुभ्र) कान्तीचा असून रोज कृष्ण तम पीत असतो म्हणून त्याच्या अंगजांची (मुलांची) यमुना-यमांची कान्ति काळी झाली. सारा तम सूर्यानें नाहीसा केला असा कवीचा अभिप्राय आहे.

३ हा श्लोक द्वयर्थी आहे. पहिल्या तीन चरणांत रवीची स्तुति आहे तशी निन्दा आहे. ती पाहून भाट म्हणतो:—सुजनांनीं अशाप्रकारें परोपकारी म्हणून संस्तुत असा जो रवि त्याचा जर खलांकडून उपहास होतो, तर आम्हीं गुणांची पारख करून योग्य तें परवर्णन करून पोट भरणारे जे भाट त्यांचा उपहास खल कां करणार नाहीत ? करोत विचारे ! पण राजा आमची संभावना करील. असा श्लोकाचा भावार्थ आहे. आतां स्तव कसा व उपहास कसा तें अनुक्रमें कवि सांगतो.

स्तुतिपक्षी:— (या) रुचिरचरणें (रुचिर आहेत चरण ज्याचे अशा) रवीनें, आणखी कशा रवीने ? सूत (जो सारथी) त्याच्या ऊरु म्हणजे मांड्या त्यांची जी श्री (शोभा) तिच्या योगानें नाथ म्हणजे सुंदर (अलंकृत) दिसत आहे रथ ज्याचा असा जो रवि, त्यानें काय केलें तर शनि (ग्रह) व शमन (यम) असे लोकांना आपले दोन सुत (मुलगे) त्यांचे (लोकांचे) धनी (स्वामी) म्हणून, लोकत्राते (लोकांचें रक्षण करणारे) असे दिले. शनि व यम हे रवीचे मुलगे आहेत. शनि हा ग्रहांचा लोकपाल आहे; तो लोकांचें रक्षण करतो. यम हा दण्डधर असून दुष्टांचा निग्रह करतो, धर्मप्रवृत्ति व अधर्मनिवृत्ति उत्पन्न करतो व लोकांचें रक्षण करतो. असा हा रवि परोपकारी. आणखी कसा परोपकारी ? तर रथपद म्हणजे जे चक्रवाक् पक्षी त्यांची भेट उगवून करतो. रात्रभर विरहदुःख सोशीत असलेल्या त्यांच्या जोडप्यांची भेट उजाडतां घालून देतो असा कविसंप्रदाय आहे. त्याप्रमाणें चक्रवाक् पक्ष्यावर कृपा करतो म्हणून जो कूपाराशीच आहे; अशा त्या रवीला, (दृक्सख्याला) लोकांस दृष्टि देणाऱ्याला (उजाडतांच सर्व विषय दृश्य करणाऱ्याला) खल (दुष्टलोक) हंसतात. कसे हंसतात ? तर पाहा.

रुचिर चरणें (रुचिर आहेत चरण ज्याचे अशा) रवीनें येथें विपरीत लक्षणेनें अर्थ ध्यावयाचा आहे. म्हणजे “काय पण याचे चरण रुचिर आहेत !” म्हणजे रुचिर नाहीत !

सूर्याच्या चरणांचें ध्यान करूं नये असे आहे. त्याची फलश्रुति वाईट आहे म्हणून अशा अशुभ चरण रवीनें; आणखी कशा, तर ज्याच्या सुताच्या सारथ्याच्या ऊरुंची म्हणजे मांड्यांची श्री (सौन्दर्य)—येथेही विपरीत लक्षणेनें अर्थ ध्यावयाचा आहे; कारण रवीच्या सारथ्याला ऊरु म्हणजे मांड्या नाहीतच—लंगडीच असणार. म्हणून लंगड्या सारथ्याच्या श्रीनें ज्याचा रथ अलंकृत झाला आहे, विद्वरूप झाला आहे, अशा रवीनें काय केलें तर लोकांना त्राते म्हणून दोन मुलगे दिले, ते कोण म्हणाल तर शनि आणि यम. शनि हा क्रूर ग्रह असून चिरकाल दुःख भोगावयास लावतो, व यम तर जगाचें प्राणहरण करण्याच्या संवयीचा आहे. हे काय लोकत्राते का ? हे कसे परपीडाहरण करणार ? ज्यानें असे मुलगे त्राते म्हणून लोकांना दिले, त्या रवीला काय

जो द्यावयास शिशिरार्त जनांस शर्म ।
 आणी निदाघसमर्थी सकलांस घर्म ॥
 जातां मुखें सुकुन जो करि दीर्घ वृष्टि ।
 तो हा तपे रवि अनुग्रहशीलदृष्टि^१ ॥ २१ ॥
 सारें दिशाश्रित तम क्षणिं जो निवारी ।
 त्या भास्करा तम अगाश्रित होय भारी ॥
 अल्पाश्रमें तम टिके. परि त्यास ठेंच ।
 लागे विनाशक कशी महदाश्रयेंच^२ ! ॥ २२ ॥
 जी नित्यची अरुण कान्ति स्फुरे प्रवाळीं ।
 ती शोभवी कमलबन्धुकरां^३ सकाळीं ॥
 होतां गदाक्ष विवरांतुनि ते प्रविष्ट ।
 ये त्यांस रम्य किति अंगुलिरूप इष्ट ! ॥ २३ ॥

म्हणावें ? आणखी रवि कसा ? तर चक्रवाकावरच कृपेची सर्व राशी ओतून टाकणारा असा दयासिंधु असल्याने तो लोकांना आणखी कसा उपयोगी डपणार ? त्याच्या-जवळ दयेचा शेष अंश नाही. आणखी रवि कसा ? तर फक्त दृष्टीचाच सखा आणखी कोणाचा नाही ना ? आणि दृष्टीचा सखा तरी कमला ? आपल्या प्रखर तेजाने दृष्टीचा घातच करतो. विरुद्ध लक्षणेनें येथें उपहास धरावयचा आहे.

१ शिशिर ऋतूंत हिमापासून पीडा झाली म्हणजे जो वसन्त ऋतूची प्राप्ति करून देतो, पुढें या ऋतूसंबंधें तीक्ष्ण किरणांपासून लोकांचीं मुखें शुष्क झालीं म्हणजे जो वृष्टि उत्पन्न करतो, वृष्टीपासून भ्यालेल्यांना पुन्हां उष्णता देतो. असा हा रवि सत् कार्यांची आवर्तनें करून लोकां-वर परोपकार करतो.

२ दाही दिशांतील तम रवीनें एकदम नाहीसें केले; पण तरुंची सांवली व देहाची सांवली यांच्या ठिकाणचें तम त्याला भारी गेलें. हरण करतां आलें नाही. म्हणून तें तसेंच राहिलें. एवढ्या मोठ्या अनन्त दिशा त्यांच्या (मोठ्यांच्या) आश्रयानें असलेल्या तमाला ठेंच लागली. ठेंच लागून त्याचा प्राण गेला. दिशांतील तम नाहीशा करणाऱ्या रवीला तहखालचें अल्पाश्रय धरून राहिलेलें तम नाहीसें करतां आलें नाही. यावरून महदाश्रय घेणारा मरतो व अल्पाश्रय घेणारा टिकतो.

३ कमलांना विकसित करणारा म्हणून त्याचा जो बंधू रवि त्याच्या (किरणरूपी) करांना.

संभ्रान्त तद्गतरजः कण शीघ्र पाहें ।
 आहेत कीं नयनपेय तुझे नृपा हे ॥
 शाणीं रवीस चढवी सुरशिल्पकार ।
 तेजः स्फुलिंग उडती न रजःप्रकार^१ ॥ २४ ॥
 रविकरमिषें वाटे तीक्ष्ण क्षुरें दिन नापित ।
 तिमिरकवरी रात्रिसत्रीची संभ्रम कापित ! ॥
 गळुनि पडती कांहीं थोडे तदा कच दुर्बळ ।
 तल अवनिचें छायाव्याजें सजे किति श्यामळ^२ ! ॥ २५ ॥
 जागे विस्तृतपत्रनेत्र कमलागारीं पहारेकरी ।
 याची श्री सगळी वरी कुमुद जें, जों होय ती शर्वरी; ॥
 आतां रव्युदयीच संकुचित तें होवोनि निद्रारत ।
 गर्भावस्थितभृंगगुंजनमिषें राहे जणूं घोरत^३ ! ॥ २६ ॥

१ रवीच्या श्वशूरानें विश्वकर्म्यानें (सुरांच्या शिल्प-कारानें) रवीला (शाणीं शाणावर-सहाणेवर) घांसून-काढण्याकरतां टाकलें होतें; रवीच्या उदयानंतर खिडकींतून जी किरणमाला प्रसृत झालेली दिसते, तींत जे नेहमी अणु-रेणु सूक्ष्म दिसतात, ते रजःकण नसून रवीच्या वरील घर्षणप्रकारानें तेजाचे स्फुलिंगच उडतात अशी ही कवीची उपेक्षा आहे.

२ कोठें कोठे तरुतलीं वगैरे आश्रयानें राहिलेल्या छायेला सोडून सर्व तमाचा नाश सूर्यकिरणांच्या योगानें दिवसास होतो (झाला) एवढाच कवीचा भावार्थ आहे. पण व्यभिचारा करतां किंवा दुसऱ्या अश्लाघ्य पातकां-करतां स्त्रीची वेणी नापिताच्या क्षुरानें कापून तिला घालवून देण्याची व तिच्या गळालेल्या केशांना छायेचें स्वरूप देण्याची कवीची कल्पना अगदीं अमंगळ वाटते. फार चमत्कारिक म्हणून हा श्लोक दिला आहे.

३ भावार्थ—कमलागारीं (लक्ष्मीचा सांठा ज्यांत आहे त्या) कोशागारांत पहारेकरी विस्तृतपत्रनेत्र (पांपण्या तांठ उघड्या ठेऊन) जों शेर्वरी (रात्रि) आहे तोंवरी जागे (जागरण) करतो व दिवस उजाडतांच जसा घोरत पडतो, तसें हें कुमुद त्याची पहारेकऱ्याची सगळी श्री वरतें व रात्रीं कमळागारीं (कमळाच्या आगारीं) सरीं (तळ्यांत) विस्तृत पत्रनेत्र (आपल्या पत्ररूपी नेत्रांस) उघडून रहातें. पण दिवस उगवतांच हें कुमुद संकोच पावल्यावर गर्भावस्थित (आंत) बंदीवासांत पडलेले जे भ्रमर त्यांच्या गुंजाखाच्या मिषानें घोरतच जणूं काय पडतें असा भास होतो.

वाराया तिमिरा तसाच करण्या पद्मीं विकासोत्सव
भानूचे कर दोनतीन पुरती, त्यांतून तेही नव ! ॥
भानो ! तूं करविस्तृतीस अपुल्या वैयर्थ्य कां
आणसी ?

सोसेना तव विष्टपेषण तथा ! हें न कां तूं
जाणसी ? ॥ २७ ॥

“प्रातर्वर्णनतुष्ट राजमहिला देते अहो ! मागध !
तुम्हां आभरणें प्रसाद म्हणुनी शोधोनि नानाविध” ॥
ऐसें सांगुनि देति सर्व नग तों^२ अंतःपुरींच्या सख्या
दारिद्र्या मणिदृष्टिनें पळविती सक्रोध या सारख्या.
॥ २८ ॥

घेई स्नान करोनि भूपति दिनारंभींच गंगाजलीं ।
प्रातर्वर्णन ऐकुनी मुदित ये बाहेर तों त्या स्थलीं ।
दन्दींच्या पृथुभक्तिनें बहुल तें आतिथ्य पाहूनि घे ।
वैसे^३ यौतक पुष्कराधिक रथीं आतां फिराया
निघे ॥ २९ ॥

सर्ग २०

(नळ परत येतो व भैमीसह कांहीं काल हास्यविनो-
दांत घालवितो)

सौधाच्या मणिबद्ध भूमिवरतीं स्वर्गांतुनीं खालतीं ।
भूपाचा रथ ये, असे उचलली वातें जयाची गति ॥
वाटे गैरिक धातुयुक्त गिरिच्या अत्युच्च माथ्यावरी ।
वेगानें अवरोह वारिधर तो आकाशमार्गें करी. ॥१॥

१ सर्व तिमिराचा नाश झाल्यावर सर्व कमलांचा विकास
दोन-तीन बाल किरणांनींच झाल्यावर यापुढें आणखी
करविस्तृति (किरणप्रसार) करणें विष्टपेषणामुळें व्यर्थ
आहे असा कवीचा अभिप्राय आहे.

२ भाटकृत प्रातर्वर्णन चाललें आहे तोंच भैमीनें
प्रसाद म्हणून दिलेले दागिने सख्या भाटाला देतात.
भैमीनें दागिने या वेळेस शोधून दिले आहेत यावरून
नळ व भैमी दोघें जागीं झालीं आहेत व नित्यविधी
आटोपण्यास तीं गेलीं आहेत असें हा श्लोक सूचवितो.

३ कन्यादानसमयीं जांवयाला (नळाला) दिलेल्या
वस्तूपैकी पुष्कर नामक विमानापेक्षां सवेग जाणाऱ्या
रथांत बसून नळ फिरावयास निघाला.

केला नलें जों न रथावतार ।
भैमी करी स्वागत तों अपार ॥
होतां दिनोंकार,^१ जणूं शशीची ।
घे भेट ती पश्चिम सिन्धुवीची. ॥ २ ॥
संदेश^२पद्म भग भैमिस भूप देई ।
पद्मेसमान तिज कान्ति मनोज्ञ येई ॥
प्रेमें दिलें लघु, गमे बहु वाढलेलें ।
तें एक लक्ष^३ तिनें मनि मानियेलें ! ॥ ३ ॥
बोले विदर्भ तनयेप्रति शान्त राय ।
आलिंगना तव नसे जर अन्तराय ॥
आधीं समाप्त तर शेषविधी^४ करावे ।
त्यां क्लेश अल्पहि मनीं परि नादरावे. ॥ ४ ॥
आहे असा न विधि केलिरहस्य भेदी ।
भैमी म्हणून जणुं उत्तर त्यास नेदी ॥
आरामवासि^५ कलि बोलत मानसीं कीं ।
“भीते विधीस नच भावि वियोग शंकी ?” ॥५॥

१ “ ओंकार ” हा मंत्राचा आरंभ असतो म्हणून
ओंकार म्हणजे आरंभ असा अर्थ येथें धरलेला आहे.
दिनोंकार म्हणजे दिनारंभ. पौर्णिमा सरल्यावर प्रति-
पदेच्या दिवशीं दिनारंभीं चंद्र पश्चिमेस मावळतो, तेव्हां
पश्चिमसमुद्रास भरती येते, तो देखावा येथें उद्दिष्ट आहे.

२ पुष्कराप्रमाणें उडणाऱ्या रथांत बसून स्वर्लोकीं
नळ हिंडावयास गेला असतां मला मन्दाकिनीतील
सुवर्णकमल घेऊन ये असा संदेश भैमीनें देऊन
ठेवल्याप्रमाणें नळ सुवर्णपद्म घेऊन आला.

पद्मा (लक्ष्मी ही) करांत कमल धारण करिते.

३ तें कमल एकसंख्य असून भैमीनें लक्षसंख्य
मानलें.

४ श्रुतिस्मृत्योक्त अनतिकरणीय नित्याग्नि होमादि
विधी.

५ गृहारामस्थ (उद्यानस्थ) विभीतकवृक्षनिवासी
कलि म्हणाला “ धर्माच्या विधी पासून होणाऱ्या क्षणैक
विरहाने भैमी उद्विग्न होत आहे. पण भावि विरहाची
हिला शंका सुद्धां येत नाही.

प्राभातिकी उरकुनी नृपति क्रिया त्या ।
कान्तेसमीप सरतां मग मूकगत्या ॥
हांसे सखीस खुणवून, तिला निषेधी ।
वैदर्भिचें मजकडे नच लक्ष वेधीं. ॥६॥
जाई जसा जवळ पृष्ठग भूप आतां ।
येई सख्यांस बहु हास्य तथा पहातां ॥
हस्तद्वयें न कळतां नयनांस दापी ।
त्यांची गमे विपुल विस्मृति काय मापी ! ॥७॥
“ तर्कें तुला ” म्हणत “ ओळखिलें सखे !
मी ” ।

साधावया करविमोक्षण जात भैमी ॥
स्पर्शें नृपाल कळतां धरि मौन मानी
भार्या न मूढ अगदीं मनिं भूप मानी. ॥ ८ ॥
तीतें नृपाल विनवी “ नच युक्त कोप ।
त्वप्राप्तिहेतु विधिचा नच इष्ट लोप ॥
तूं मानितेस अपराध तथा उपाय ।
हा रात्रिदास दिवसास धरील पाय ! ॥ ९ ॥
प्रेरी पुढें कर नृपाल पदप्रवीण ।
भैमी निरोध करि वाटुन तें कठीण ॥
टाक्री सरोष परि मोहक ती कटाक्ष ।
हा रात्रिवृत्त कथितो परक्यां समक्ष ! ॥ १० ॥
बोले कटाक्षवश भूप “ बराच आव ।
आणोनि दृष्टि परते, दिसला प्रभाव ॥
लांबून काय दिसला तिज कर्णरूप ।
वाटेंत^१ जो भिववि तीस महान कूप ! ॥११॥
देतो मुखोदय तुझा मज फार तोष ।
आहे सरोजनयने ! जरि तो सरोष ॥
आहे जरी प्रखरची रविची प्रभा ती ।
दूरस्थही फुलविते कमळें प्रभातीं. ॥ १२ ॥

बाकी तुझे वदन शीतलची शशांक ।
भ्रान्तिक्षयार्थ विधि त्या जडवी कलंक ॥
क्षीराब्धिचीचिसम वर्ण तव स्मिताचा ।
क्षीराब्धिसंभवसुधानिभ गोड वाचा. ” ॥१३॥
मंचीं प्रियेस समजावुनियां असैं; ने ।
शोभे नृपाल परिवेष्टित भीमजेनें ॥
या पूर्वपर्वतशिरीं जणुं चंद्र ठेला ।
आश्लिष्ट होउनि सुधामय चंद्रिकेला. ॥१४॥
राजा कलेस खुणवी तिस जों न लक्षी ।
बोले “इथें बस! हवा कुणि नर्मसाक्षी ॥
आराधिलें बहुपरी हिजला जरी गे ।
कां ही सखी तव अजूनहि लाजरी गे ? ॥१५॥
मातेंहि पूर्ण दिधलें नच जें धवातें ।
वर्णा^२ तिच्या प्रथम त्या मुखसौष्टवातें. ॥
लागे न दर्पण जरी करकंकणांला ।
अद्यापि पूर्ण दिसलें नच या क्षणाला. ॥ १६ ॥
पूर्णांश^३ दृष्टि न सखीगत जी हलावी ।
भैमी तिचा मजकडे परि अन्त लावी. ॥
हा मैत्रिणींवर कसा दिसतो अबाध ।
प्रेमा हिचा ? नल कसा परि सापराध ! ॥१७॥
‘ ही ना सखी ? ’ बहुत हीसह गोड बोला !
राहे नलाजवळ मानिनिचा अबोला ! ॥
घेवोनि नाम कुठल्या न सखीस बाहे ? ।
जिव्हा हिची न नलनाम तथापि वाहे !” ॥१८॥

१ मी वर्णन करतो.

२ “माझी प्रिया सख्यांकडे पूर्ण दृष्टीनें पाहाते. माझ्या-
कडे अपुऱ्या दृष्टीनें पाहते. सख्यांजवळ तोंडभर बोलते.
माझ्याजवळ अबोला धरून बसते. सख्यांना त्यांचीं नांवां
घेऊन हाक मारते; पण माझे नांवही घेत नाही !”
अशी ही वरवर दिसणारी नळाच्या मुर्खी भैमीची निन्दा
आहे. पण ती तिची खरी स्तुति आहे. कारण हा सर्व
प्रकार ती लज्जेनें करित असते. पतीचें नांव अजूनही
जुन्या चालीच्या स्त्रिया उघडपणें घेत नाहींत. घेणें तें
मोठ्या शुभ प्रसंगीं समारंभानें उखाणा म्हणून घेतात.
बाकी मनांत मात्र पतीच्या नांवाचा जप चाललेला
असतो. येंथें व्याजस्तुति अलंकार आहे.

१ भैमी आकर्षणनेत्र होती एवढाच कवीचा अभिप्राय
आहे. नळ म्हणतो—तुझी दृष्टि जी निघाली ती वाटेंत
कूप पाहून जसा एकादा प्रवासी थबकतो तशी ती कर्णा-
पर्यंत वाट चालून कर्णरूपी कूप पाहून थबकली व परत
फिरली.

बोले कला, “ प्रियसखी अमुची नवोढा ।
 लाजे तुला. परि सखीगत थोर ओढा ॥
 येतांच दृष्टिपथि तूं नयनीं प्रविष्ट ।
 आहेस. दृष्टि तिचि पूर्ण अपूर्ण मिष्ट ! ॥ १९ ॥
 घेई न नाम ? जप मानस हा सहस्र ।
 मुक्तावली गलिं उगाच न ही अजस्र ” ॥
 ऐकोनियां वच असें बहु अक्कलेचें ।
 “आहे” पुसे नळ “खरें वच का कलेचें! ॥२०॥
 केला त्वन्मुखमित्र चन्द्र दिवसें आतां जरी पाण्डुर ।
 सादृश्यें मुखमित्र, सर्व कमलें केलीं प्रभामासुर ।
 एकान्याहि पराभवे जय मिळे मित्रां बहूंना जर ।
 नाही हा दिवसापराध, मुख तूं आतां करावें
 वर. २ ॥ २१ ॥

दन्तव्रणें सजविले तव ओष्ठ यामीं ।
 केला मनीं समजसी अपराध का मीं ? ॥
 कीरावरी करि न कोप कधींच बिम्बी ।
 कीं तो करी क्षत फलांस लतावलंबी ! ॥ २२ ॥
 पाहें कले ! कुच हिचे गजकुंभरूप ।
 चोरोनियां, वसति येथ; परन्तु भूप ॥
 होवून, मीं न करिं दंड नखांकुशाचा ।
 माझाच काय अपराध घरावयाचा ? । २३ ।

१ तुला पाहिल्या दिवसापासूनच तूं तिच्या नयनांत कज्जलवत् लग्न आहेस म्हणून तुझ्याकडे तिनें पूर्ण दृष्टि लाविली काय किंवा अपूर्ण दृष्टि लाविली काय, ही दोन्ही सारखीच !

२ चंद्र तुझ्या मुखाचा मित्र आहे कारण दोघांत सादृश्य प्रेम आहे. तो दिवसानें पांडुर (फिका) केला. येथें तुझ्या मुखाच्या एका मित्राचा पराभव दिवसानें केला. खरी गोष्ट. पण कमळें तुझ्या मुखाच्या सादृश्यानें भिन्नच आहेत, व तीं पुष्कळ आहेत. तरी ज्या दिवसानें एकाचा (चंद्राचा) पराभव केला, त्याच दिवसानें बहूंना (पुष्कळ कमळांना) विजय प्राप्त करून दिला. म्हणून दिवसानें तुझा अपराध केला नाही. तूं हसू नकोस. मुख वर कर असा नळाचा अभिप्राय आहे.

वीणारखीं परुषता मज आढळावी ।
 ती कोकिल स्वरग कोमलता ढळावी ॥
 यावें प्रियेजवळ मी वचन श्रवाया ।
 तों ही मिटून मुख, दे मज दोष वायां ! ॥ २४ ॥
 विश्वास हा सिद्ध सखी जनांचा ।
 सांगेलही हेतु तुला मनींचा ॥
 तूं आपलासा म्हटलेस ज्याला ।
 कले ! पुसे तो पर कां जहाला ? ॥ २५ ॥
 निजास्य भैमी श्रवणास लावी ।
 कला समालाप अलीक दावी ।
 जिव्हा कुणाचीच मुळीं न हाले ।
 परन्तु हूं हूं अविलम्ब चाले ! ॥ २६ ॥
 होवोन ऐसा श्रवणप्रकार ।
 लीलाम्बुजाचा कठिण प्रहार ॥
 भैमीकरें प्राप्त कलेस झाला ।
 कला म्हणे “ रोष नसे विशाला. ॥ २७ ॥
 पहा ! महाराज पहा ! प्रचण्ड ।
 त्वदर्थ झाला मज देहदण्ड ! ॥
 स्वयंवरींचा नलरूपधारी ।
 हा कां नव्हे सांग कसा बलारी ? ॥ २८ ॥
 तूं एक सांगें मज औषधाला ।
 तें चिन्ह जें शोभवि नैषधाला ॥
 मंदाकिनीचें मज पद्मदान ।
 स्वर्गागमत्वे हरिचें निदान ! ॥ २९ ॥

१ हा संवाद लघालपणाचा वाटेल; पण भैमीच्या मनावर जन्मभर मुद्रित राहण्यासारखी जर एखादी गोष्ट घडून आली असेल, तर ती इन्द्रादिकांनीं कपटानें नळाचें रूप धरून भैमीची स्वयंवरप्रसंगीं मांडलेली प्रतारणा होय. स्वर्गाहून मंदाकिनीचें पद्म नलानें आणून दिलें तो प्रकार हा पुरुष इन्द्र आहे असें (निदान) चिकित्सा करण्यास पुरेसा आहे. म्हणून हा नळ आहे असें कांहीं चिन्ह असल्यास सांग असा भैमीचा अभिप्राय आहे.

आहे अहिल्यागत दुर्नयाची ।
 प्रसिद्ध लोकीं अपकीर्ति याची ! ॥
 ही वज्ररेखा न धरी अनिद्र ।
 भैमी सतीत्वार्थ असे अनिद्र !^१ ॥ ३० ॥
 होसी जरी नैषध सत्य तीचा ।
 रहःक्रिया सांगुनियां सतीचा ॥
 संदेह सारा करि दूर आतां ।
 साक्षी दुजा लभ्य न पाहुं जातां. ” ॥ ३१ ॥
 बोले तों नळ “ घूस, केलिकलहें भैमी अबोला
 धरी ।
 सोसायास न शक्त मद्विरह जी उद्विग्न अभ्यं-
 तरी ॥
 आम्हां जी उभयांस चित्रग करी स्त्रीरूप पुरुष
 जी ।
 भोगी दर्शनसौख्य युक्त मनिं जें, तें ती स्मरे का
 अजी^२ ? ॥ ३२ ॥
 निद्रेंतही न सुखदायि पराङ्मुखत्व ।
 हें जाणुनी सहज आदिम सौख्य तत्त्व ॥
 न स्वीय कुक्षिपरिवर्तन आम्हिं केलें ।
 तें काय आचरण विस्मरणांत गेलें ? ॥ ३३ ॥

१ ह्या इन्द्राची अहिल्येला फसविल्याची दुष्ट बुद्धि प्रसिद्धच आहे. तो हा नव्हे अशी मला खूण सांग. सार्व-
 भौमत्वसूचक वज्ररेखा नळाच्या करकमळावर होती
 तिला उद्देशून भैमी म्हणते, “ जो अनिद्र (म्हणजे इन्द्र
 नाही) तो वज्ररेखा (वज्राची खूण) धारण करूं
 शकणार नाही. मला सतीत्वार्थ सतीत्वाच्या रक्षणा
 करितां अनिद्र (जागत) असलें पाहिजे, म्हणून इतका
 सावधपणा घेत आहे, असें भैमी म्हणते.

२ नळ म्हणतो जा तिला विचार. केलिकलहांत भैमी
 जेव्हां अबोला धरीतसे, तेव्हां निरुपायास्तव तितका
 वेळ विरह सोसावा लागल्यामुळे मनांत ती उद्विग्न होई व
 स्त्रीरूप (आपलें स्वतःचें) व पुरुष (माझे) पुरुषरूप
 अशीं दोन आमचीं उभयांचीं रूपें चित्रग करून (त्यांचीं
 चित्रें काढून) एकत्र दर्शनसुख भोगीतसे (व तें युक्तच
 होते) ही गोष्ट तिला आठवते का ? असें येथें नळ
 अंतस्थ गुज सांगत आहे.

बोलें करोनि अपराध न कांहीं केलें ।
 तें त्वत् सखीश्रुतिपथांत तुवांचि नेलें ॥
 माझी न तूं तव हि मी नच, सूचना ही ।
 त्वां केलि तोडुन तृणा जणुं बालकांहीं^१ ! ” ॥ ३४ ॥
 एकान्त वृत्तें सगळीं नृपाळ ।
 सांगेल सोडून भरांत ताळ ॥
 होवोनियां ऱ्हीवश भीमजा ही ।
 झांकी करांनीं सखिकर्ण पाहीं; ॥ ३५ ॥
 अशा नृपालापरहस्य-ठेवी^२ ।
 कर्णी सखीच्या दडपोन ठेवी ॥
 सख्याप्सरांची स्मितपुष्पवृष्टि ।
 दे दंपतीतें बहु तोंच तुष्टि. ॥ ३६ ॥
 ललित भीमसुताकर, त्यांस हें ।
 निविड षीडन केंवि बरें सहे ? ॥
 क्षणिं कलाश्रवणीं शिरपे हंसें ।
 बल चढेल कलेस न तें कसें^३ ! ॥ ३७ ॥
 उच्चस्वरें मग कला वदली तियेला ।
 “ तो स्वर्ग वंचक असे बहु दूर ठेला. ॥
 ये ! आणि पी, नलवचामृत येथ आजी ।
 स्वर्गांतली तुज सुधा वसुधाच पाजी. ” ॥ ३८ ॥

१ नळ म्हणतो “मी अपराध करून कांहीं केलें नाही
 असें म्हणालों. तें त्वत्सखीश्रुतिपथांत (तुझ्या सखीच्या
 कानावर) तूच टाकिलेस. तेव्हां माझी तूं नाहीस व मी
 तुझा नाही अशी सूचना करून त्वां (भैमीनें) काडी
 मोडून बालकांप्रमाणें माझी गद्दी फू केलीस ! हें घे
 आणखी रहस्य. ”

२ न्यास, विश्वासानें ठेवलेल्या ठेवी.

३ भैमीचे हात कोमल; त्यांनाच सखीचे कान जोरानें
 दाबण्याचें काम सोसणार नाही, म्हणून सख्या हंसल्या.
 त्यांचें हंसें भैमीच्या नाजुक हातांतून शिरपून कलेच्या
 कानांत शिरलें, व माझ्या पक्षाची कोणी तरी मैत्रीण
 येथें आहे असें कलेने सख्यांच्या हसण्यावरून ओळखलें,
 “ मला ती भैमीच्या करपीडनांतून सोडवील ” म्हणून
 कलेला बल चढलें (धीर आला).

बोले नला, “विफल कर्णपिधान झालें^१ !
 सोसावयास पडले श्रम अल्पकालें ॥
 मत्कर्णभूषणसमूह पिडी करांना ।
 राजन् ! निषेध परि योग्य न किंकरांना!” ॥३९॥
 भैमी तत्क्षणिं हस्तमोचन करी; गूंगू असाचि
 ध्वनि ।
 होता जो अनुभूतकर्णविवरीं तो नष्ट होई वनीं ॥
 पाहोनी दुर^२ एक मैत्रिण कला गेली तिच्या
 सन्निध ।
 “दोघांचें कथितें रहस्य ” वदली “मी आज
 नानाविध. ॥ ४० ॥
 माझे झांकुन कर्ण तेच उघडे भैमी करी मागुते ।
 गेला काळ मध्यें तयांत वदलीं दोघें मला सांग तें ॥
 कांहीं खेळ करूं अशा विनिमयें; ही वेळ आहे
 बरी ।
 थोडें नाट्य हवें परन्तु करण्या अल्पप्रमाणें जरी.
 ॥ ४१ ॥
 साधूं आम्हि नृपप्रतारण जसें हूं हूं करोनी सये !
 द्याया कम्प शिरास लावुं उभयां आतां तसें
 विस्मयें ” ! ॥
 बोले तों नल “पाहिं पाहिं कपटप्राचुर्य मैत्रीणिंचें ॥
 आहे या सगळ्यांत एकचि खरें मी स्थान
 निर्वाणिचें.” ॥ ४२ ॥

१ भैमीला वर सांगितल्याप्रमाणें बोलल्यावर कला नळाला म्हणाली, “माझे कान भैमीनें झांकले; पण तें निष्कळ झालें. तिला उलट पिडाच झाली. माझ्या कानां तलीं भूषणें मात्र तिलाच रुपलीं; आम्हीं पडलों नोकर ! नको म्हणावयाचें कोणी !

२ कला म्हणाली—“मी अगोदरचें दोघांचें रहस्य तुला सांगतें; पण माझे कान झांकल्यावर ते उघडीपर्यंत जें दोघांचें रहस्य तूं ऐकिलेंस तें मला सांग. अशा निवेदन-विनिमयानें कांहीं खेळ करूं. पण थोडें खोटें नाट्य करावयाला हवें. एकीनें सांगावें; दुसरीनें ऐकलें असें दाखविण्याकरतां खोटेंच हूं हूं म्हणावें. म्हणजे तीं उभयतां विस्मयानें शिरें हलवतील. ” हें पाहून नळ भैमीला इशारा देण्याकरतां म्हणतो—“पहा ! पहा ! तुझ्या मैत्री-णींचें मोठें कापट्य पाहा ! त्यांचा नाद सोड. मीच तुझा खरा निर्वाणीचा मित्र आहे.”

भैमीस, जाउन समीप, वदे कला ही ।
 ‘छे ! छे ! तुझा पति रहस्य कथित नाही ! ॥
 विश्वास्य यासम दुजे मिळतां बरेच ।
 त्यातें रहस्य निज सांगत जा खरेंच !’ ॥ ४३ ॥
 असा कलेनें करितां उठाव ।
 म्हणे प्रियेला नल “हीस ठाव ।
 देऊं नको ही बहु दुर्विनीत ।
 दुष्टास निष्कासन हीच नीत ! ” ॥ ४४ ॥
 भैमी प्रियास कथि सेच्छ पुरें लवून ।
 “देतें सख्या रतिगृहांतून घालवून ” ॥
 फेंकी सख्यांवरति ती चुळका^१ रिकामा ।
 त्यां आर्द्रकाय करि, ये सुरसिद्धि कामा. ॥ ४५ ॥
 दे अंबरत्व^२ जलसिंचन अंशुकांस ।
 नक्षत्रलक्षण चढे सरमौक्तिकांस ॥
 गोप्यांगदर्शक निज स्थिति पाहतांच ।
 गेल्या सख्या निघुनि जेंवि कराहताच ! ॥ ४६ ॥
 बाहेर जाउनि सख्या वदती उभ्यांनीं ।
 “हे भैमि ! नीतिचतुरे ! वचनास मानीं ॥
 तूं मान सर्व कृत^३ तें कृत जें विरोधी ।
 लोकांसवें न मुळीं वैर तुझी धरो धी ! ” ॥ ४७ ॥

१ जरी भैमीच्या चुळक्यांत पाणी नव्हतें, तरी तिला सुरांचा वर असल्यामुळे त्यांत इतकें भरपूर पाणी आलें कीं, तिच्या सख्यांचीं झिरमिरीत वल्लें भिजून चिम्ब झालीं व त्यांच्या अंगांस तीं डसलीं.

२ येथें अंबर शब्दांत श्लेष आहे. वल्लें रेशमी व सूक्ष्म असल्यामुळे, व तीं भिजल्यानें मुक्ताहारार्चीं मोत्यें तारांप्रमाणें अम्बरांतून (सख्यांच्या वल्लांतून) स्फुट दिसूं लागलीं, जशीं निरावरण अम्बरांत (आकाशांत) तारा (नक्षत्रे) स्फुट दृश्य होतात, तशीं वल्लांना अम्बरत्व प्राप्त झालें ! सख्यांचीं गोप्यअंगें दिसूं लागतांच सख्या लाजेनें हातांत धरून घालविल्याप्रमाणें तिथून (रतिगृहांतून) गेल्या. त्या भैमीला तशा जावयास पाहिजे होत्याच.

३ जें कृत म्हणजे झालें तें कृत म्हणजे झालें असें मान (समज). झालें तें झालें. आतां यापुढें त्याचें वैर मनांत धरावयाचें नाही.

भैमी वदे “ उघड शत्रुचरित्र लोकी ।
 जें स्वच्छ कीर्तिजलमार्जित, त्या विलोकी ॥
 मिथ्यापवाद मस कोण कधीं न फांशी ? ।
 लावोन कोण मस धौन न भित्त नाशी ? ” ॥ ४८ ॥
 तुझे म्हणे नल “ न आस्य अपत्रपाक ।
 संजातरूप मम सत्कृतिचा विपाक ॥
 तापार्जनेंहि किति अद्भुत गोष्ट पाहीं ! ।
 दुर्वर्णनिर्गम त्यांतून होत नाही ? ” ॥ ४९ ॥
 तो उच्च शब्द “ जय ” मागधसुन्दरीचा ।
 येई विदग्ध नृपकर्णि परोपरीचा ॥
 सांगे नृपा “ क्षितिस इष्ट जलावगाह ।
 माध्याह्नकालिक सहे तिजला न दाह ” ॥ ५० ॥

१ काजळ

२ नल म्हणतो—‘ हे भैमी ! तुझे आस्य (मुख) अपत्रपाक (अपगत-गेली आहे त्रपा-लज्जा-ज्यांतून असें अलज्ज) न नाही. तुझे मुख सलज्ज आहे. तें लज्जेनेच संजातरूप झालें आहे. त्याला सौंदर्य आलें आहे किंवा तुझे आस्य (मुख) अपत्रपाक (अ=अपगत-गेली नाही पत्रपाक-नागवल्लीच्या पानांचा, पूगफलादिकांच्या संयोगानें चढलेला जो रंग तो ज्यांतून) नागवल्लीच्या पत्राचा रंग ज्याला चढलेला आहे असें तें आहे; म्हणून तें संजातरूप झालें आहे. त्याला (रूप शोभा) आली आहे. सुन्दर असूनही तें सलज्ज आहे, हा जो अद्भुत प्रकार आहे, तो माझ्या सत्कृतीचा संजातरूप (मूर्तिमन्त) पाक (परिणाम) आहे. आणखी पहा काय अद्भुत प्रकार आहे तो ! ज्याप्रमाणे तापार्जनें (पुटपाकांत उत्तम सुवर्णाला अग्निदाह दिला तरी) त्यांतून, दुर्वर्णनिर्गम (दुष्टवर्णाच्या रजतादि मिश्रणाचा, निर्गम म्हणजे ऊत) होत नाही, त्याप्रमाणें तुला तापार्जनें (सख्यादीनीं विढवून कोप आणला तरी) त्यांतून-तुझ्या मुखांतून दुर्वर्णनिर्गम (दुष्टवर्णाचा-अक्षराचा निर्गम, बाहेर स्फोट) होत नाही. तूं कोपांतसुद्धा अपरुषभाषिणी आहेस.

३ माध्याह्न काळाचा दाह क्षितीला सहन होत नाही. तूं माध्याह्न स्नान कधीं करशील व तिची तहान कधीं भागवशील अशी पिपासेनें आर्त होऊन क्षिति वाट पाहत आहे.

गंगाभ्रु कम्बुसित आणुनि हे ! नरेश ! ।
 आतां करीं स्नपित हे तव कृष्ण केश ॥
 येथेंच भेटतिल कीं यमुना व गंगा ।
 जायास दृश्य ब्रघण्या नलगे प्रयागा ! ” ॥ ५१ ॥
 गगनमध्यग हा तपतो रवि ।
 मिरविशी तशि तूं जगिं थोरवी ॥
 पुजुनि येशिल जो न शिवा अतां ।
 रविस या ब्रघशील अधोगता. ” ॥ ५२ ॥
 एकीकडे भिववि लोप नृपा क्रियेचा ।
 दूजीकडे विरह सह्य नसे प्रियेचा ॥
 जाई पुढें वपु; अपूर्व कशी तन्हा ही ।
 मागें तथापि सगळें नृपचित्त राही. ॥ ५३ ॥

सर्ग २१

(राजवाड्यांतून राजा हंसत मांडलिकांचे प्रणाम घेत घेत स्नानगृहाकडे जातो. स्नान करून शिवाची पूजा करतो. विष्णूचीं स्तोत्रें म्हणतो. तो व भैमी मिष्टान्न भोजन करून शय्यागृहीं जातात. सख्या शुभ्र पिकांचे पिंजरे आणून तेथें ठेवतात. गन्धर्वकन्या भैमीनलांची स्तुति गातात. ती श्रवण करून शुक, तिचा पुनश्चचार करतो व सख्यांना तेथून जाण्यास सूचना करतो. सख्या जातात. भैमी व नल यांच्यामध्ये कांहीं वेळ विनोद चालतो व नल संध्याकर्म करावयास जातो.)

१ कम्बुसित (शंखाप्रमाणे सित पांढरें शुभ्र, स्वच्छ) गंगाभ्रु (गंगेचें पाणी) आणून हे ! नरेश ! तूं आपले कृष्णकेश स्नपित कर. म्हणजे कृष्णकेश काळे व गंगाभ्रु शुभ्र यांचा संयोग येथें झालेला पाहिल्यावर यमुना काळी व गंगा गोरी यांच्या संगमाचा रमणीय देखावा पाहण्यास प्रयागाला जावयाला नको.

२ आतां मध्याह्न समयीं आकाशांत जगाच्या शिरावर रवि तळपत आहे, तसाच तूं क्षात्रगुणानें जगांत मिरवत आहेस. तूं रवीशीं प्रतापानें तुल्य आहेस; पण स्नान करून व शिवपूजन करून जो तूं देवगृहाच्या बाहेर येशील, तो शिवपूजनार्जित पुण्यानें तूं त्याला (रवीला) अधोगत (जित करशील.) तो तुला गगनांत खाली उतरलेला दिसेल.

चीनांशुकान्छादन पायन्याचें ।
 सौधावरोहांत नलास जांचे ॥
 माल्यें शिरींची नतभूपराजी ।
 गाळी पथा येइ मृदुत्व आजी. ॥ १ ॥
 लाभे जयां नैषधदृष्टिदान ।
 झाला गमे त्यां बहु थोर मान ॥
 स्वदेशसंभूत अपूर्व देती ।
 राजे नळालागिं उपायनें तीं. ॥ २ ॥
 एकें दिलें जें, दुसऱ्यास दे तें.
 भ्रूनें व नेत्रें करुनी खुणेतें ॥
 उपायनें तीं नल सर्व वांटी ।
 नेवोनियां कोशगृहीं न थाटी. ॥ ३ ॥
 “ देशीं अमे कुशल काय ? तसेंच देहीं ? ” ।
 “ इच्छा असे प्रिय ? ” पुसे “ करूं काय ! ”
 तेंही ॥
 वात्सल्य दाखवुनि पैतृक पद्धतीचें ।
 मानें विसर्जन करी नल भृपतींचें. ॥ ४ ॥
 स्नानालयास नल जाउन जों न पोचे ।
 तों अंगना जमति खांचुनि उंच ओंचे. ॥
 कस्तूरीका, अगद, चंदन कालवून ।
 भूपांगमर्दन करे करिती लवून. ॥ ५ ॥
 ऊणोदकें धुवन लेवन सर्व आधीं ।
 वेदोक्त मंत्रसलिलें तनुशुद्धि साधी ॥
 भूमृत् शिरावर पुरोहित तीर्थ वारी ।
 घाली करे भरभरून सुवर्ण झारी. ॥ ६ ॥
 भूकाम हा उरकतां सलिलाभिषेक ।
 पाहून अभ्रविशदद्युतितार एक ॥
 नेसावया सदश अम्बर रम्य वैची ।
 स्पर्धा करोनि दशदिग्बसनासवैची. ॥ ७ ॥

१ या भूकामानें (भूलोकींच्या मदनानें) ज्याच्यामध्ये सौंदर्याचा अतिरेक झाला आहे अशा नळानें प्रत्यक्ष मदनारीशी (शंकराशी) स्पर्धा चालविली आहे. कशी ती पहा. नळानें नेसावयाला अंबर (वस्त्र) वेचून घेतले. कसे ? तर सदश म्हणजे ज्याला तन्तुमय दशा असतात तें. शंकराचे वसन हें अंबर (गगन) असतें. शंकरही अंबर-

देवागारीं मागुती भूप गेला ।
 जेथें द्रव्यें सिद्ध होतीं घुजेला. ॥
 भृंगावाणी धूम्र धूयानुवन्धि ।
 ग्रासी तेथें पुष्पराशी सुगन्धि. ॥ ८ ॥
 ते तेवितां दीप सुवर्णपात्रीं ।
 वाटे तिथें अंकुरलीच रात्रि ! ॥
 कस्तूरिकालांछित गौप्य थाली
 भासे जनां काय मृगांक झाली. ॥ ९ ॥
 मंत्र श्रुतीचे नृप तो जपाया ।
 लागे; तयांची गणना कराया ॥
 वर्णाच्छता होवुनि तत्क्षणांला ।
 शोभे कराब्जीं स्फटिकाक्षमाला^१. ॥ १० ॥
 एकैक जो यव नृपांगुलिमाजि नांदे ।
 तो देवतर्पणिं तयां पुनरुक्तता दे ॥
 जो चारका तिल करी तलहातिं वाम ।
 देतो द्विरुक्ति पितृतर्पणिं तो तिलांम^२. ॥ ११ ॥

रच नेसतो. त्याला दिगंबरच म्हणतात. नळानें वस्त्र आणखी कसें होते, तर अभ्र म्हणजे अभ्रक त्यासारखी विशद (स्वच्छ) आहे द्युति (शोभा) ज्याची अपेक्षे शुभ्र व धवल होते. आणखी कसे ? तर तार म्हणजे सूक्ष्म होते. शंकर अंबर नेसला तें कसे होते ? तर अभ्रविशद (शरद् मेघवत् शुभ्र) किंवा (अभ्रविशद्) (अभ्रांत शिरणाच्या) अद्युति (द्युतिहीन) तारा, ज्यामध्ये असे. शंकर हा दशदिग्बसन आहे. दशदिशा शंकराच्या योगित्वाला उचित मानलेल्या आहेत.

१ येथें वर्ण या शब्दांत श्लेष आहे. वर्ण म्हणजे, अक्षर व २ कान्ति; कवि म्हणतो श्रुतिमंत्रांचा जप जेव्हां नळ करूं लागला, तेव्हां मंत्रवर्णांच्या (मंत्राक्षरांच्या) उच्चारणाची जी अच्छता (कान्ति) तीच स्पष्ट स्फटिकमाला होऊन मंत्रांची गणना करावयाला उपयोगी अशी झाली.

२ नळाच्या अंगुलीवर सामुद्रिक लक्षणाचा एक यव होतातो व तळहातावर एक तिळ होता तो अशा दोघांनीच तर्पणांत लागणाऱ्या यव व तीळ यांना पुनरुक्तता आणली, त्यांची आवश्यकता नाहीशी केली. या सर्व वर्णनाचा अर्थ इतकाच की, नळाच्या हाताच्या बोटांवर तिलयवादिक सामुद्रिक सुलक्षणें होती.

मेरुसही चंपक पुष्पराशी ।
 हांसें तिथें पोचुनियां नभाशीं ॥
 तो मल्लिकापुष्प समूह गौरा ।
 हिमालयाचा उरवी न तोरा ! ॥१२॥
 जे निर्मिलें विमल रत्नचयें विशाल ।
 तें पीठ भूषित करी विनयें नृपाल ॥
 आराधुनी द्युमणिला रविला सतंत्र ॥
 चित्तैक्य साधुनि जपे नृप सौरमंत्र. ॥१३॥
 स्फाटिकी नल पुजी हरकाया ।
 नीलकंठ पद सार्थ कराया ॥
 हस्त पाद पुजुनी सुमनांहीं
 नीलपद्म हरकर्णिकच वाही. ॥ १४ ॥
 सौवर्ण, माणिकमयीं सुमनें रुप्याचीं ।
 वाहन तो करि पुजा पुरुषोत्तमाची ।
 झालीं समग्र सुमनें सहर्जी अधीक ।
 ती केतकी व करवीर व पुण्डरीक. १ ॥१५॥
 प्रार्थीं जुळोनि कर भूप म्हणे "करूं मीं ।
 ईशा तुझी स्तुति कशी ? लघु लेंकरूं मी ! ॥
 वाचेस तूं नससि गोचर ही खुणाची ।
 होईल वाचिक तुझी स्तुति गर्हणाची २ ॥१६ ॥
 तूं स्वप्रकाश, जड मी तुज वर्णुं जाय
 सूर्यप्रकाशन करी तम, शक्य काय ? ॥
 होऊन आपणचि तूं करीशी कृपा हें
 जाणून चातक दुरून घनास वाहे. ॥ १७ ॥
 होऊन मत्स्य जलें ताडुन थोर पुच्छ ।
 खा फेंकिले गगनिं अंबुधिफेनगुच्छ ॥
 आतां तिथें सुरनदी म्हणुनी रहाती ।
 माध्यावरी असुनि ये नच नीर हातीं. ३ ॥१८॥

१ सुवर्णाच्या फुलांनीं केतकीचीं पीतवर्णाचीं पानें;
 माणिकाच्या फुलांनीं तांबड्या रंगाचीं करवीरपुष्पे व
 रुप्याच्या फुलांनीं पाढरीं कमलें त्रिस्त झालीं.

२ जर तूं वाचेला गोवर नाहीस, तर वाचेने तुझी स्तुति
 करणे म्हणजे गर्हणा (निन्दा) करण्यासारखेंच आहे.

३ मत्स्यावतार धारण करून तूं आलें पुच्छ समुद्र-
 जलावर जोराने ताडून केलेंस; त्या योगानें जो फेनगुच्छ
 (फेंसाचे गुच्छ) आकाशात उडाले, तेच तेथे सुरनदी
 (आकाशगंगा) होऊन राहिले आहेत ती गंगा डोक्या-

देईं प्रभो ! मजसि वाक्पटु वामनाची ।
 अक्षोभ शान्ति अथ निर्वृति वा मनाची ॥
 केल्यासि तूंच परिपूर्ण अशेष आशा ।
 माझीच तूं पुरवशील कशी न आशा १ ? ॥१९ ॥
 तूं तत्त्वधी मजसिं दाशरथे! न देशी ।
 दे मोह तो, जरिं मनीं अणुमात्र घेशी ॥
 जेणें रणीं सकल सैन्य दशनानाचें ;
 सर्वत्ररूप तव एक बघून नाचे. ॥ २० ॥
 २ क्राँच दुःख बघतां कवि आद्य ।
 शापदान करि निर्मुन पद्य ॥
 सानुकंप मुनि तो करि काव्य ।
 गावया तव पराक्रम भव्य ३. ॥ २१ ॥
 करावया खेळ पगेपरीचे ।
 संगें शिशूंच्या घटकपर्परीचे ।
 छेदीतसे जो यमुनातरंग ।
 तो कृष्ण आणो भजनांत रंग ! ॥ २२ ॥
 कर्णास अर्जुन वधी समरी उठोन. ।
 विष्णो ! तुझे नयन भानु व चंद्र दोन ॥
 हो साम्न एक परि अन्य विकास पावे. ।
 ४ दुःखी ? सुखी ? तुजसि काय तरी म्हणावें ! ॥ २३ ॥

वर असूनही तिचें नीर (तीर्थ) हातास येत नाही.
 तें खालीं पडत नाही. कवीच्या कल्पनेची भरारी म्हण-
 तात ती ही.

१ येथें आशा शब्दांत श्लेष आहे. आशा १ दिशा व
 २ इच्छा. तूं वामनावतार घेऊन, सर्व दिशा तूं
 व्यापल्या आहेस हे सिद्ध केलेंस; मग माझी अल्प आशा
 (इच्छा) तुझ्या हातून कशी अपुरी राहिल ?

२ आत्मसाक्षात्कारबुद्धि.

३ श्री वाल्मीकि मुनींनीं एक क्राँच पक्षांचें जोडपें
 वृक्षावर काम रोहित असतां पाहिलें. त्यांतील एकाचा
 वध व्याधाने बाण मारून केला तें पाहून मुनींच्या
 अंगाचा संताप झाला व व्याधाला त्यांनीं शाप दिला
 तो श्लोकत्व पावला. काव्य रूपानें त्यांच्या मुखांतून
 बाहेर पडला हें रामायणांत प्रसिद्धच आहे.

४ सूर्य व चंद्र हे विष्णूचे दोन नेत्र आहेत. कर्ण हा
 सूर्यपुत्र होता. पार्थ हा सोमवंशीय होता. कर्णाचा वध

ज्ञालास बृद्ध, शर पुष्पित काम भारी
 त्वद्वक्ष धैर्यदृढ गोष्ठ कथील सारी. ॥
 होऊन कुण्ठित तिथें शर होति छत्र ।
 मारे सुखावह तुझे जणुं थोर मित्र. ॥ २४ ॥
 विष्णो! हिरण्यकशिपूस व रावणास ।
 भीष्मादिकांस वधण्या कुरुसंचयास ॥
 जन्मत्रयीं जुळुनि ये हरिचा नराचा ।
 उत्कृष्ट योग तरि एक तुझाच साचा! ॥ २५ ॥
 तूं आसकाम, मग विश्व कशास केलें ? ।
 केलें! बरें! मग कशास लयास नेलें? ॥
 आहे अवश्य जर, तेंच विनाश्य सारें ।
 पाळीत तें बससि घेउन जन्म कां रे ? ॥ २६ ॥
 तां^३ धर्मबीजसलिला पदिं लग्न गंगा ।
 श्री अर्थमूलहि उगीं स्थित निश्चलांगा ।
 प्रद्युम्न कृष्णसुत काय तुझाच वंश ? ।
 तूं ब्रह्म मुक्तिद खरें; नच संशयांश. ॥ २७ ॥

अर्जुनानें केल्यावर भानूला वाईट वाटलें. भानूला
 विष्णूचा एक नयन सास झाला. चंद्रवंशीय अर्जुन विजयी
 झाला, म्हणून चंद्राला हर्ष झाला. तेव्हां विष्णूचा चंद्ररूपी
 दुसरा नयन विक्राम पावला. विष्णु एकाच समयीं अर्ध
 सुख व अर्धदुःख झाला असा भावार्थ

१ बुद्धावतारीं कामानें तुझ्यावर पुष्पित बाण सोडले
 पण धैर्यरूप कवचानें तुझे रक्षण झालें. तूं जितेंद्रिय
 ठरलास. पुष्पाचे शर कलिकेप्रमाणें म्हणून जे प्रथम
 तीक्ष्ण होते ते उरावर आपटून विकसित होऊन चपटे
 झाले; म्हणजे छत्र्यांसारखे दिसूं लागले. तुझे सुखावह
 मित्रच झाले.

२ तूं हिरण्यकशिपूला मारण्याकरतां हरि व न
 झालास; म्हणजे नारसिंह झालास. रावणाला मारण्या-
 करतां रामरूप झालास. भीष्मादिकांना कुरुंना मारण्याला
 नरनारायण (कृष्णार्जुन) झालास हा तुझा तीन जन्मांचा
 उत्कृष्ट योग आहे.

३ ह विष्णो ! तूं धर्म, अर्थ काम व मोक्ष, हे चारी
 पुष्टपार्थ साधून देण्यास समर्थ आहेस; म्हणून तुझी
 उपासना करणें योग्य आहे असा भावार्थ.

तूं जामदग्न्य मग दाशरथी बलानें ।
 तो भद्र तूं तिन्हिं जनुंत कसा क्रमानें ? ॥
 मीं सांगतो जपुनि सर्व सहस्र नाम ।
 त्वन्नाम होय गुणधाम विशेष राम. १ ॥ २८ ॥
 दैवें तुझें नरकनाशक नाम घेती ।
 लोकां न त्या नरकभीति कधीं शिवे ती ॥
 जो बुद्धिपूर्वक जपे तव नाम त्याची ।
 वाटे सदैव नरकासचि भीति साची. ॥ २९ ॥
 कायेन वाचा मनसैद्रियैर्वा
 जे दोष होतात त्यांस देवा ! ॥
 झाडोनियां त्वस्मृति नित्य टाकी ।
 ती शोधिनी गेहिं रजःकणां कीं ! ॥ ३० ॥
 आज्ञा तुझी विधिनिषेधमयी सदा ची ।
 मी लंघितों; परि मना मम तें न जांची ।
 गांठीं नसोनि तप मी तुजलागिं याचीं ॥
 विष्णो ! प्रसीद म्हणुनी नच लाज याचीं ! ॥ ३१ ॥
 त्वद्रूप हें स्थावर जंगमांचे ! ।
 लहानश्या मद्दहृदयीं न साचे ॥
 सचीर गांठोनिहि कांचनाद्रि ।
 नेऊं शके हेम किती दरिद्री ! ॥ ३२ ॥
 बोलोनि विष्णूसह तो समाधि ।
 करोनियां ध्यान नृपाल साधो ॥
 प्रभावशाली किति भावना ही ! ।
 विष्णूच हा याविण भाव नाही ! ॥ ३३ ॥
 सत्पात्र पाहुनि पुढें नृप विप्रपाणी ।
 गोभूमिदान करण्या वर साडि पाणी ॥
 तत्काल भोजनगृहांत करी प्रवेश ।
 भैमी तथा अनुसरे बहु नम्रवेश. ॥ ३४ ॥

१ तूं एका जन्मांत परशुराम, दुसऱ्या जन्मांत दाश-
 रथी राम, तिसऱ्या जन्मांत बलराम, असा लागोपाठ
 रामच झालास; तेव्हा तूं सहस्रनामांत रामनामानेच
 अधिक गोचर झालास; म्हणून आम्ही तरी रामनामच
 अधिक जपावें, तें गुणांचें धाम आहे असें मी सहस्र-
 नामाचा जप करून सांगतो.

दोषें सुधामय सुखें मउ शालिपाक ।
 सेवोनियां शुचि सुगन्धि अनेक शाक ॥
 आतृप्ति अन्यरुचिराज्ञ तसेंच मिष्ट ।
 शय्यागृही बसति जाउनि सन्निकृष्ट. ॥ ३५ ॥
 पंखांत शाकरस येउनि काय सांचे ।
 बिबाज्न लाल करि चंचु पुटास ज्याचे ।
 सौंदर्यपुंज शुकतो तंव एक आली^१ ।
 घालोनि पंजरिं तिथेंच निघोन आली. ॥ ३६ ॥
 ज्याचा कुहूरवें समन्वित त्या अमेशी ।
 तो पक्षवर्ण अतिकृष्ण चढे सिमेशीं ॥
 आणी कुणी मग मदाधिक त्या पिकाला
 घेवोनियां स्फटिकनिर्मित दंडकाला. ॥ ३७ ॥
 शिष्याच भीमतनयापठितप्रवीणा ।
 येती सख्या क्वणनरम्य धरून वीणा ।
 गंधर्वराजतनुजा मनुजाधिपार्शी ।
 गाऊन हृष्ट करण्यास बसून पार्शी. ॥ ३८ ॥
 वीण्यावरी फिरवुनी मृदु अंगुलीला ।
 कोणी सखी प्रगटवी निज कण्ठलीला ॥
 गंभीर मन्द्र सुर काढुनि शुद्ध आधीं
 चापल्ययुक्त मग गायन सर्व साधी. ॥ ३९ ॥
 भैमीनलस्तुति सख्या स्फुटवर्ण गातां ।
 दावी म्हणून सगळी शुक तीच आतां ।
 श्रोत्यांस हर्षमय विस्मय कां न व्हावा ?
 बोले न कोण शुकबुद्धि कळून 'वा ! वा !' ? ॥ ४० ॥
 होती प्रसन्न न कुणी तशिं गायनौघें ।
 आतां मनांत सहजीं जशिं हींच दोषें ॥
 भैमी मुखेन्दु विलसे किति कान्तिराशी ।
 येई अपार भरती नलसागराशीं ! ॥ ४१ ॥

१ सखी.

२ कुहू शब्द हा पिकाचा स्वर आहे. तो अमेशीं (अंवेसेशीं) समन्वित (समानार्थ) आहे. कुहू म्हणजे अमावास्या. पिकाचा पक्षवर्ण (पंखांचा वर्ण) जो अतिकृष्ण (काळा) असतो तोही अमावास्येच्या काळोखासारखाच कृष्णवर्णाची सीमा दाखवितो. शिवाय अमावास्या सुद्धां कृष्णपक्षाची सीमाच दाखविते. तिच्यापलीकडे कृष्णपक्ष नसतो. इत्यादि साम्यांवरून पिकाचा अमावास्येशीं समन्वय होतो.

हे ! भैमि ! तूं तर मनोभव राजधानी ।
 शोभा कुचस्थ मृगनाभिज्ञध्वजांनीं ॥
 भ्रूयुग्म कार्य करि मंगल तोरणाचें ।
 वाटे कुणा न मदनोत्सवधोरणाचें ? ॥ ४२ ॥
 भैमी, प्रिया, तुंजसिं जीवन दे स्वतांही ।
 तूं मानिसी म्हणून जीवनदेवता ही ॥
 भैमी मनस्थिति कशी म्हणुनी वदावी ।
 घर्मादिकें विमल सात्विक भाव दावी. ॥ ४३ ॥
 भैमीनलांची अनुरक्ति जेवीं ।
 झाली प्रतीचीरविची हि तेंवीं ॥
 मिटोनियां हीं कमलें विलोकीं ।
 कामेषुंचीं जाहलें तीक्ष्ण डोकीं. ^२ ॥ ४४ ॥
 भैमीनलातें वश हा निसर्ग ।
 स्वच्छन्दता छेदि न आलिवर्ग ॥
 सांगे तयातें शुक एक वर्म ।
 चुको नृपाचें नच नित्य कर्म. ^३ ॥ ४५ ॥

१ हे ! भैमि ! तुझी काया मनोभवाची (मदनार्च) राजधानी आहे. कशावरून ? तर पहा मदनाच्या केतुवर (निशाणावर) राजचिन्ह म्हणून मीन (मासा) काढलेला असतो. म्हणून मदनाला मीनकेतु म्हणतात. तसले निशाण तुझ्या कुचांवर फडकतांना दिसत आहे. मृगनाभिनें (कस्तूरीनें) कुचस्थ तुझ्या कुचावर काढलेले (जें झष) मासे त्यांनीं चिन्हित ज्या ध्वजा (निशाणें) त्यांनीं या राजधानीला शोभा आली आहे. तुझे भ्रूयुग्म (तुझ्या भ्रुकुटीचे दोन भाग) हींच तोरणें आणखी शोभा आणीत आहेत, व हे सर्व प्रकार मदनोत्सवाच्या धोरणानेंच चालले आहेत.

२ भैमीनल दोषें सानुराग झालीं. त्यांना रिरंसा उत्पन्न झाली. प्रतीची (पश्चिम दिशा) व रवि सानुराग झालीं; त्यांस रिरंसा उत्पन्न झाली. म्हणजे रात्रिजवळ येऊं लागली. लोहित कमलें हीं सूर्यास्ताच्या समयीं मिटूं लागलीं व त्यांचीं मुकुलित डोकीं मदनःचे तीक्ष्ण शरच झाले. कामाला ही रिरंसा उत्पन्न झाली.

३ आलिवर्ग भैमीनलांस संकोच होईल म्हणून तेथून निघून गेला व पंजरस्थ शुकानें सुचवले कीं, तुम्ही जा; नाहीं तर नळाचें सायंकाळचें नित्य कर्म चुकेल.

प्रासादान्या वर बसुनियां भीमजा नीट पाहे ।
 क्रीडाकुल्या कुटिलगतिने भोंवती मंद वाहे ॥
 वाटे जातां सरपटतची सर्पपत्नी विराजे^१ ।
 अस्ता जातां मणिच रविचें विंबसंक्रान्त साजे । ४६ ।
 भैमी नलाप्रति म्हणे “ सदया! विलोकी ।
 आक्रंदती विरह विव्हल कोककोकी ॥
 यांची पृथक् स्थिति अहा ! हृदया विदारी ।
 ज्यातें नसे हृदय तो नर निर्विकारी ! ॥ ४७ ॥
 मुग्धा जनार्पित वचासव तें पीऊन ।
 जें तोलितां नच सुधेहुन होय ऊन ॥
 हांसोनियां नल वलन्मुख बोलला “गे ।
 चंद्रानने ! मज खरा तव बोल लागे. ” ४८
 भ्रूभाग काय मदनें धनु ओढिलें हें ।
 मातें करी जित खरेंच नसे ढिलें हें. ॥
 नासापुटद्विनलिकी मलयानिलाचें ।
 वाय्वस्त्र मोचन करी न चले नलाचें. ॥ ४९ ॥

१ राजवाड्यावरून (उंवावरून) पाहतां किडेकरतां केलेली कुल्या (लहान नदी) वक्रगतीने वाड्याभोंवता-लून वाहतांना भैमीला दिसली. तीत अस्ताला-जाणाऱ्या रवीचें लाल प्रतिविंब सर्पपत्नीच्या शीर्ष मण्या-प्रमाणें शोभलें. म्हणून ही नदी नमून सरपटत वक्रगतीने जाणारी सर्पपत्नी (नागीणच) आहे असें भैमीला वाटलें.

२ भैमीने गच्छीवरून ही चक्रवाक पक्ष्यांच्या जोड-प्याची 'करुणाजनक स्थिति पाहिली. क्रीडानदीच्या एका कांठी चक्रवाक व दुसऱ्या कांठी चक्रवाकी, अशीं दोघें बसून एकमेकांस साद घालीत ती ऐकून एक इकडून तिकडे शब्दवेधानें जाऊन पोहोचें तो दुसरा तिकडून इकडे या बाजूला-येई. मिळून या जोडप्याची भेट सूर्यास्ता-पासून उदयापर्यंत पडत नसते, थ ती रात्रभर आक्रंदन करीत असतात असा कविसंप्रदाय येथें उद्दिष्ट आहे.

१ या लहानशा श्लोकांत योजलेल्या शब्दांत औचित्य फार आहे. दमयन्ती पडली मुग्धानना-मुग्ध सरळ मनाची-तिच्या आननांतून अर्पित (जे मुग्धानना समर्पित) वचासव, वाग्रूपी आसव, जें सुधेहुन कोणत्याही प्रकारें ऊन (उणें, कमी) नव्हतें, तें पीऊन सुधेचा सांठा चंद्रावर अमतो, म्हणून भैमीला “ चंद्रानने ! ” असें

त्वद्वर्ण पीत वधतांच सुवर्ण नाचे ।
 लोकीं ठरे रजत गौण सुवर्णनाचें ॥
 देती सुवर्णपद त्यासचि चम्पकास ।
 पावे सुवर्ण तव ज्यांत पुरा विकास.^१ ॥ ५० ॥
 ध्या भू पौण्ड्रक इक्षुगेह करण्या, माती जिची-
 शर्करा ॥
 वर्षे मेघ यदा पयोऽमृत तदा आवर्जुनी नागरा ॥
 रोंपातें खत द्या खवा मग, करा द्राक्षारसें
 सिंचन; ।
 त्याही इक्षुस भैमिची मधुर वाक् जिंकील
 शंकाच न ! ॥ ५१ ॥
 वाणी तुझी अमृतरूप नदीच वाहे ।
 सम्यक् शके न करुं गान पिकप्रिया हे ॥
 व्हायास कण्ठगत घोष पुन्हा पुन्हां ही ।
^२ भैसनियां उपवर्नी तव नित्य राही. ॥ ५२ ॥

संबोधून, एखादा मद्यपी यथेच्छ मद्य पीऊन जरा मत्त झाल्यावर मद्य पाजणाऱ्याची स्तुति करतांना “ तुझे बोलणें, खरें ! खरें ! ” असें पुनरुक्ती करीत म्हणूं लागतो त्याप्रमाणें नल हंसत हंसत वलन्मुख (मान वळवून) भैमिला म्हणाला, तूं जें म्हटलेंस तें सर्व मला लागू आहे बरें ! लागू आहे बरें !

१ नळ दमयन्तीला म्हणतो “ तुझा वर्ण पीत (पिवळ्या) आहे. तोच वर्ण (रंग) आपला आहे असें सुवर्णाला (सोन्याला) कळतांच तें नाचूं लागतें; कारण अप्रधान जो पीत गुण तो तुझ्या अंगी असल्यामुळें त्याला प्राधान्य आलें आहे, व वैशेषिक मताप्रमाणें प्रधान सम-जला जाणारा शुक्लमा (स्वच्छ असा रुप्याचा गुण) सुवर्णनाचा (वर्णन करण्यास योग्य असा) असूनही त्याचा तूं अंगिकार केला नाहीस म्हणून त्या शुक्लप्रधान गुणाच्या रुप्याला अप्राधान्य आलें आहे. एवढ्याकरतांच पिवळ्या चम्पकाला सुवर्णचम्पक (सोनचाफा) म्हणतात; कारण तुझ्या वर्णाचाच त्यांत विकास झाला आहे.

२ भैमीचा गळा मधुर आहे असें कवीला म्हणा-वयाचें आहे. तसें सरळ न म्हणतां कवि म्हणतो “ उप-वर्नी तुझ्यासन्निध राहून पिकपत्नी (कोकिला) तुझी वाणी कण्ठान करण्याकरतां तुझ्याकडून संथा घेऊन पुन्हां पुन्हां घोष करीत (घोकीत) आहे.

“कोणातें म्हणती मधु ?” “खद्धरा”
 “सोने ?” “वपूला तव.” ।
 “आहे काय सुधा ?” “गिरासव”, असें सांगे
 न जो मानव ॥

तोच ग्राम्य ! तयास नागरिक जे घेती न ते
 पंक्तिला ।
 कामाचे शरही भितात शिवण्या ऐशा सदा
 व्यक्तीला ! ॥ ५३ ॥

ठावा नितम्बगरिमा तव एकटीचा ।
 लोकीं कृशोदरि तसा अणिमा कटीचा ॥
 सांगें कुचोच्च महिमा किति हा स्तवावा !

१ चेतोव्रशिव बहु मानुं तशांत किंवा ? ॥ ५४ ॥
 प्रागल्भ्यहीन लघिमा वरि^२ रम्य हास ।
 ईशत्व हें तव करी मज लीन दास. ॥

लावण्य सूक्तिगत कीर्ति दिगन्त आतां
 सिद्धी अशा तुजसिं निर्मुनि दे विधाना.^३ ॥ ५५ ॥

वाणी तुझी मज कथी ‘करि दीर्घ शोक ।
 क्रीडानदीवरतिं विव्हल एक कोक ’
 अर्घ्ये स्तवीन उदकस्थ अनस्त भानु ।

“अस्ता न जा अथ चढें उदयाद्रिसानु.”^४ ॥ ५६

उढून गेला मग शीघ्र राया ।
 संध्याग्निहोत्रादि झणीं कराया ॥
 भैमी बघे वाट सखी समाजीं ।

करीत त्यांशीं परिहास आजी. ॥ ५७ ॥

सर्ग २२

(नळ सायंकाळी संध्या करून परत आल्यावर प्रदोषस्तुति करण्यास आरम्भ करतो. प्रत्यक्ष तमाचें वर्णन चंद्रोदय होईपर्यन्त करतो. नंतर चंद्रोदयाचें वर्णन करतो. “तुझी गोड वाणी श्रवण करण्याची इच्छा मला झाली आहे” म्हणून तूही चंद्राचें वर्णन कर असें नळ भैमीला विनवितो. भैमी चंद्राचें वर्णन करते. चंद्रवर्णनपर तिची अमृततुल्य वाणी ऐकून काव्यस्थिरप्रज्ञ नळ आनन्दमूढ होसाता विस्मय पावतो. त्याला भैमी विनवून सांगते “तू ज्या चंद्राचें वर्णन केलेस त्याचें तुझ्या मुखाशीं साम्य अमत्यामुळे तू केलेली चंद्राची स्तुति आत्मस्तुति होईल म्हणून मला तू चंद्राची स्तुति करावयास लावून फसविलेस. मीं चंद्रवर्णन तर केलेच आहे. आतां तू कर पाहू ! ” नळ चंद्राचें वर्णन करतो. शेवटीं कामपूजेचा समय आला असें सुचवतो व उठतां उठतां हा चंद्रदेव आम्हां उभयतांस तुष्टि देवो असें म्हणून नळ ग्रन्थसमाप्ति सूचित करतो.

संध्या करी जों नृप, अन्तिमाशा
 दे त्यास कान्ताधरचुम्बनाशा ॥
 म्हणोनि तो सप्तम भूमिदेश ।
 सौधाद्रि जाई चढुनी धरेश. ॥ १ ॥

संभावण्याला पतिला, सलज्ज ।
 सोडी प्रिया जी मउ शेज सज्ज ।
 तिच्यावरी विसवुनि प्रियेला
 नृपें प्रदोषस्तव मांडियेला ॥ २ ॥
 “जलाधिषाची प्रिय थोर दारा ।
 पहा दिशा पश्चिम ही उदारा ॥
 लाक्षारसें क्षालुनी अंग कार्ली ।
 माखी तिच्या कुंकुम कोण भार्ली ? ॥ ३ ॥

१ वरील तीन ओळींत वर्णन केल्याप्रमाणें तुझे सौन्दर्य असूनही तुझे चेतोव्रशिव (इंद्रियनिग्रह) स्तवन करण्यासारखें आहे. तू पतिव्रता आहेस.

२ स्वीकारी.

३ तुझे रम्य हास (हास्य) प्रागल्भ्यहीन (विनम्र) लघिमा व धारण करीत आहे हें एका तऱ्हेचें ईशत्वच (स्वामित्व) मला तुझा दास करीत आहे. लावण्य सूक्तिगत कीर्ति लावण्य, व रम्य प्रकाराची उक्ति करण्याची शक्ति तुझ्या अंगी आहे. अशी तुझी कीर्ति दिगंताला पोचली आहे. तुला निर्मून विधात्यानें या सर्व सिद्धि तुला प्राप्त करून दिल्या आहेत.

४ तू आतां अस्तालाच जाऊं नको. गेलास तर लवकर उगव.

१ नळाची संध्या झाली. तोंच संध्याकाळचा रक्तवर्ण पाहून अन्तिमाशा अन्तिम (शेवटची जी ती पश्चिम) आशा (दिशा) रक्तवर्णाचे जे कान्ताधर (भैमीचे ओष्ठ) त्यांच्या चुंबानाची आशा नळाला उत्पन्न झाली. म्हणून तो सात मजली भैमीचा जो सौधरूपी अद्रि (उंच वाडा) तो चढून धरेश (नळ राजा) गेला.

अस्ताद्रिच्या शिखरिं पक्वणराजि साजे ।
 तेथें विराव करि कुक्कुटसंघ सांजे ॥
 येती जपाकुसुमतुल्य शिखा फुलून ।
 दिग् वासुणी अरुणिमा वरिते म्हणून^१ ॥ ४ ॥
 ज्याचे शिर्गे विमल चंद्रकला किरीट ।
 तो नृत्य ताण्डव करी सुर शंभु धीट ॥
 नक्षत्र मण्डल न हें तृटितास्थिमाला ।
 खण्डें वरी उडुनि भूषविती नभाला ॥ ५ ॥
 हा भानु तापस परिभ्रमतां दिशांनीं ।
 पातालमार्ग धरि नित्य दिनावसानां ॥
 संध्याकषायपर नेसुनियां निघे तो ।
 गंभीर वारीधिनिमज्जनसंधि घेतो ॥ ६ ॥
 संध्या दिसे त्रपित भूपतिच्या स्तुतीनें ।
 केलें परिस्फुट पलायन शीघ्र तीनें ॥
 झालें तमें गगन मिश्रित तारकांहीं ।
 लागे करूं फिरून भाषण भूप कांहीं ॥ ७ ॥
 “ हा काम सोडी शर तारका या ।
 सुराप्सरांच्या करि विद्ध काया ॥
 शब्द प्रपञ्चार्थक पंच जाण ।
 पञ्चाननाच्या सम पञ्चबाण^२ ॥ ८ ॥

१ अस्ताद्रिच्या (अस्तगिरीच्या) शिखरीं पक्वण राजी (शबर जातीच्या लोकांच्या खोपटांच्या रांगा) शोभत आहेत; तेथें सांजे (अस्तमान प्रहरीं) कुक्कुट संघ (कोंबड्यांचा समूह) आरवत सुटला आहे. आणि जपा कुसुमतुल्य (जासवंदीच्या फुलांप्रमाणें त्यांच्या शिखा (चूडा, शेंड्या) फुलल्यामुळे दिग्वासुणी (पश्चिम-दिशा) अरुणिमा (तांबडेपणा) वरिते (वरती झाली आहे.) ही स्वभावोक्ति मुळांत फार सुंदर आहे.

२ शंकरदेव ताण्डव नृत्य करीत असतां त्याच्या गळ्यांतील अस्थिमाला (नरहंडांची माला) तुटून सर्वत्र नक्षत्ररूपानें नभाला शोभवूं लागली आहे.

३ सूर्य हा एक तापस आहे. तो सर्व ठिकाणीं भिक्षू-प्रमाणें फिरून पाताळांत जातो. त्या वेळीं समुद्रजलांत निमज्जनाची संधि साधतांना (निमज्जन करतांना) संध्यारूपी कषायवस्त्र (रक्तवर्ण छाटी) तो नेसत आहे अशी कल्पना कवीनें या श्लोकांत केली आहे.

४ सुरांना व आसरांना अन्योन्य मोहित करण्या-करितां कामानें (पंचशरानें शरांच्याबदली या तारकाच

मंदाकिनी जलविहार रुचे सुरांशीं ।
 त्यांना भिऊनि लपती जलें जन्तुराशी ॥
 होतात कर्कमकरादि म्हणून राशी ।
 मर्त्यांशि दृश्य धरणीवरुनी नरांशीं ॥ ९ ॥
 १ होतां प्रबोध दिवसा रविच्या प्रकाशीं
 अस्तित्व संभव दिसे नच तारकांशीं ॥
 त्यांतें परिस्फुट करी नभिं यामिनी, तें ।
 कोणास साध्य ? जर साध्य न योगिनीतें ? ॥ १० ॥
 तेवे दिवा रवि नभीं वरि कज्जलार्थ
 ठेवी कटाह उपडा विधि हा समर्थ ।
 जें त्यांत कज्जल धरे नच तें निरर्थ ।
 खालीं पडे; तम नसे दुसरा पदार्थ ॥ ११ ॥
 केली तमस्तुति नलें अरिची यथेष्ट ।
 आला चढून उदयाचल इन्दु रुष्ट ॥
 झाला जपाकुसुम सदृश लाल लाल^३ ।
 त्याचें प्रसादन करी स्तुतिनें नृपाल ॥ १२ ॥

सोडल्या असें कवीला भासलें. त्यावर कोणी म्हणेल तारका या असंख्य आहेत. पण कामाचे शर पंच म्हणजे पांचच आहेत. म्हणून पंचबाण हें नांव खोटें ठरतें. पण तसें नाही. कारण पंचबाण या समासांत पंच हा शब्द प्रपञ्चार्थी (विस्तृत अशा अर्थी) वापरला आहे. तो संख्या वाचक नाही. उदाहरणार्थ पंचानन म्हणजे सिंह (पंच विस्तृत आहे आनन ज्याचें असा) येथें पंच शब्दाचा अर्थ विस्तृत अशा अर्थी आहे. संख्यावाचक नाही. त्याप्रमाणें पंचबाण या शब्दांत पंच ही संख्या उद्दिष्ट नाही. तारकारुगी वाणांचा विस्तार उद्दिष्ट आहे.

१ प्रबोध होतां (सम्यग् ज्ञान झाल्यावर) दिवसा जागरावस्थेंत) तारकांची उपपत्ति लागत नाही. तरी त्या तारकांना परिस्फुटपणें यामिनी दाखवूं शकते. तें जर योगिनीला साध्य होणार, नाही तर कोणाला साध्य होईल ? (रात्रि) ही योगिनी आहे अशी येथें कवीनें कल्पना केली आहे.

२ वास्तविक चन्द्र उदयोन्मुख झाल्यामुळे त्यावर अरुणिमा चढला होता. तम हा चंद्राचा शत्रु आहे. त्या तमाची स्तुति होतांच चंद्र रुष्ट होणें साहजिक आहे. म्हणून तो लाल झाला अशी कवीची उत्प्रेक्षा आहे.

नेसून अम्बर निळें तरराजिमाजी ।
संकेत पाळित बसे अभिसारिका जी ॥

चंद्रोदयीं धवल नेसुनि ती दुकूल ।
साधी निवर्तन गृहा समयानुकूल. ॥ १३ ॥

ऐन्द्रीदिशाधिपतिवाहनवारणानें ।
येतां शशी अतिथि बन्धु वडील मानें ॥

सिन्दूरसान्द्र शिरिं त्या नतिपूर्व घेतां ।
येई तया अरुणिमा उदयाम येतां. १ ॥ १४ ॥

ऐन्द्री दिशा रुचिरअम्बर पीत नेसे ।
होई तमें रजनिच्या न मुळीं दिसेसें ।

चंद्रोदयीं मिळुन त्यांत सुधांशुचूर्ण ।
येई तया सहज लोहित वर्ण पूर्ण. २ ॥ १५ ॥

सायंकाल दिसे कसा बघ तरी धूर्तातला अग्रणी
घेवोनी बदला, नभा कडुनियां हा अम्बरींचा मणि ॥

देतो रंजित इंदु त्या उगवतां तो कूटहेमापरी ।

१ समुद्रमंथनसमयीं चन्द्राची उत्पत्ति अगोदर झाली व ऐरावताची मागून झाली. म्हणून चन्द्र ऐरावताचा वडील बन्धु होतो. तो चन्द्र ऐन्द्रीदिशेस (प्राचीदिशे १) उगवतांना तिच्या अधिपतीकडे (इन्द्राकडे) अतिथि आला असें पाहून त्याचें (इन्द्राचें) वाहन जो वारण म्हणजे (ऐरावत हत्ती) त्यानें त्याचा वडील बंधु जो चंद्र त्याला मानानें (नतिपूर्वक) सिन्दूरसान्द्र (शेंदरानें दाट माखलेल्या) आपल्या शिरावर उचळून घेतां (घेतल्यावर) चंद्राला अरुणिमा (रक्तवर्ण) चढला अशी उत्प्रेक्षा कवीनें चंद्राचें उगवतांचें तांबूस रूप पाहून केली आहे.

२ ऐन्द्रीदिशा (इन्द्राची दिशा) प्राची यावेळेस आवडीप्रमाणें पीत वर्णाचें जें अम्बर (वसन) नेसली होती, तें अंबर (गगन) रजनीच्या (रात्रीच्या) तमाने झांकले गेल्यामुळें दिसेनासें झालें. तेंच आतां चंद्रोदयीं चन्द्राच्या सुधारूप (अमृतमय शुभ्र) अंशूंच्या (किरणांच्या) वूर्णानें स्पृष्ट होतांच जशी हरिद्रा (हळद) सुधेच्या (रुन्याच्या) चूर्णानें स्पृष्ट होतांच तांबडी होते, तसें प्रार्च दिशेचें पीत अम्बर (वसन) पूर्णपणें तांबडें झालें. चंद्रोदयीं आकाशाचा वर्ण तांबडा झाला. इतकेंच उद्दिष्ट आहे.

कालें टाकुनि रक्तिमा, धवलिमा अंगीं रुप्याचा
वरी. ३ ॥ १६ ॥

ताराक्षरांनीं स्तुति जी तमाची ।

लिही नभीं नीट निशा स्वतांची ।

पुशी जशी शुभ्र करे शशी ती ।

होई गतश्री जणुं नाहिंशी ती ! ॥ १७ ॥

टोंकें हिमागमिंच तोडुनि तोड तोड ।

ब्रह्मा दिनांस करि वामन; किन्तु जोड ॥

त्यांची निशांस करुनी करि दीर्घजाति ।

लोकांस त्या म्हणुनि शीतल सर्व जाती. ४ ॥ १८ ॥

भैमीस भूपति वदे विधुतें स्तवून ।

“सूक्तिप्रसन्न म्हणुनी धरिलेंस मौन ॥

स्पर्धा करी विधु तुझ्या अथ आननाशीं ।

द्वेषें न देशि म्हणुनी अनुमोदनाशीं. ॥ १९ ॥

कर्णीं प्रिये ! मम पडो तव गोड वाणी ।

जी वाटते मज असे मधुचीच खाणी.” ॥

उत्साह भीमतनयेस मिळून ऐसा ।

आरंभिली हळु तिनें विधुची प्रशंसा ॥ २० ॥

“हा चन्द्रकांतमणितें द्रव आणण्या का ?

लावावयास विरहें रडण्यास कोका ?

३ सायंकाल मोठा धूर्ताचा अग्रणी दिसतो. पहा कसा तो. तो, अम्बरमणि (सूर्य) नभापासून घेतो व नभाला बदला मूल्य म्हणून उगवता अतः एव रंजित असा इन्दु देतो. तो कूट हेमापरी (लेप लाऊन केलेल्या कृत्रिम सोन्यापरी) कालें करून आपला कृत्रिम रक्तवर्ण (सोन्याचा वर्ण) टाकून रुप्याचा धवलिमा वरतो. चंद्र उगवतांना रंगित असतो, तो नंतर धवल (पांढरा शुभ्र) होतो असा भावार्थ.

४ हेमंत ऋतूंत दिवस लहान असतात व रात्री दीर्घ असतात. म्हणून त्या शीतल असतात. या सृष्टिचमत्कारावर कवि उत्प्रेक्षा करतो ती अशी-ब्रह्मचानें दिवसाचीं टोंके काप काप कापून त्याला वामन (चह्स्व) केलें, व तीं टोंके रात्रीस जोडून त्यांना दीर्घ केलें. अतः एव सूर्याची उष्णता कमी झाल्यामुळें लोकांना रात्री दीर्घ अशा जाती (जातात, थंडीत कुडकुडत घालवाव्या लागतात.)

आणावयास भरती जलराशिला का ?
 येतो संशाक उदया अशि थोर शंका^१ ! ॥ २१ ॥
 हीं कैरवें असति बद्धमुखें दिसाचीं ।
 देती न हास्यसुख चंद्र असून साचीं ॥
 रात्रीं सचंद्र, फुलती व जगास मुग्ध ।
 हास्येंच भासविति शीतल शुभ्र दुग्ध.^२ ॥ २२ ॥
 मृत्युंजयाच्याच जटांत राहे ।
 न मृत्यु पावे; न झिजे कला हे ॥
 वाढे न ती कां ? नररुण्डराहू ।
 निःशंक देती तिजला न राहूं. ॥ २३ ॥
 चंद्रें चकोरा दिलि चंद्रिका ही ।
 सुधा सुगं सर्व समांश कांहीं ॥
 कला हरा दे अवशेष मोदें ।

१ चंद्र उगवल्यावर चंद्रकान्त मण्याला पाझर सुटतो. कोक (चक्रवाक पक्षी) विरहानें शोक करूं लागतो. सागराला भरती येते असा भावार्थ.

२ दिवसा चंद्र नभांत असतो तरी कैरवें (कुमुदें) हास्यसुख देत नाहीत, विकसत नाहीत, बद्धमुख असतात. सचन्द्र (चांदण्या) रात्रीं मात्र तीं हंसतात. फुलतात व जगाला हास्यानें दुग्धाप्रमाणें शीतल व शुभ्र करतात. जर चन्द्र यांना फुलवितो व जग दुग्धधवल होतें असें म्हणावें, तर दिवसाचा चन्द्र नभांत असूनही हीं कां फुलत नाहीत ? जग दुग्धधवल कां होत नाही ? तेव्हा जगाला दुग्धाप्रमाणें शुभ्र करणें हा गुण चंद्राचा नसून कैरवांचा आहे असा भैमीच्या म्हणण्याचा भाव आहे.

३ प्रत्यक्ष मृत्युंजयाच्या (ज्यानें मृत्यूला जिंकिलें त्या शंकराच्या) जटांत ही चंद्रकला राहते म्हणून ती क्षय पावत नाही. पण ती वाढते तरी का ? नाही. कारण शंकराच्या गळ्यांत जीं नररुण्डें राहूच्या स्वरूपाचीं आहेत त्यांची भीति तिला वाटून ती चंद्राची षोडशांश कला वाढत नाही, चंद्राप्रमाणें तिला वृद्धिक्षय नाहीत. अमृत वाढीत असतां मोहिनीरूप धारण केलेल्या विष्णूनें देवांच्या पंक्तीला बसलेल्या राक्षसाचें शिर कापलें, शिर राहु झाला, व धड केतु झाला. राहु चंद्राला पीडा देतो त्याप्रमाणें नररुण्डें (शिरें) चंद्रकलेला छळतात,

सुरागसौंदर्य न कल्पिलें दे. ॥ २४ ॥
 लोभें मृगाच्या कवळी मृगाड्का ।
 सोडी तथा राहु^४ करी स्वरा कां ? ॥
 स्वजीवही हा न मृगाड्क लक्षी
 निजांक सुप्तास मृगास रक्षी.^५ ॥ २५ ॥
 हा कार्य होय विधु कारण सागराचें ।
 घे हानिवृद्धि सुत, जे गुण तत्पित्याचे ॥
 जे तात रोज भजतो गुण पाहिलें कीं, ।
 आश्चर्य तेचि गुण पाक्षिक येति लेंकीं. ॥ २६ ॥

४ चंद्र चकोराला चंद्रिका देतो; व सर्व सुरांना समांशानें कांहीं सुधा (अमृत) वांटून देतो. एक कला हराला शिवाला) त्यानें दिलीच आहे. तो याप्रमाणें आपलें सर्वस्व वांटून देतो. हा चंद्र सुरागसौंदर्य आहे. सुराग= सुर+अग=सुरतरु. त्याचा सौंदर्य म्हणजे भ्राता आहे. ५ चंद्र सुरतरुचा भ्राता आहे. कल्पवृक्षाचा भ्राता आहे. कारण ते दोघे समुद्रोत्पन्न आहेत; समुद्रमन्थनसमयीं दोघे उत्पन्न झाले आहेत. तरी कल्पद्रुम याचकाला सर्वस्व देत नाही. याचक जेवढें कल्पील, जेवढ्याची याचना करील, तेवढेंच देतो. पण हा चंद्र (सुरागसौंदर्य कल्पवृक्षाचा भ्राता सर्वस्व देतो. म्हणून कल्पवृक्षाला चंद्राची सर नाही.

५ राहूनें मृगाच्या लोभानें मृगांकाला (चंद्राला) कवळिलें; पण त्याला राहूनें लागलेच कां सोडिलें ? असें प्रसाल तर त्या मृगांकानें (चंद्रानें) आपल्या अंकावर विश्वासानें शिर ठेऊन स्वस्थ निद्रा करणाऱ्या मृगाला राहूच्या स्वाधीन करून आपण मोकळें न होतां (आपणास वांचवून न घेतां) आपलाच जीव उलट संकटांत घालून मृगाला रक्षिलें म्हणून त्याबद्दल राहूला आनंद होऊन त्यानें तथा (मृगांकाला, चंद्राला) सोडिलें !

६ सांख्यमताप्रमाणें कारणाचे गुण कार्यांत उतरतात. हा विधु (चंद्र) सागररूपी कारणाचा सुतरूपकार्य-आहे. हानि वृद्धि (भरती ओहोटी) हे गुण कारणरूपी (जनकरूपी) सागराचे प्रसिद्ध आहेत. ते सुतरूपी कार्य जो विधु त्यांत आले. हें सांख्यमताप्रमाणें ठीकच आहे. परंतु पाहिलें कीं, पाहूं गेलें असतां, आश्चर्य असें आहे कीं, हे गुण कारणरूपी जनकांत (सागरांत) रोजचे आहेत व कार्यरूपी सुतांत (विधूंत) पाक्षिक आहेत. सागराला रोज एकेकदां भरती-ओहोटी येते व चंद्राला क्षयवृद्धि (अमावास्या-पौर्णिमा) या दशा पंधवड्यानें एकेकदां येतात.

शब्दप्रयोग करणें मदधीन सारें ।
 भंगे तुझा सकल गर्व कवे ! कसा रे !!!
 ज्याचा असे शश तयास शशी म्हणावें ।
 ज्याचा^१ असे मृग तया न मृगी म्हणावें ! ॥२७॥
 जो हा स्फुरे शश शशीवर जेंवि चित्र ।
 तें वाटतें नच कुणाहि बुधा विचित्र ॥
 दे जन्म अम्बुधि तुरंगमजादिकांशीं ।
 द्यावाच^२ आश्रय सुतें शशिनें शशाशीं. ॥२८॥
 गौरेन्दुला सजतसे दयिता अमाच ।
 नीलेन्दुला सहचरी तशि पौर्णिमाच ॥
 शोभातिलुब्ध धरितो प्रणयानुशील ।
 इन्दु, द्विधा म्हणून आकृति, शुभ्रनील.^३ ॥२९॥

१ हे कवे ! तुझा गर्व असा आहे कीं, व्याकरणाचे प्रयोग मी हवे तसे करीनः हें तुझ्या स्वाधीन नाही. नाही तर ज्याप्रमाणें शशः अस्य अस्ति इति शशी (ज्याचा शश आहे तो शशी) असा प्रयोग करतोस त्याप्रमाणे मृग अस्य अस्ति इति मृगी (ज्याचा मृग असतो, तो मृगी) असा प्रयोग कां करीत नाहीस ? असा प्रयोग करणें तुझ्या स्वाधीन नाही. हें शशी तुला शिकवतो.

२ हा शश शशीवर प्रत्यक्ष चित्राप्रमाणें स्फुरे (दृश्य होत आहे) त्याचें कोणाही बुध (शहाण्या) मनुष्याला आश्चर्य वाटत नाही. कारण शशीचा पिता जो अम्बुधि त्याच्यामध्ये उच्चैःश्रवस् या नांवाचा अश्व सुद्धा होता. ऐरावत नांवाचा हत्ती सुद्धा होता. याप्रमाणें जर पित्याच्या ठायीं अश्वगजादिकांना आश्रय होता, तर त्या अम्बुधीचा सुत जो शशी त्याच्यामध्ये शशाला आश्रय मिळावा यांत अधिक काय आहे ? चंद्राला शशलांछन अशी संज्ञा आहे.

३ वर्ण (रंग) भिन्न असले तर ते शोभतात; गोरा असा इन्दु प्रिय (पति) असतां त्याला दयिता स्त्री अमा (अमावास्या) शोभते. निळ्याला (इन्दूतील नील भागाला) धवल शुभ्रगोरी पौर्णिमा स्त्री शोभते. म्हणून प्रणयानुशील हौशी इन्दु भिन्नवर्णांच्या शोभेला लुब्ध होऊन दोन पत्न्यांना (अमावास्या व पौर्णिमा) या दोघींना प्रसन्न करण्याकरितां शुभ्र व नील वर्णांची मूर्ति धारण करतो.

या ओषधी, पतिस रक्षिती न प्रभावें ।
 ह्याचा हरे नच कलाक्षय विप्रभावें ॥
 रत्नाकरा न सुतरक्षक रत्न लाधे ॥
 ४ स्वाधाररक्षण सुधेस कसें न साधे ! ॥ ३० ॥
 इन्द्रो ! प्रकाशांत तुझ्या सुधा न ।
 आहे असें सत्य नसे विधान ॥
 प्रकाश पीऊन चकोर घाला ॥
 नाही जरामृत्युविहीन झाला.” ॥ ३१ ॥
 ५ पूर्वोक्त अद्भुत रसें परिपूर्ण हैमी ।
 भूपावरी करुनि वृष्टि मुहूर्त भैमी ॥
 दावी तयास परिपक्व कवित्वशक्ति ।
 आनंदमूढ नृप होय नसून सक्ति. ॥ ३२ ॥
 “ओष्ठांतुनी तंव निधे मधुरस्वरा जी ।
 ती वाक् पिण्या” नृप म्हणे “नल नित्य राजी.” ॥
 वैदर्भिचें स्मित मुखांतुनि तोंच फांके ।
 ती रोहिणी उतरुनी भुवरी चक्राके. ॥ ३३ ॥

४ चंद्राला ओषधींचा पति म्हणतात; पण त्याही नेजप्रभावानें त्याचा क्षयनाश करूं शकत नाहीत; ज्याचा कलाक्षय (कलेकलेनें होत जाणारा क्षय) विप्रभावें विप्रांच्या श्रुतिमंत्रांवरील भावानें हरण होत नाही. रत्नाकर समुद्र (एवढा रत्नांचा सांठा) पण त्याला एकही रत्न (मणि) असा सांपडत नाही कीं, ज्याच्या अंगीं रत्नाकराच्या सुताचें (त्यापासून उत्पन्न झालेल्या चंद्राचें) रक्षण होऊं शकेल; प्रत्यक्ष त्यावर असणारी जी सुधा ती तिचा प्रत्यक्ष आधार जो चंद्र त्याचें रक्षण अंगीं अजरामरत्व देण्याचा गुण असतां, करूं शकत नाही. मणिमंत्रौषध्यमृतांचा प्रभाव रोग हरण करूं शकत नाही. मग हा कर्मभोग समजावा !

५ हैमी हिमसंबधी (तुषारसंबधी) इन्दुसंबधी पूर्वोक्त प्रकारानें अद्भुतरसयुक्त अशी मुहूर्तभर भैमीनें नृपावर (नळावर) वृष्टि केली. जरी त्याच्यावर सक्ति नव्हती, तरी तो आनंदानें जड (हर्षवश) झाला; कारण भैमीची कवित्वशक्ति तशीच प्रसादादि गुणांनीं परिपूर्ण होती.

भैमी म्हणे "कळुन ये तव हा बहाणा^१ ।
 कोणी स्ववर्णन करी न कधीं शहाणा ॥
 लावोनियां तव मुखेन्दु मला स्तवाया ।
 स्थानीं उदास अससी नच नीति वांयां." ॥३४॥
 भूलोकसार मग वर्णि तुषारभानु^२ ।
 तें प्रेरिलें सुमुखिनेंच कसें न मानूं ? ॥
 झाली खरी नृपतिची स्मितपूर्ववाचा ।
 भैमीस हेतु परिहासरसोद्भवाचा. ॥ ३५ ॥
 "मृगें न कां त्वन्मुखगीतपानें ।
 अजून आकर्णनलोलुपानें ॥
 त्यजोनियां इन्दुनिवास, येणें ।
 केलें तुझ्यासन्निध काय भेणें ?" ॥ ३६ ॥

१ परनिन्दा, निदान आत्मस्तुति तरी करूं नये या वृद्ध वाक्याप्रमाणे तुझ्या मुखरूप इन्दूचें वर्णन हें स्ववर्णन (ही आत्मस्तुति) शहाणः कोणी करित नाही. हा तुझा बहाणा मला कळून आला; म्हणून तूं इन्दूचें वर्णन मला करावयाला लावून तूं त्याच्या वर्णनाविषयी अगदीं उदासीन राहिलास. ही युक्ति तुझी वायां गेली नाही. मी इतका वेळ इन्दुवर्णन केलें; आतां तूं कर पाहूं. या श्लोकामागील श्लोकाच्या शेवटल्या चरणांत जें भैमीला रोहिणी म्हटलें आहे, त्याचे औचित्य यांत दिसून येतें. चंद्राची उपमा स्त्रियांच्या मुखाला देण्यांत येते. पुरुषांच्या नाही; पण मागील श्लोकांत तसा प्रकार केलेला आहे. तो कां ? तर रोहिणीशकटभेद ज्या वेळीं चंद्र करतो, त्या वेळेची शोभा कांहीं अवर्णनीय असते. तसा प्रकार आज नल आणि भैमी यांच्या सान्निध्यानें घडून आला आहे, असें हर्ष सांगत आहे. पण तसें सांगतांना त्यानें जे वळसे घेतले आहेत त्यांत त्याचें स्वत्व आहे.

२ तुषारमय (हिममय) भानु (सूर्य) म्हणजे हिमाचा केलेला जो चंद्र तो. असा चमत्कारिक शब्द-प्रयोग या श्लोकांत हर्षानें केला आहे.

३ प्रियेच्या विनंतीवरून चंद्राचें वर्णन करतांना नळ म्हणतो, " तुझ्या तोंडचें गीत ऐकून चंद्रावरचा मृग नादलब्ध होऊन तें पुन्हां ऐकण्याकरतां आपलें स्थळ सोडून तुझ्याजवळ येत नाही. त्याचें कारण तुझी भीति तर नाही ना ! अशी मला शंका येते !

इन्दुभ्रमें तुजसमीप मृगें वळावें ।
 वास्तव्ययोग्य तव आस्य तथा कळावें ! ॥
 जिव्हा तुझीच शबरी जणुं सावकाश ।
 गानप्रिया परिमृगा रचि गीतपाश.^४ ॥ ३७ ॥
 जातो दूर न शब्दपान्थ तितका तापें रवीच्या तसा ।
 रात्रीच्या समयास दूर जितका जातो सुखानें जसा ॥
 पावोनीं वनिं जन्म वेग भरितें त्याच्या प्रवासीं तम ।
 "देतें वा बल चंद्रिका पथिं तथा चालावया उत्तम.
 ॥ ३८ ॥

या अम्बरस्थचि तमोमय कज्जलातें ।
 काढी धुवोनि रजनी रजकीच हातें ॥
 चंद्रप्रकाशमय घेउनि दुग्धधारा ।

४ हा श्लोक क्षेपक आहे असें म्हणतात; पण तो तसा नाही. वरच्या श्लोकांत नळ म्हणतो:—" इंदुवरच्या मृगानें इंदूचें तुझ्या मुखार्शीं सादृश्य असल्यामुळे व तो गानप्रिय असल्यामुळे तुझ्यासमीप त्यानें यावें. पण कां येत नाही ? तर या श्लोकांत सांगितल्याप्रमाणें त्या गानप्रिय मृगाला तुझ्या जिभेनें गाइलेलें गोड गान ऐकून त्याला अशी शंका येते कीं, ही कोणी शबरी आपल्या गाण्यानें विलोभून मला धरण्यास पाश लावीत नाही ना ? म्हणून तो जाग्यावरून हलून तुझें मुख वसति करण्यास योग्य असूनही तुझ्याजवळ येत नाही. त्यानें तुला भ्यावें हें साहजिकच आहे.

५ शब्दरूपी पान्थ (नित्य प्रवासी) दिवसा अल्प प्रवास करितो; कारण त्याला रवीचा (उन्हाचा) ताप होतो. रात्री मात्र तो मार्ग जास्ती च लतो. कारण काळोख असला तरी चालावयाच्या वेळेंत वनांत जन्म घेणारें तम (काळोख) शैत्य उत्पन्न करून त्याचा वेग वाढवितें. चांदिणें असलें तरच त्याला पथ चालावयाला बल येतें. येथें रूपक अलंकार आहे. शब्दाला पान्थ म्हटलें आहे. व त्या रूपकानें असें म्हटलें आहे कीं, शब्द रात्रीचा दूर प्रवास करतो. म्हणजे दूर ऐकूं जातो. तसा दिवसाच्या गडबडीनें जात नाही. हा श्लोक दूरध्वनि-श्रवणप्रतिपादक असून उत्तम आहे. मूळ फार चांगला आहे.

१ पाहीं कृशोदरि ! तया उरवी न थारा. ॥३९॥
 २ केल्या निरंतर नभांत सहस्र तारा ।
 त्यांचा मिळेल विधुचा दुसरा उतारा ॥
 होईल पूर्ण अकलंक न तो उगाची ।
 शोभा चढेल मग त्यास तुझ्या मुखाची. ॥४०॥
 तुझ्या मुखेन्दुवरच्या अधरामृताची ।
 इन्द्रा अलब्ध चव, घेउनियां स्वतांची ॥
 ती भुक्त शुष्ककृत इन्दुसुधा सुरांनी ।
 पानार्थ मी किति जुगुप्सित नित्य मानी ! ॥४१॥
 हा पूर्ण मण्डल शशांक अनङ्गमित्र ।
 साम्राज्यसूचक धरी शिरिं आतपत्र ॥
 होतां परी असितपक्षि कलांत भंग ।
 ३ साम्राज्यलोप समजेल मनीं अनङ्ग. ॥ ४२ ॥
 तूं पाहिलास इतके दिन हा शशांक ।
 पावे दिनानुदिन पूर्ण दशा अशंक ॥

१ नळ म्हणतो हे कृशोदरि ! पाहा काय चमत्कार आहे तो ! जशी एखादी रजकी (परटीण) अम्बरस्थ (वखांत भरलेला) कज्जलासारखा मळ दुग्धधारा वर ओतून साफ धुवून काढते, त्यास अगदी थारा देत नाही, तशी रजनी (रात्रि) अम्बरस्थ (गगनांतर्गत) तम (काळोख) चंद्रप्रकाशाच्या साहाय्यानें नष्ट करते; तमाला अगदी थारा देत नाही. रजकी दुग्धधारेनेंच वस्त्र स्वच्छ करते. त्याला कलाकोशांत असा आधार आहे की “ तैलं घृतेन तच्चोष्णजलैः दुग्धेन कज्जलम् ” म्हणजे तेलाचा डाग घृताने, घृताचा डाग कढत पाण्याने व कज्जलाचा दुधाने घालवावा.

२ सहस्रतारा निरंतर (एकत्र) केल्या (मिळविल्या) म्हणजे अकलंक दुसरा विधु उत्पन्न होईल व तो तुझ्या मुखाची शोभा पावेल. चंद्र संकलक आहे. तुझा मुखचंद्र अकलंक आहे असा भाव.

३ छत्रधारण करणाऱ्याला सर्व वश असतात. इन्दूचे पूर्ण मंडल हे अनङ्गाचे छत्रच आहे. म्हणून तें पाहून त्याला शुक्ल पक्षांत उद्दीपन सामर्थ्य असतें, म्हणून नरनारी वश होतात. तसें कृष्णपक्षांत इन्दुमण्डलाच्या कलांचा भंग झालेला पाहतांच अनङ्ग साम्राज्यनाश झाला असें मानील.

आतां क्षणांत तव आस्यतुला चढेल ।
 १ तूं पाहशीलचि यथाक्रम तो पडेल. ॥ ४३ ॥
 जो क्षत्रियां परशुनें द्विजराज मारी ।
 त्या गम दाशरथि आणि रणांत हारी; ॥
 पद्मे तशींच परिभूत करून वैसे ।
 जो, त्या करी जित तुझे मुखपद्म कैसें ? ॥४४॥
 सश्रीक दे धवलिमा उजळा शशीला ।
 तें काय होय हरिणास कलंकशीला ॥
 तूतें परी धवलनील शशिस्वरूप ।
 दावावयास मम अंगुलिस ये हुरूप. ॥ ४५ ॥
 चंद्रान्या म्हणतात लोक सगळे सोळा कला
 त्यांतिल ।
 अशांशें तिथि पंधराच करिती चंद्रास या वर्तुल ॥
 सोळावीस, नसे प्रयोजन, धरी कामारि माथ्यावरी ।
 वाटे स्थान तिचें दिसे विवर तें आतां

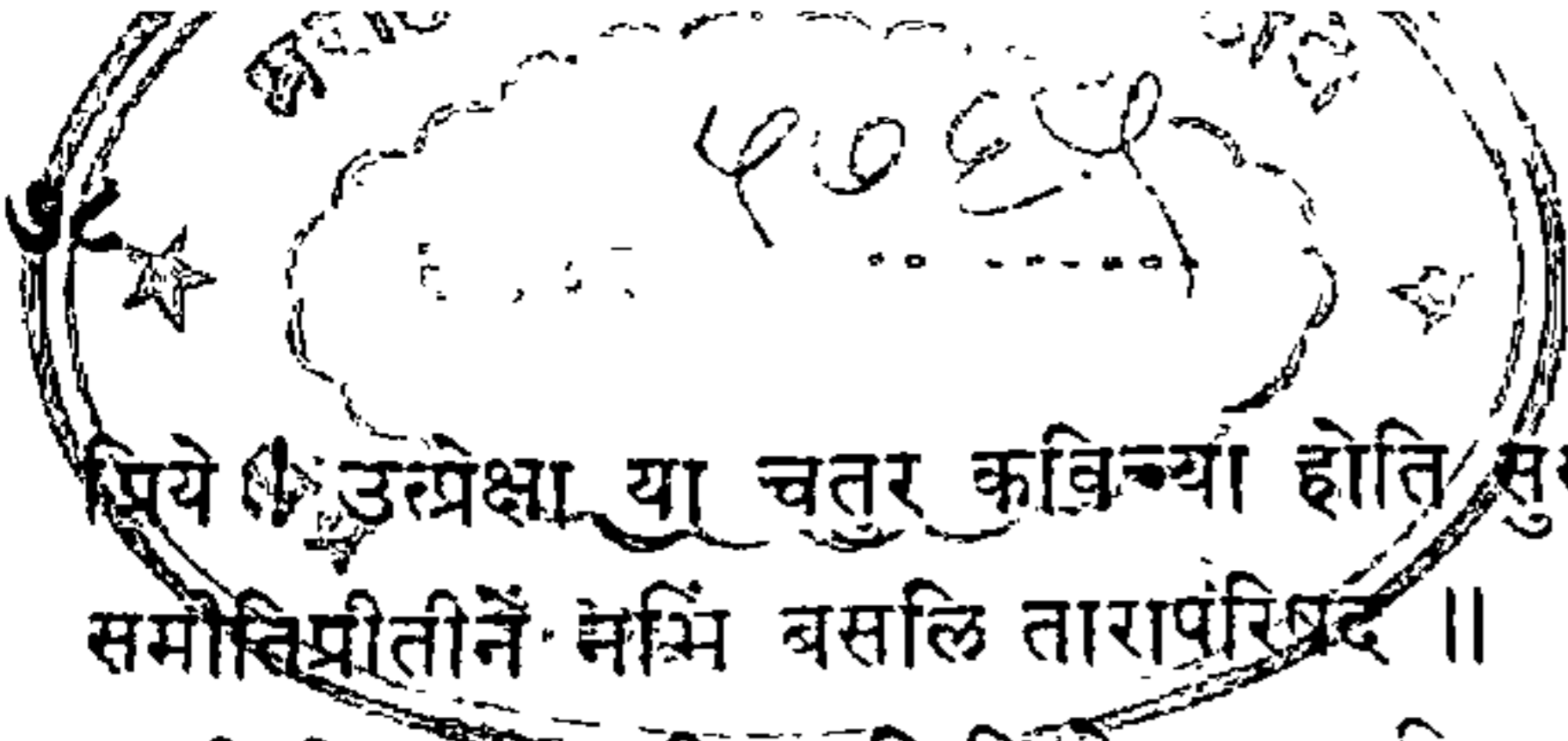
कलंकाधरी. २ ॥४६॥

सारें लावण्य पात्रीं भस्मनि विधि तुझे आस्य
 निर्मून आधीं ।
 ब्रह्मंशीं चंद्र निर्मी, त्वरित निपटुनी पात्र हें कार्य
 साधी ॥
 अन्तीं कांठीं सरान्या बसुनि धुवनियां आपुले
 टाकि पाणी ।
 लावण्याच्या रजाचे कण जमवुनियां अम्बुजा
 निर्मि पाणी ३ ॥ ४७ ॥

१ जो उत्तमासह स्पर्धा करतो, तो पडतो असें तत्त्व सांगण्यांत नलाचा भाव असा आहे की, तुझा मुखेन्दु नभातील इन्दूपेक्षां श्रेष्ठ आहे.

२ चंद्राच्या कला सोळा. प्रतिपदेपासून व प्रत्येक वर्धिष्णु तिर्थाबरोबर कलेकलेने पंधरा दिवसांनी चन्द्राला वर्तुल आकार येतो. सोळाव्या कलेची वाट काय ? ती शंकराने माथ्यावर धरिली, व तिची जागा चंद्रावर जी रिकामी उरली तिचे जें विवर नील दिसतें तोच चंद्रावरील कलङ्क असावा अशी कवीची उत्प्रेक्षा आहे.

३ अखिल लावण्य एका पात्रांत घालून विधीने हे प्रिये ! तुझे आस्य (वदन) निर्माण केले. नंतर तें लावण्यपात्र हाताने निपटून घेऊन बहुतेक चंद्राला

प्रिये ! उन्प्रेक्षा या चतुर कविन्या होति सुखद ।
समीतिप्रीतीने नमिं बसलि तारापरिषद ॥
शशी पियूषाचा दिनमणिशिलेचाच मणिक ।
सुधा प्याया केला म्हणति शश नीलाश्म
चषक. ॥ ४८ ॥

ओढीत अश्व असतां रविन्या रथातें ।
लागून खूर खळगे पडती पथातें ॥
काठी हवें निशि भरून सुधांशु तारे ।
ते मान हे चमकती गगनांत तारे. ॥ ४९ ॥
हा भौम, हा गुरु व हा शनि, शुक्र हाची ।
माला करीं विविधवर्ण अशां ग्रहांची ॥
नैवेद्य पूर्ण शशिचा जणु मोदकाचा ।
कामार्चना समय हाच उपासकाचा. ॥ ५० ॥
राहु ग्रासुनि ज्यांत पाडि विवरें दन्तावली रेंवुनी।
गाळी जो पतनालु दीधितिसुधाधारा तदास्यांतुनी ॥
जो साधी रतिकाम लग्न-समयीं नन्दाभिषेकोत्सव ।
श्रीमान् इन्दु सहस्रधारघट तो देवो अम्हातें
शिव ! ॥ ५१ ॥

निर्माण केले. लावण्याशेष पुरले नाही. चंद्र थोडा मलीन सकलंक राहिला. मग विधीने सराच्या कांठी जाऊन हस्त-प्रक्षालन केले. त्या वेळीं जे लावण्याचे रजःकण पाण्यांत मिश्र झाले, ते घेऊन त्या वेळेपासून पाणी अम्बुजें (शुक्ल कमलांना) निर्माण करूं लागले. कमलाहून चंद्र अधिक व त्याहून तुझे मुख अधिक असें म्हणण्याचा नळाचा भाव आहे. एकदां भैमीचें मुख व चंद्र निर्माण केल्यावर कमल निर्माण करण्यांत ब्रह्मदेवाला कांहीं प्रयास पडले नाहीत.

१ कवी चतुरपणानें किती सुखद उन्प्रेक्षा करतात ते सांगतांना नळ म्हणतो, “ प्रिये ! समीतिप्रीतीने (सह-पानाच्या प्रीतीने, सौहार्दानें सहपान करण्यास) तारा-गणांची परिषद भरली आहे तिनें शशीला दिनमणि शिलेचा (सूर्यकान्त मण्याचा) पीयूषाचा (सुधा संग्रहाचा) मणिक (कुंभ) केला व सुधा पिण्याकरितां वर शश आहे त्याला नील मण्याचा चषक (पेला) केला असें कवि म्हणतात.

२ तृतीय पुरुषार्थाचा रसास्वाद साधण्याच्या कालसेनें नळानें चंद्राची प्रार्थना केली तीत तो चंद्राचा त्या कामीं

आशीर्वाद मागत आहे. राहने ज्याला वारंवार त्रासून ज्यांत आपल्या दन्तांनीं विवरें पाडलीं; ज्यांतून पतनालु (पतनशील) चंद्राचे जे दीधिति (किरण) तद्रूपी सुधेच्या धारा जो गाळतो व रतिकामसंमेलन प्रसंगीं नन्दाभिषेक करतो, ज्याला सहस्रधारा एकदम सोडणाऱ्या घटाची श्री प्राप्त झाली आहे तो इन्दु आम्हाला शिव देवो. शिव या पदानें ग्रन्थसमाप्ति सूचित केली आहे.

असो. येथें हें शृंगाररसप्रधान, निसर्गोज्ज्वल म्हणजे स्वभावसुन्दर, रसाम्भोनिधि, नवार्थघटक, काश्मीरांती विद्वान पण्डितांनीं दोषलेशरहित म्हणून परीक्षान्तीं ठरविलेले, सर्व धीमान पण्डितांना आनन्द देणारें, प्राज्ञमन्त्र जनांचा दर्प मोडण्याकरतां बुद्धिपूर्वक क्वचित् क्वचित् दुर्बोध केलेले, गुरुपरंपरेनेच अवगतार्थ होणारें, राजपूज्य ब्रह्मज्ञानसाक्षात्कारी विद्वच्चक्रचूडामणि हें आपलें नांव ज्यानें यथार्थ केले त्या श्री हर्षानें रचलेले असें जें नैषधीय चरित नांवाचें मूळ संस्कृत महाकाव्य आहे, त्याचें सार येथें संपले. या नैषधीय चरित्रांत महाभारतांतील उत्तर नैषधकथा आली नाही. ती नैषधीयचरित्राइतकी सरस नाही. या काव्याच्या बावीस सर्गांपैकी १ ते १४ सर्गांत जेवढा अद्भुत प्रकार, तेवढाच रघुनाथ पण्डितांनीं घेतला. उदाहरणार्थ हंसाची मध्यस्थी, परकार्य करण्या-विषयीचें नळाचें औदार्य, देवांनीं नलरूप धारण करून दाखविलेले मात्सर्य व त्यांनीं भैमीची केलेली प्रतारणा, अन्ती त्यांची झालेली फजिती, नळाचें दमयन्तीशीं लग्न व दोघांना केलेले वरप्रदान इ० इ० हा सर्व भाग व पुढच्या सर्गांतील जो भाग रघुनाथ पण्डितांनीं सोडला, तोही भाग या नैषधसारांत आला आहे. हा ग्रंथ हातांत घेण्यांत प्रस्तुत ग्रन्थकाराने प्रस्तावनेंत सांगितल्याप्रमाणें मोठेंच धाडस केले यांत संशय नाही; म्हणून त्याची शेवटीं वाचकांस प्रार्थना अशी आहे कीं—

म्यां पूर्वार्जव साधिलें न तुमचें, शास्त्रार्थ ना

पाहिले

श्रीसारस्वत काव्यनाट सरसालंकार ना देखिले ! ॥

छंदोग्रन्थ निरीक्षले न यमकें, चित्रें विचित्रें तुकें

दोषां सर्व क्षमा करा वतुर हो द्या धैर्य मातें

निकें ॥५२

(विड्वल कविकृत विड्वलजीवन)